

Prvi dio

***Druga
krajiška brigada***

Prvi bataljon Druge krajiške brigade

LJUBAN BUDIMIR

U martu 1942. situacija u 4. krajiškom partizanskom odredu i dalje se pogoršavala. Došlo je do četničkih pučeva u mnogim njegovim četama. Slično stanje je bilo i u nekim jedinicama 3. krajiškog partizanskog odreda.

Operativni štab za Bosansku krajinu, u takvoj situaciji, odlučio je da iz sastava 1. 2. i 5. krajiškog partizanskog odreda izdvoji izvjesne snage i uputi ih kao pomoć 3. i 4. krajiškom odredu. Tako je od snaga 1. i 5. odreda formiran Udarни bataljon, jačine nekoliko stotina boraca. Za komandanta bataljona postavljen je Voja Todorović, a za političkog komesara Veljo Stojnić. Bataljonu je dat zadatak da na teritoriji 3. krajiškog odreda, između planine Manjače, Mrkonjić-Grada, Jajca i Glamoča, energičnim dejstvom razbije četnike i da dobro organizovanim političkim radom sredi situaciju na tom području.

Istovremeno, od jedinica 2. krajiškog odreda na Kozari je formiran udarni (protivčetnički) bataljon, jačine oko 350 boraca. Taj bataljon je upućen u srednju Bosnu da u zajednici sa proleterskim bataljonom Bosanske krajine i preostalim snagama 4. odreda razbije četnike na tom terenu.

Prvi udarni (protivčetnički) bataljon 2. krajiškog kozaračkog partizanskog odreda (koji će 2. avgusta 1942. postati 1. bataljon 3. krajiške brigade) formiran je od iskusnih i odabranih boraca iz 1. i 2. bataljona 2. krajiškog kozaračkog odreda.

Prva četa, čije je sjedište bilo na položaju Jutrogušta, izdvojila je potreban broj boraca sa starješinama na nivou voda. Druga baljska četa, stacionirana na Balju, takođe je odvojila određeni broj boraca, sa kojima je pošao komandir te čete Ranko Šipka i zamjenik političkog komesara Milan Vuković. Treća kuljanska četa bila je kod sela Kuljani, i izdvojila je predviđeni broj boraca sa starješinskim sastavom na nivou voda. Te tri čete pripadale su 1. bataljonu 2. kozaračkog partizanskog odreda.

Prva mednjačka četa, sa sjedištem na Mednjaku, odvojila je predviđeni broj boraca, sa kojima je došao komandir čete Rade Kondić. Druga dubička četa učestvovala je sa jednim vodom boraca i starješinama na nivou voda. Peta miljakovačka četa, sa sjedištem u selu Miljakovac, izdvojila je najveći broj boraca, koje je predvodio politički komesar Rade Bašić. Te tri čete izdvojene su iz 2. bataljona odreda.

U Baljskoj četi, ujutro 22. marta 1942, iz štaba čete (tako se tada zvala komanda čete) izašao je komandir čete Ranko Šipka sa spiskom u ruci i naredio da se četa postroji. Bila je to hrabra, brojčano velika četa - pet-šest vodova - dobro naoružana. Kada se sve utišalo, počela je prozivka. Svaki prozvani borac izlazio je iz stroja i prelazio na drugu stranu, suprotnu od stroja. Očito da je sve bilo pripremljeno, o čemu mi borci niti smo znali, niti smo imali potrebe da znamo.

Po završenoj prozivci obratio nam se komandir čete Ranko Šipka slijedećim rečima: »Vi, koji ste odabrani, krećete na daleki put, a i ja ću poći sa vama. Ako se neko ne osjeća sposobnim da izdrži taj daleki put i tešku borbu, neka izađe iz stroja. Ništa mu nećemo zameriti«. Niko se nije javio da ostane. Potom nam je rečeno da razmijenimo odjeću i obuću sa borcima koji ostaju u jedinici na Balju da bi bili što bolje opremljeni za odlazak u Udarni bataljon. Borci koji su ostajali rado su davali sve što je najbolje, pa i oružje.

Istoga dana krenuli smo za Karan, gdje se nalazio štab 1. bataljona. Nismo se tu dugo zadržali. Kada su pristigle jedinice iz Jutrogušte i Kuljana, organizovan je pokret preko Kozarca (koji je tada bio oslobođen), u pravcu Mariške, gdje je bilo zborna mjesto. Tu su stigle sve jedinice za formiranje Udarog protivčetničkog bataljona.

Prvog aprila 1942. formiran je 1. udarni protivčetnički bataljon. Za komandanta bataljona postavljen je Miloš Šiljegović, koji je do tada bio komandant 2. bataljona 2. krajiškog kozarskog odreda. Bataljon je imao oko 350 boraca, i bio je organizovan u dvije čete. Za komandira prve čete bio je postavljen Ranko Šipka, a za političkog komesara Milan Vuković (koji se nakon nekoliko dana vratio iz Krupe na Vrbasu nazad, na Kozaru). Tada je preuzeo dužnost političkog komesara Jovo Marin, borac Baljske čete. Po profesiji bio je kovač. Poginuo je u borbi protiv četnika u srednjoj Bosni. Za komandira 2. čete postavljen je Rade Kondić, a za političkog komesara Rade Bašić.

Drugog dana bataljon je krenuo u pravcu Joškovih voda, preko Piskavice, u borbu za čišćenje toga prostora od četničkih bandi. Sa bataljonom su krenuli Đuro Pucar Stari, Boško Šiljegović i Obrad Stišević, komandant 2. kozaračkog partizanskog odreda. Ti visoki partizanski rukovodioci bili su omiljeni kod svih boraca i starješina u bataljonu, pa su disciplina i moral boraca, zahvaljujući njihovom prisustvu, bili na zavidnoj visini. Boško Šiljegović se sa Krupe na Vrbasu vratio na Kozaru. Vjerovatno zato što je to iziskivala situacija. Ostalo komandno rukovodstvo ostalo je sa bataljonom u srednjoj Bosni više od dva mjeseca.

Na putu za srednju Bosnu Udarni bataljon je gonio četnike od Joškovih voda prema Golešima, i u munjevitom naletu opkolio jednu četničku četu, čiji je komandir bio Ratko Milojević. Svi su položili oružje. Tu im je Đuro Pucar održao govor, u kome je, pored ostalog, predložio da mogu, ako hoće, da pođu sa nama ili svojim kućama, i da ne dozvole da ih i ubuduće zavede četnička i izdajnička propaganda.

Zatim je uslijedila borba na Han-Kolima sa četnicima koji su nas dočekali iz rovova, koje su ranije bili iskopali domobrani i ustaše. Prije toga sa njima je vodio borbu i 1. proleterski bataljon Bosanske krajine pri polasku za srednju Bosnu. Udarni bataljon je uspio da razbije čet-

nike i da ih natjera u bjekstvo prema planini Manjači. U bjekstvu su četnici ostavili mrtve i ranjene. Bataljon je prenoćio u Han-Kolima, a zatim krenuo do Krupe na Vrbasu, a potom u mjesto Bočac, gdje smo ostali nekoliko dana na odmoru.

Iz Bočca smo krenuli preko šuma i brda do Skender-Vakufa, a zatim u Maslovare. Za vrijeme boravka u Maslovarama morali smo intervenisati protiv četnika koji su napali selo Gariće.

Pošto smo nekoliko dana boravili u selu Maslovare, pokret našeg bataljona je usmjeren prema selu Karač. Uz put nas je pratilo nevrijeme - kiša i susnježica.

Za prenočište smo odredili školu i crkvu u mjestu Karaču. Na školi je bio porušen krov, dok je crkva bila mala, a nas je mnogo. Hrana nam nije padala na pamet, jer je nije ni bilo. Jedva smo čekali da se malo odmorimo. Naređeno nam je bilo da se ne raskomočujemo i da oružje imamo pri ruci. Tek što sam pomislio da sam zaspao, oglasila se komanda da ustanemo. Još se nije bilo ni razdanilo, a vodnici vodova su izdali naređenje da u najvećoj tišini ustanemo i zauzmemo zaklone, pošto će nas četnici uskoro napasti.

Tako se i desilo. Za veoma kratko vrijeme na nas je otvorena paklena vatra, sa svih strana, iz pušaka i puškomitraljeza. Napalo nas je nekoliko stotina četnika. Jurišali su, vikali i svirali u vojničku trubu. Sa sobom su vodili veliki broj golorukog domaćeg stanovništva. Naređeno nam je bilo da ih pustimo na blisko odstojanje, a zatim otvorimo vatru i razbijemo njihov napad. U početku smo uspjeli da ih dekoncentrišemo. Međutim, napadi četnika su nastavljeni. Smjenjivali su se obostrani juriši. Dolazilo je do borbe prsa u prsa. Upotrebljavane su i ručne bombe. Borba se utišala tek pred pad mraka, kada su se četnici počeli povlačiti.

Poslije malog predaha, dobili smo naređenje da prikupimo drva i potpalimo više vatri, pa smo pomislili da ćemo tu prenoćiti. Međutim, čim se smračilo, dobili smo naređenje za pokret. Pravac kretanja nije nam bio poznat. Uz vatre je ostala samo zaštitnica bataljona.

Kada je kolona bataljona odmakla, zaštitnica je krenula za nama. Pokret bataljona štitila je prethodnica i pobočne patrole gotovo cijelu noć. Teren kojim smo se kretali bio je gotovo neprohodan. Teže ranjene drugove nosili smo na nosilima, dok su se lakše ranjeni kretali uz pomoć svojih drugova.

Bili smo u pokretu cijelu noć. Pred zoru smo stigli u selo Vijačane, gdje smo se susreli sa borcima 1. proleterskog bataljona Bosanske krajine, koji su ranije stigli u srednju Bosnu. Na toj teritoriji je do tada dejstvovao 4. krajiški partizanski odred, koji je četničkim pučem bio proređen i oslabljen. Prisustvo dva elitna bataljona - proleterskog i udarnog - trebalo je da popravi situaciju.

U selu Vijačani narod nam je priredio topao doček. Tu smo se dobro odmorili, sredili i dobili dosta hrane. Odatle smo otpočeli progon četnika zajedno sa proleterskim bataljonom i ostacima 4. krajiškog odreda. Čistili smo prnjavorsko područje, te prostoriju oko Doboja i Dervente. Oslobodili smo mjesto Glogovac. Najveći sukob sa četnicima imali smo na sektoru sela Pojezna. Borba je trajala cijeli dan. Poginulih

i ranjenih je bilo na obje strane, ali je na kraju neprijatelj bio razbijen. Zatim je nastavljen progon četnika na čitavom području 4. odreda.

Municije je bilo sve manje. Morali smo je štedjeti, jer nismo imali od koga da je zaplijenimo. Ni četnici je nisu imali, a i oružje koje su imali bilo im je slabo.

Prošlo je gotovo više od dva mjeseca od kako je Udarni bataljon vodio borbe sa četnicima na terenu srednje Bosne. U takvoj situaciji otpočele su pripreme za povratak na Kozaru. Pravac kretanja je bio: selo Garići, Maslovare, Skender-Vakuf, selo Baljvine, preko Vrbasa i Manjače za Kozaru. U selu Garići rastali smo se sa Proleterskim bataljonom.

Sa nama su prema Skender-Vakufu na kraći odmor krenuli ranjeni i bolesni borci Proleterskog bataljona. Sa nama je krenuo i Osman Karabegović, koji je ranije stigao na teritoriju 4. odreda. U Skender-Vakufu našem bataljonu se priključila i Banjalučka partizanska četa, koja je do tada bila u sastavu bataljona Dujka Komljenovića. Komandir te čete bio je Branko Damjanović, a politički komesar Niko Jurinčić. Četa je bila prorijeđena, a borci iscrpljeni od svakodnevnih borbi sa četnicima i slabe ishrane.

Udarni bataljon je od tog vremena imao tri čete. U takvom sastavu je krenuo prema selu Baljvine, gdje je bio dočekan sa radošću, pošto je prije toga bio izložen četničkom teroru, pljački i nasilju. Istoga dana stigli smo do Vrbasa. Kolona je bila dugačka, a preko Vrbasa nije bilo mosta. Nije bilo ni čamaca. Napravili srno splav i Vrbas prelazili gotovo cijeli dan. Pored Vrbasa bila je i cesta koja vodi od Banjaluke za Jajce, pa je postojala opasnost da neprijatelj ne krene, bilo sa koje strane, tim putem.

Zbog toga su prve grupe boraca koje su prešle rijeku posjele položaje sa oba pravca puta. Prelaz preko Vrbasa prošao je bez komplikacija, jedino je Osman Karabegović upao u vodu, pa je na njegov račun bilo malo šale, jer mu je bila puška ispala. Borci su u šali govorili: »Bogami će odgovarati za pušku«.

Odatle je bataljon krenuo preko Manjače, Kadinih voda, do sela Šljive a izjutra rano stigao je u selo Goleše u blizini sela Motike i Pervan. Tu nas je dočekala četnička zasjeda, uz žestoku pušcanu i mitraljesku vatru. Odmah smo prihvatili borbu. Nije bilo drugog izlaza nego da poslije podne krenemo na juriš i potisnemo ih sa njihovih položaja. Četnici su pred našim naletom odstupili prema Banjaluci, odakle su im pristigle u pomoć neke ustaške jedinice. Njihov protivnapad podržavao je i jedan avion, mitraljirajući naše položaje i našu komoru. Međutim, ponovljenim jurišem uspjeli smo da ih potpuno, zajedno sa ustaško-domobranskim jedinicama, razbijemo i natjeramo u bjekstvo. Tako nam je bio oslobođen put ka Kozari.

Kada smo već bili sigurni da nam je dalji pokret siguran, primijetili smo na susjednim brdima pokrete većih formacija neke vojske. Odmah smo organizovali izviđanje i, na našu radost, saznali da se radi o jedinicama 1. krajiške brigade. Išli smo u susret jedni drugima puni sreće i radosti. Do toga časa nijesmo ni znali da je formirana ta brigada. Borci brigade su nam davali cigarete, municiju i sve što su imali uz sebe. Rastali smo se sa 1. brigadom i krenuli u pravcu Piskavice.

Poslije izvjesnog vremena stigli smo u blizinu Prijedora, i tu ostali nekoliko dana na odmoru, jer smo bili premoreni i iscrpljeni. U Prijedoru je organizovan veliki narodni zbor, pa je naš dolazak, odnosno povratak, dočekan sa velikim veseljem i radošću. Pred postrojenim bataljonom, u prisustvu brojnih građana, govorio je Osman Karabegović i još neki drugovi. Sjećam se da je Osman Karabegović otpočeo govor riječima: »Udarnici, gorski vuci. .. « Idućih dana nastavili smo da se odmaramo. Borci iz obližnjih sela puštani su kućama da obidu rodbinu i prijatelje. Za vrijeme odmora reorganizovan je i kadar bataljona. Za komandanta bataljona postavljen je Ranko Šipka, a za političkog komesara Niko Jurinčić. Za zamjenika komandanta bataljona postavljen je Milan Muharem, a za zamjenika političkog komesara Milan Vuković.

Od tada je bataljon imao četiri čete. Komandir 1. čete bio je Petar Borojević, a politički komesar Miloš Ćibić, komandir 2. čete - Rade Kondić, a politički komesar - Rade Bašić; komandir 3. čete - Branko Damjanović, a politički komesar - Mišo Stupar umjesto Nike Jurinčića, komandir 4. čete - Ljuban Budimir, a politički komesar - Uroš Vujanović. Ta četa, prije ulaska u sastav Udarnog bataljona, zvala se Omladinska četa, a formirana je pred samu ofanzivu na Kozaru.

Poslije reorganizacije nije bilo mnogo vremena za odmor u Prijedoru. U to vrijeme neprijateljske jedinice (Francetićeva crna ustaška legija) krenule su u napad iz Bosanske Dubice i Orahove na slobodnu teritoriju Kozare.

U takvoj situaciji Udarni bataljon je dobio naređenje da se suprotstavi neprijatelju koji je nadirao, zajedno sa ostalim jedinicama 2. krajiškog partizanskog odreda. Otpočela je žestoka borba na potezu od Bosanske Dubice do Orahove. U borbi su učestvovali i naši avioni, koji su tukli neprijatelja i bombama i mitraljezima. U toku dana uspjeli smo da razbijemo i natjeramo u bjekstvo ustašku crnu legiju. Tom prilikom zaplijenili smo dva tenka, u čemu se naročito istakao Mile Mečava, koji je tom prilikom bio i ranjen, i raznog pješadijskog naoružanja. Neprijatelj je bio totalno razbijen, tako da su se neki njegovi dijelovi bacali u rijeku Savu. Kad smo mi stigli do Orahove, neprijatelj je odstupio prema Bosanskoj Gradišci. Pošto je neprijatelj bio razbijen i potučen, Udarni bataljon je upućen na odmor u selo Kadin Jelovac, gdje smo prenoćili i malo se odmorili.

Tu nam je stiglo naređenje da se preko rijeke Sane prebacimo na Novsku Suhaču, gdje smo napali Nijemce koji su tu zanoćili. Borba je trajala nekoliko časova, ali nismo uspjeli da ih protjeramo.

Nijemci su u to vrijeme nadirali od Bosanskog Novog i Bosanske Kostajnice prema Prijedoru i Kozari. Bio je to početak kozaračke ofanzive. Uslijedilo je naređenje da se usiljenim maršem vratimo na Kozaru, te da posjednemo položaje za odbranu od ceste Prijedor - Bosanska Dubica do Kozaračkog kamena iznad Kozarca, odnosno od Palančišta, preko Božića i Balta Jaruga, prema Prijedoru i Urijama.

Taj položaj branio je Udarni bataljon sve do proboja iz neprijateljskog obruča. Neprijatelj se naročito bio ustremio na položaj 2. čete, s

namjerom da napravi prodor do Mrakovice i razdvoji naše jedinice. To mu nije uspjelo, jer je tu, na braniku, bila junačka četa Rade Kondića i Rade Bašića, kao i cijeli Udarni bataljon, koji do tada nije bio naviknut da odstupa ispred okupatora i domaćih izdajnika.

Na dan proboja iz obruča na Kozari dobio sam pismeno naređenje od štaba bataljona, u kome je pisalo: »Danas u 14 časova, napustite položaj i sa četom izađite na Bijelo brdo, odakle ćete dobiti vezu za dalji pokret. Doneta je odluka za novi način ratovanja. Ranko«. Postupajući po naređenju, počeo sam povlačiti četvu uz Maslin bajir, isturivši prethodno odjeljenje teškog mitraljeza, kao zaštitnicu, na pola puta do Maslin bajira. Odjeljenje je bilo dobro maskirano, ali ga je i pored toga neprijatelj otkrio i otvorio artiljerijsku i minobacačku vatru, kako po odjeljenju, tako i po cijelom položaju Udarnog bataljona.

Bio sam prinuđen da prekinem povlačenje i prihvatim borbu. Borba je trajala do noći. Povukao sam četvu do Bijelog brda, ali nisam našao nikoga za vezu. Pronašao sam jednog civila, koji mi je bio vodič do Čupića brda, gdje se nalazio štab Udarnog bataljona. Saopštio sam komandantu Ranku Šipku situaciju i razlog zakašnjenja. Nije bilo mnogo vremena za objašnjavanje. On mi je sasvim kratko izdao naređenje i pokazao kojim pravcem da krenem u borbu i probijem se iz neprijateljskog obruča.

Za kratko vrijeme ušao sam sa četom u borbeni poredak za proboj. Desno od mene napadala je 1. četa sa komandirskom Petrom Borojevićem, a još dalje - desno - 4. bataljon Kozaračkog partizanskog odreda.

Pošto su 1. 2. i 3. četa našeg bataljona ranije ušle u borbu i brže napredovale, probile su obruč, izašle iz Kozare i tako se našle neprijatelju za leđima. Sa njima je izašao i štab bataljona, bez zamjenika komandanta Milana Muharema. Izašlo je još nekoliko starijina. Prve noći iz 1. čete nije izašao jedan vod, i on se priključio mojoj četi.

Moju 4. četvu, sa jednim vodom 1. čete, uhvatilo je svanuće pa smo se morali povući na polazne položaje u šumu, a neprijatelj se povukao u svoje robove. Cjelokupni borački sastav u danonoćnim borbama bio je strahovito premoren i iscrpljen. Sem toga, odsječenost od štaba bataljona i njegovih triju četa činila je situaciju još težom.

Nakon kraćeg odmora, sazvali smo sastanak starijinskog sastava čete, uz prisustvo zamjenika komandanta bataljona Milana Muharema, Muniba Maglajlića i drugih starijina koji su se našli sa nama. Na sastanku je odlučeno da se prikupe svi borci, bez obzira na to kojoj su jedinici pripadali i da se priključe 4. četi, te da se organizuje proboj iz obruča iduće noći.

Kada smo se svi prikupili, četa je brojčano porasla, pa sam morao reorganizovati vodne sastave, odrediti komandire vodova i dati najkraće instrukcije za postupak u toku proboja. Tom prilikom pored ostalih, za komandira jednog voda odredio sam i Muniba Maglajlića, čega se on rado prihvatio.

Pred polazak u borbu zaključili smo da bi neko trebalo da se obrati borcima da bi im se povratilo samopouzdanje i riješenost da se uspije u probou. Drugovi Milan Muharem i Uroš Vujanović, predložili su da to budem ja. U takvoj situaciji bio sam svjestan da tu nema mnogo da

se kaže, pa sam postrojenim borcima, otprilike, rekao slijedeće: »Noćas ćemo drugovi borci i starješine krenuti u proboj neprijateljevog obruča. Moramo se tući dotle dok ne pregazimo neprijateljevu liniju. Odstupanja nema. Ili proći, ili izginuti. Ko se ne slaže i ne želi da ide u takvu borbu, neka slobodno izađe iz stroja i krene kuda mu je drago. Niko mu ništa neće reći, niti zamjeriti, niti će mu biti oduzeto oružje«.

Niko nije izašao iz stroja. Čak su se neki smijali, i jedan drugog zadirkivali riječima: »Što ne izlaziš«. Zatim sam naredio da se ostave tovarni konji, odbace kazani, samari i sve ono što bi nam ometalo brzi pokret u borbi.

Pred noć smo se primakli neprijateljevom položaju. Desno od nas napadao je 4. bataljon Kozaračkog partizanskog odreda (koji se takođe nije uspio probiti prethodne noći). Jednovremeno smo krenuli u napad. Zahvaljujući žestini napada 4. bataljona, čime je povukao na sebe veći dio neprijateljskih snaga i tenkove, na pravcu napada moje čete naišli smo na relativno slabiji otpor nego što smo pretpostavljali. Udarili smo po neprijatelju munjevitom brzinom i razbili ga, a zatim prošli kroz obruč i našli mu se iza leđa.

Brzo smo se kretali uz obronke Planinice i stigli u selo Jutrogušta. Tu smo se spojili sa četama našeg bataljona i članovima štaba bataljona Rankom Šipkom, Nikom Jurinčićem i Milanom Vukovićem, i drugima, koji su uspjeli da se probiju prve noći. U tom selu odmarali smo nekoliko dana. Za to vrijeme organizovali smo danonoćno izviđanje i patroliranje prema Brežičanima i okolnim neprijateljevim položajima.

Poslije odmora otpočele su pripreme za pokret. Odvojeni su ranjeni i bolesni borci i žene, i upućeni na Karan da bi bili prebačeni u Podgrmeč. Bataljon se premjestio u sela Vranovac i Slabinju, oko 25 kilometara od Kozare. Štab bataljona se smjestio u barake, ranije sjedište komande Baljske partizanske čete. Sa štabom bataljona nalazio se i Boško Šiljegović.

Nakon nekoliko dana u štab bataljona su pozvani komandiri i komesari četa. Odlučeno je da se napadne ustaško uporište u Bosanskoj Kostajnici da bi se odvuikle snage neprijatelja sa fronta prema Kozari i olakšao ostatku naših snaga eventualni izlazak iz obruča.

Međutim, istoga dana odustalo se od napada na Kostajnicu zbog pridošlih jakih snaga neprijatelja.

Na istoj prostoriji izvršena je reorganizacija 3. i 4. čete, tako što je rasformirana 3. četa, a njeni borci su raspoređeni većim dijelom u četvrtu, a preostali u 1. četvrt. Tada je 4. četa dobila naziv 2. čete. U njoj su i dalje ostali: komandir čete Ljuban Budimir i politički komesar Uroš Vujanović. Radovan Vujičić koji je do tada bio komandir 3. čete, postavljen je za zamjenika komandira čete. Reorganizacija je uslijedila zbog toga što je 2. četa Rade Kondića i Rade Bašića otišla u sastav 1. bataljona Žarka Zgonjanina, i više se nije vratila u sastav Udarnog bataljona.

Istoga dana donesena je odluka da 1. i 2. četa, odnosno 1. udarni bataljon, krenu preko rijeke Sane u Podgrmeč. Pokret četa bio je predviđen u dva pravca. Prva četa je dobila pravac kretanja: selo Kalenderi - Mravo polje - planina Pastirevo - Svodna, i dalje, preko rijeke Sane.

Druga četa: selo Podoška - Čitluk - Strigova - Karan - Svodna, preko rijeke Sane, na područje Podgrmeča.

Na području Podgrmeča čete su se ponovo spojile. Borci i narod Podgrmeča dočekali su nas sa velikom radošću i veseljem. Osjećali smo se kao da smo kod svoje kuće. Tada se nama priključila i jedna četa iz 1. bataljona na Kozari, čiji je komandir bio Dušan Egić, a politički komesar Lazo Lazić. Ona je dobila naziv 3. četa Udarnog bataljona.

U tom trenutku trebalo je da se jedinice dobro odmore, ali za to nije bilo vremena, jer je neprijatelj svakodnevno napadao slobodnu teritoriju sa Mijske glave, od rudnika željezne rude Ljubija i od Sanskog Mosta.

Bataljon je odmah stupio u borbu sa borcima iz Podgrmeča i tako djelovao sve do 2. avgusta 1942, kada je formirana 2. krajiška narodnooslobodilačka brigada u selu Bošnjaci. Tada je Udarni bataljon ušao u sastav te brigade kao njen 1. bataljon.

Drugi bataljon Druge krajiške brigade

ĐURAĐ PREDOJEVIĆ ĐURIN, PERO KNEŽEVIĆ

U sastav 2. krajiške brigade, prilikom formiranja, ušao je kao njen 2. bataljon, Prvi udarni bataljon Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (dalje u tekstu: Udarni bataljon i Prvi krajiški odred). Udarni bataljon je često u narodu, a i u dokumentima nazivan Grmečki udarni bataljon, kojim je bliže određena pripadnost odreda, za razliku od Prvog udarnog bataljona Drugog krajiškog odreda, koji je nazivan Kozarački udarni bataljon. Nazivi »Grmečki« i »Kozarački« naročito su upotrebljavani prilikom zajedničkih akcija tih bataljona. Udarni bataljon je kratko postojao - svega tri mjeseca, ali je u tom periodu, veoma burnom aktivnošću, nametnutom događajima, ostavio dubok trag u razvoju borbe u Podgrmeču i bio veoma zapažen, kako od viših rukovodstava - štabova ustaničkog pokreta, tako i od naroda Podgrmeča. Narod Podgrmeča zvao ga je Đurinov bataljon.

Formiranje Prvog udarnog bataljona

Poslije oslobođenja Prijedora 16. maja 1942, na sugestiju Operativnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske za Bosansku krajinu (dalje u tekstu: Operativni štab), Prvi krajiški odred prišao je formiranju Udnog bataljona. Pismenih dokumenata o formiranju Udnog bataljona nema. Ali, iz Uputstava koje je Operativni štab dostavio 19. maja 1942. štabu Petog krajiškog NOP odreda u kome govori o formiranju udarnih i omladinskih jedinica (Tom IV, knj. 5, dok. 24) vidljivo je, koji i kakvi su zahtjevi postavljeni. Traženo je da se formira što više pokretnih četa i bataljona, koji će biti upotrijebljeni za rješavanje važnih operativnih zadataka. Preporučuje se da se za takve jedinice izaberu mlađi zdravi i fizički sposobni borci, sa ratnim iskustvom, politički potpuno opredijeljeni za narodnooslobodilački pokret, spremni da se bore tamo gdje situacija bude nalagala.

Zahtjevano je da se borci odvoje od čuvanja svojih sela, da žive logorskim i vojničkim životom. »Odrediti hrabar starješinski kadar, koji će imponovati mlađim ljudima« - kaže se u Uputstvu. Pri formiranju Udnog bataljona svi ti zahtjevi su poštovani. U štab udarnog bataljona su određeni: za komandanta Đurađ Predojević Đurin, za političkog komesara Đuro Štrbac, za zamjenika komandanta Bogdan Čiča i za zamjenika političkog komesara Milan Milešević Mile. Sve su to bili prekaljeni borci od prvih ustaničkih dana i organizatori ustanka. Štab bataljona se

prvi put okupio u selu Hašanima (prema sjećanju Đ. Predojevića), a moglo je to biti i krajem maja.

U Udarni bataljon su, prilikom formiranja, ušle tri čete:

PRVA ČETA: kompletna 4. sanska četa 1. bataljona »Petar Škundić«. Pošto je većina ljudstva te čete bila iz Lušci Palanke i okolnih sela, ova četa je nazivana i »Palanačka«. Učestvovala je u napadu na Prijedor. Po oslobođenju Prijedora, povukla se na Podvidaču i tu sačekala formiranje Udarnog bataljona. Za komandira čete je postavljen Velimir Čurguz Vele, a za političkog komesara Zdravko Njegovan Bat.

DRUGA ČETA: preformirana Prijedorsko-ljubijaska četa 2. bataljona Prvog krajiškog odreda. Ta četa je takođe učestvovala u napadu na Prijedor. Po oslobođenju Prijedora upućena je prema Ljubiji. Pošto je neprijatelj pobjegao iz Ljubije, četa je krenula za njim, u potjeru. Zaustavila se u selu Žuljevici kod Bosanskog Novog na položajima prema neprijatelju na Novskoj Planini.

U Žuljevici je Prijedorsko-ljubijaska četa razdvojena na dva približno jednaka dijela. Oko 30 izabranih boraca ostalo je sa komesarom čete Miroslavom Majkićem Mirom, kao okosnica za formiranje 2. čete Udarnog bataljona. Za komandira je postavljen do tada komandir 1. voda Mihajlo Pejić. U narednih nekoliko dana četa je popunjena izabranim ljudstvom iz 2. bataljona.

Drugu polovinu čete poveo je komandir Stevo Vještica u Podvidaču - ranije operativni sekretar te čete i potpunom će se formirati jedna četa 2. bataljona. Tako je prestala da postoji Prijedorsko-ljubijaska četa.

TREĆA ČETA: u nju je ušla novoformirana omladinska četa. Formirana je od omladinaca koji su završili vojno-politički kurs u Majkić Japri. Prema sjećanju Dušana Uzelca, oni su 22. maja stigli u Prijedor radi prijema oružja. Sticajem okolnosti, 23. maja su prisustvovali na Urijama dolasku prvih partizanskih avijatičara - Kluza, Čajevca i Jazbeca. Iz Prijedora su otišli negdje u Kozaru, gdje je bio magacin naoružanja, i tu su primili oružje. Za komandira čete je postavljen Ahmet Šehović - Šeho, a za političkog komesara Veljko Pjevač. Po povratku u Podgrmeč uključena je u Udarni bataljon. Uključivanjem Treće čete Prvi udarni bataljon je bio formiran. Moglo je to biti posljednjih dana maja ili prvih dana juna 1942.

Borbe oko Bosanskog Novog

Četvrtog juna 1942. stigla je iz Bosanske Dubice u Bosanski Novi jedna njemačka kolona sa 18 tenkova, 16 kamiona i jednim oklopnim kolima. U Novom se već nalazio, pored ustaško-domobranskog garnizona, i jedan njemački pješadijski bataljon. U štabu Prvog krajiškog odreda su procijenili da bi neprijatelj mogao pokušati da proдре prema Ljubiji. Nijemci su se teško mirili sa gubitkom rudnika rude željeza. Štab odreda je reagovao privlačenjem jedinica prema Novom, pojačanim izviđanjima i rušenjem komunikacija prema Ljubiji.

Čarke sa Nijemcima otpočele su oko Novog i Suhače već početkom juna. Jači napad Nijemci su izveli 10. juna 1942. istoga dana kada je počela ofanziva na Kozaru. U rejonu Pošte i Dolovljana napadnuta je

Prva i Druga četa 2. bataljona od borbene grupe. »Vedel« (Wedel), sastava: tri bataljona 721. pješadijskog puka 714. njemačke divizije, novske ustaške satnije i dvije satnije 11. pješadijske pukovnije, podržane artiljerijom i tenkovima. Prema sjećanju Dušana Vujatovića, tada su na Poštu prvi put izašli tenkovi. Obje naše čete su odbačene, a neprijatelj je pojačao neka uporišta na Novskoj Planini, dok se sa glavninom vratio u Novi.

Ne znajući za početak ofanzive na Kozaru, štab Prvog krajiškog odreda pripremio je napad na uporište Suhaću (Novska). Napad na Suhaću izvela su dva udarna bataljona (Grmečki i Kozarački) u noći između 10. i 11. juna u 2 časa. Odmah po napadu primijećeno je da neprijatelj pruža veoma snažan otpor iz automatskih oruđa, minobacača i topova. Zabrujali su i tenkovski motori, a mitraljezi nisu dali oka otvoriti. Bilo je jasno da su neprijateljske snage mnogo jače nego što se predvidjelo. Za oko dva časa borbe nije se ozbiljnije ugrozila neprijateljska odbrana. Štab udarnog bataljona, procjenjujući situaciju, zaključio je da se ne smije dočekati dan na dostignutim linijama. U zoru je naredio povlačenje na obližnje visove. Kozarački udarni bataljon, napadajući sa istoka, prodro je dijelom snaga u selo, ali je na glavnim položajima zaustavljen. Nekakvom greškom (vjerovatno slabom kurirskom vezom) on se u zoru nije povukao, već je ostao sa dijelom snaga na dostignutim položajima. Kada je svanulo, te snage više nije mogao povući. Borbu su oba bataljona produžila i u toku dana, više radi pomoći ostalim snagama, prikovanim za svoje položaje. Ti dijelovi su u toku dana bili izloženi žestokoj neprijateljskoj vatri i pretrpjeli su teške gubitke, 10 poginulih, 15 ranjenih i 9 nestalih boraca. Grmečki udarni bataljon imao je 3 ranjena borca. U toku dnevne borbe situacija se razjasnila. U Suhaću je 10. juna naveče stigla njemačka borbena grupa »Gejzo« (Göjzo), sa oko 300 vojnika, nekoliko tenkova i artiljerijom. Sa oko 400 ustaša i milicionera bilo je to oko 700 vojnika. Da se to znalo, do napada, vjerovatno, ne bi ni došlo.

U tim borbama i neprijatelj je imao velike gubitke, ustaše i legionari 16, a Nijemci 12 poginulih. Broj ranjenih nije poznat, ali sigurno nije bio mali. Da su neprijateljski gubici bili veliki ukazuje i činjenica da je u okviru plana za napad na Kozaru borbena grupa »Gejzo« imala zadatak da, preko Suhaće, prodre u Ljubiju i razdvoji snage Prvog i Drugog krajiškog odreda. Ona ne samo da nije izvršila zadatak nego posle borbi u Suhaći nije ni pokušala da ga obavi. Radi toga je general Štal, komandant 714. njemačke divizije, dao zadatak borbenoj grupi »Putlic« da prodre iz Prijedora u Ljubiju što je i učinila 14. juna.

Na osnovu procjene situacije u toku 11. juna, štab Prvog krajiškog odreda odustao je od daljeg napada.

Pripreme za napad na Bosansku Krupu

Dok se bataljon odmarao u šumi na Gudavcu, komandant operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nad, sa štabom bataljona i komandirima i komesarima četa i vodova, izveo je izviđanje neprijatelja i njegovog sistema odbrane, kao i samog mjesta Bosanske Krupe. Izvi-

danje je obavljeno sa brda Alan, koje je dominiralo nad čitavom Bosanskom Krupom i sistemom odbrane neprijatelja, tako da se sve vidjelo kao na dlanu. .

Koristeći svoje iskustvo iz španskog građanskog rata, Košta Nađ je odredio konkretne zadatke komandirima četa i vodova, kao i upotrebu mitraljeske vatre. Obavijestio ih je o sistemu odbrane, neprijateljskom naoružanju i snagama koje su se nalazile na pravcima njihovog nastupanja, a posebno im je skrenuo pažnju na korišćenje zemljišta, koje je bilo dosta pogodno za nastupanje i osmatranje, kao i o ponašanju neprijatelja prilikom napada.

Mislim da je to bilo prvo takvo izviđanje i temeljito upoznavanje komandira četa i vodova, pa je i štab bataljona ovom prilikom mnogo naučio na tom izviđanju. Zbog toga je Bosanska Krupa, i čitav sistem odbrane, brzo savladan, a Krupa zauzeta za kratko vrijeme. U napadu smo imali jednog poginulog (civil - vodič), koji je provodio prvu četu u napad.

Oslobođenje Bosanske Krupe

U noći između 18. i 19. juna Udarni bataljon se prebacio sa novskog na krupski teren. Ujutro se našao u selu Vranjskoj Mosuri, u jednoj šumi, sa još nekim jedinicama 1. krajiškog odreda. Naređeno je da preko dana jedinice ostanu prikrivene u šumi. Zabranjeno je bilo ložiti vatru, izlaziti iz šume a pokrete u šumi trebalo je svesti na najnužnije. Komora i konji su morali biti dobro zamaskirani. U slučaju nailaska aviona, svi su morali leći i ne micati se. Po podne je čišćeno i podmazivano oružje.

Pred večer, kada je prestala opasnost od nadlijetanja aviona, logor je oživio. Posebnu patnju privukla je haubica, zaplijenjena na Prijedoru. Svi borci su željeli da je vide. Dobro su poznavali eksploziju njenih granata, ali većina je to »čudo« prvi put vidjela. Haubica je okićena peškirima i maramama, dijelovala svečano. Svima je bilo jasno da se negdje napada, ali gdje - niko pouzdano nije znao. Svi su nagađali, a najbliža je bila Bosanska Krupa.

Prije večere Košta Nađ je izvršio smotru bataljona. Mnogi su ga borci vidjeli prvi put pred strojem, ali njegovo ime, kao španskog borca, dobro je bilo poznato širom Bosanske krajine. Njegov ugled sposobnog komandanta poslije pada Prijedora još je više porastao među borcima i narodom Bosanske krajine.

Govorio je da su njemačko-ustaške snage povele ofanzivu širokih razmjera protiv snaga Drugog krajiškog partizanskog odreda na Kozari, da se tamo vode teške i krvave borbe protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Saopštio je da ćemo napustiti Bosansku Krupu, koju su ustaše pretvorile u svoje uporište i gdje su počinili mnoge zločine nad mještanima i narodom ovoga kraja. Osvajanjem Bosanske Krupe - zaključio je Košta - kaznićemo ustaške zločince i privući dio neprijateljskih snaga, i na taj način olakšati položaj Drugog odreda, pružiti najkonkretniju pomoć našoj braći koja krvare na Kozari. To je bio naš dug prema hrabrim borcima na Kozari i očekuje da ćemo ga večeras ispu-

ni. Hoćemo - prolomilo se iz stotine grla. Dugo se klicalo borbi, Partiji i Titu, a potom je krenulo kolo i počela je pjesma.

Poslije smotre organizovana je zajednička večera. Narod iz okolnih sela donio je velike količine hrane za bataljon. Hranu je donijela omladina koja je cijelo veče igrala i veselila se sa borcima. Čak su neki krenuli i u napad na Bosansku Krupu. Bila je to zajednička večera boraca i naroda. Njoj je prisustvovao, osim Udarnog bataljona, i narod okolnih sela, omladina, Operativni štab za Bosansku krajinu, štab Prvog krajiškog odreda, članovi Okružnog komiteta Podgrmeča i odbornici okolnih sela.

Pred polazak, održani su po četama kratki sastanci komunista i skojevaca, na kojima je još jedanput podvučen značaj oslobođenja Krupe i zatraženo maksimalno zalaganje.

Bosansku Krupu branila je jedna ustaška i jedna domobranska satnija, određeni broj pripadnika milicije i oružnika - ukupno oko 500 vojnika.

Spoljnu odbranu činile su straže u otpornim tačkama, koje su bile postavljene kružno na periferiji grada. Međuprostore su branili žičanim preprekama i minskim poljima. Najjače je bilo utvrđeno brdašce Hum, na kome je stara srednjovjekovna tvrđava, koje dominira gradom. Sokolski dom u podnožju tvrđave ustaše su pretvorile u svoje uporište.

Udarni bataljon je napadao s juga. Počev od Une, na lijevom krilu, u zahvatu komunikacije Bihać - Bosanska Krupa, nastupala je 2. četa prema centru grada i Sokolskom domu. Prva četa se ubacila u grad bez borbe, sa zadatkom da iznenadi i rastroji neprijateljsku odbranu na utvrđenom Humu. Treća četa se takođe ubacila u grad kroz međuprostore i nadirala je prema centru grada i Sokolskom domu.

Treći bataljon Hamdije Omanovića napadao je sa istoka i zapada. Dvije čete su prebačene prethodne noći na lijevu obalu Une, sa zadatkom da se u toku dana prikriju u šumi, a naveče napadnu dio grada na lijevoj obali Une, gdje je dominirala željeznička stanica i pilana. Druge dvije čete napale su sa istoka, desnom i lijevom obalom rječice Krušnice.

Vodiči su bili mještani, koji su dobro poznavali teren.

U 1 sat 20 juna grunula je sa Alana naša haubica, a eksplozija granate odjeknula je na utvrđenom Humu. Bio je to ugovoreni znak za početak napada. Mitraljeski rafali, prasak mina i ručnih bombi prolomio se u lijepoj ljetnjoj noći.

Napad se odvijao prema planu. Najveći dar-mar u neprijateljevoj odbrani napravile su 1. i 3. četa Udarnog bataljona svojom pojavom u gradu i na Humu. Kada su planule vatre u gradu, znak da su čete na svojim mjestima, rasplamsala se borba sa svih strana. Sadejstvom četa Udarnog i Trećeg bataljona, utvrđeni Hum je brzo likvidiran.

Ustaše, sve sami zlikovci, u Sokolskom domu i obližnjim utvrđenjima nisu se dale lako zbuniti. Pružali su snažan otpor sve do svanuća. Tučeni sa svih strana, u zoru su počeli popuštati. Na Humu je zaplijenjen mali top »Pito«, pa je i on okrenut da tuče Sokolski dom. U zoru su ustaše počele bježati prema mostu, pokušavajući da se prebace na lijevu obalu, ali su ih tamo dočekale čete 3. bataljona. A onda je nastalo

rasulo i panika. Skakali su u Unu u namjeri da je preplivaju. Mnogi su se udavili, a drugi su bili pokošeni našim rafalima. Samo su srećni našli neku rupu da pobjegnu. Najveći broj ustaša izginuo je u borbi, neki su se i sami ubili, a manji broj ih je bio zarobljen. Ujutro je prestao svaki otpor - Bosanska Krupa je bila oslobođena. Uništeno je još jedno ustaško gnijezdo zlikovaca, koji su više od godinu dana sijali strah i smrt u Bosanskoj Krupi i okolini.

Tom uspjehu su značajno doprinjeli aktivisti i rodoljubi Krupe, dajući značajne podatke o neprijatelju i njegovoj odbrani i čineći mnoge druge korisne usluge. Poslije Prijedora, Krupa je bila drugi oslobođeni grad u tom dijelu Bosanske krajine.

Zarobljena je gotovo čitava satnija domobrana - više od 100. Nešto domobrana i ustaša pobjeglo je prema Otoci, vjerovatno prije nego što se obruč zatvorio. Zarobljeno je 10-15 ustaša. Zaplijenjeno je oko 500 pušaka, deset puškomitraljeza, top »pito« sa većim brojem granata i znatne količine municije, sanitetskog i drugog materijala, vagon soli i vagon cigareta, sa kojima smo mnogo oskudijevali. Naše jedinice su imale 3 ranjena borca, a poginuo je vodič - civil. Taj uspjeh je snažno odjeknuo u čitavoj Bosanskoj krajini, pa i šire.

Borbe oko Otoke

Udarni bataljon u Krupi nije imao vremena ni da se raduje, ni da slavi. Koji sat po završetku borbe, bataljon je krenuo prema Otoci. Očistio je Ostružnicu, Badić, Čore i Crkvine od milicije. Milicija, koja se na tom području, sem nekih izuzetaka, identifikovala sa ustašama, uglavnom je bježala u Otoku. Pred veče je bataljon stigao u selo Crkvine i zauzeo položaje na visovima iznad Otoke sa istočne strane. Otoku je branila jedna satnija domobrana, oko 30 ustaša i 50-60 milicionera, koji su pristigli iz okolnih sela.

Čim je pala noć, oni su se neopaženo izvukli na brda zapadno od Otoke, ostavljajući u mjestu simbolične snage u bunkerima i tvrdim kućama.

Sutradan, 21. juna, osmotreni su pokreti na suprotnim brdima, ali se mislilo da je to jedan banijski bataljon, koji je prema nekoj verziji, trebalo da pomogne našim udarnim bataljonima da napadnu Otoku.

Živjeći u tom ubjeđenju, a osjetivši slabe snage u Otoci, negdje oko podne borci 1. čete krenuli su samoinicijativno u napad, a za njima i 2. četa. Sjurili su se niz strminu i prešli preko mosta na Uni na drugu obalu, na kojoj je mjesto Otoka. Ono malo neprijatelja je pobjeglo. Otoka je praktično bila oslobođena. Zarobljen je samo jedan domobran i zaplijenjena jedna puška. Zapaljena je željeznička stanica i uništena postrojenja (kako su Banijski zauzeli Blatnu, a Drugi bataljon Prvog odreda i Prva krajiška brigada Rudnice, to je željeznička pruga od Krupe do Novog bila onespособljena).

Nevolje su nastale kada se trebalo vratiti preko mosta. Neprijatelj je stavio most pod vatrenu kontrolu i dio boraca se našao praktično u klopci. Tek tada se shvatilo da gore nisu Banijski, već neprijatelj. Nastali su vatreni dueli naših mitraljeza, sa istočnih, i neprijateljevih, sa

zapadnih visova. Prebacivanje je izvršeno po cijenu jednog ili dva ranjena. I neprijatelj je bio iznenađen, i nije se snašao. Da se snašao, bilo bi više žrtava. Umjesto pohvale, napad je okarakterisan kao nedisciplina i povedena je istraga ko je poveo borce na juriš. Utvrđeno je da su borci sami krenuli.

Formiranje Druge omladinske čete

Nakon oslobođenja Bosanske Krupe formirana je Druga omladinska četa (kao 4. četa) Udarnog bataljona. Za komandira čete postavljen je Lazo Marčeta (kasnije pobjegao u četnike). Ko je bio politički komesar ne mogu se sjetiti. Četa je imala oko 80 boraca, 70 karabina i 4 puškomitraljeza. Naoružana je bila oružjem zarobljenim u Krupi. U pripremi Udarnog bataljona za ulazak u brigadu, krajem jula, ta četa je rasformirana. Njeni borci su bili raspoređeni u druge čete.

Krajem juna izvršene su i prve kadrovske promjene u štabu bataljona. Otišao je na drugu dužnost zamjenik komandanta Bogdan Čiča. Nešto kasnije će na njegovo mjesto biti postavljen Stevo Samardžija.

Napad na Sanski Most

Poslije uspjeha na Bosanskoj Krupi, Operativni štab za Bosansku krajinu, u namjeri da pomogne Drugom krajiškom odredu, planirao je napad na Bosanski Novi. Udarni bataljon je prebačen prema Novskoj planini. Stigao je na Hozića Kamen. U međuvremenu se od tog plana odustalo. Bosansko-novski garnizon bio je suviše jak. Udarni bataljon je upućen usiljenim maršem prema Sanskom Mostu.

Na Dedovaču je bataljon stigao 25. juna poslije podne. Za odmor i pripreme imao je samo jedan dan. U Operativnom štabu su razrađivani detalji napada, a seljaci iz Krkevacu su dovršavali pripreme čamaca za prebacivanje bataljona preko Sane.

Plan napada bio je sličan onom u Prijedoru i Bosanskoj Krupi - klinovima i ubacivanjem u grad kroz međuprostore.

Sanski Most branile su ustaše i Sanska posadna bojna, ukupno 400-500 vojnika. Na spoljnoj odbrani bile su seoske ustaše i ustaški raspoložena milicija. Spoljnu odbranu su činila uporišta: Demiševci, Pobrjež, Trnava, Sasina, Škrlejevita, Čaplje, Kijevo i Vrhpolje. U Sasini, pored domaćih ustaša, nalazila se i domobranska jurišna bojna.

Snage za napad činile su, u osnovi tri napadne grupe: za napad na grad na lijevoj obali Sane, za napad na grad na desnoj obali Sane i za napad na uporište Sasinu.

Na grad, na lijevoj obali, napadao je Prvi bataljon »Petar Škundrić« i po jedna četa Drugog i Trećeg bataljona Prvog krajiškog odreda. Na desnoj obali Sane napadao je Udarni bataljon Prvog krajiškog odreda. Na selo Sasinu, na putu Sanski Most - Bronzani Majdan - Banja Luka, inače najjače uporište u spoljnoj odbrani grada, trebalo je da napada Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda.

Najdelikatniji zadatak imao je Udarni bataljon. On je trebalo da se prebaci preko Sane, ubaci u grad između neposredne odbrane grada i spoljne odbrane i napadne sa sjeveroistoka.

Po padu mraka 26. juna 1942. predviđene jedinice za napad krenule su na izvršenje zadatka.

Udarni bataljon je sišao na Sanu u selo Krkevce, 3 kilometra uzvodno od grada. Preko dana je pala kiša i Sana je bila nadošla. Obezbijedena su bila svega tri čamca - po pet ljudi sa čamdžijom. Čamdžije - veslači bili su seljaci iz Krkevaca. U jednom turnusu prelazilo je 12 boraca. To je bilo sporo i tu su nastale prve nevolje. Naime većina boraca je bila iz sela ispod Grmeča i nisu znali plivati. Nisu se znali ni držati u čamcima. Njihov strah od vode bio je razumljiv. Taj strah je postao mnogostruko uvećan, kada se u prvom turnusu jedan čamac prevrnuo. Borci su se davili i zapomagali »Spašavaj Durine«. Na obali su se borci uznemirili. Nisu htjeli u čamce. Nastalo je mučno ubjeđivanje. Nisu slušali, galamili su, vikali i psovali. Gotovo pobuna. Komandant Đurin je bio iznerviran i ljut. Vrijeme je prolazilo. Ostala su samo dva čamca, a trebalo je prebaciti bataljon i stići na zadatak. Vidjevši da ih ne može ubjediti, Đurin je našao spasonosno rješenje.

- Drugovi - rekao je - ja ne znam da plivam kao ni vi. Ja idem prvi. Kome je život miliji nego meni moj, neka ostane.

Đurin je krenuo i sjeo u prvi čamac. Za njim se cijeli bataljon prebacio bez riječi. Time se potvrdilo da u ratu lični primjer starješine mnogo znači.

Neposredno po prelasku, Treća omladinska četa skrenula je lijevo niz Sanu i napala stražu na željezničkom mostu i žandarmerijsku stanicu, a potom je prodrla u centar grada - Ključkom ulicom.

Prva i Druga četa produžavaju skupa do Milinkovića gaja u selu Kruvarima. Odatle je Druga četa krenula lijevo, preko Šušnjara i Groblja, napala željezničku stanicu i Sokolski dom. Prva četa je produžila, u zaobljenom luku, do ceste Sanski Most - Bronzani Majdan i napala duž te komunikacije posadu kod katoličke crkve i odatle produžila ka centru grada. Sve tri čete su po savlađivanju otpora na periferiji grada išle koncentrično prema centru, odnosno kompleksu zgrada: bivše sresko načelstvo - hotel - osnovna škola i park, ispred mosta preko Sane. Taj kompleks zgrada sa parkom i Sokolskim domom bile su najutvrđenije tačke odbrane grada.

Napad je otpočeo u 1 čas 27. juna 1942.

Napad se odvijao po planu. Treća omladinska četa je u naletu zbrisala stražu kod željezničkog mosta, protjerala oružnike iz žandarmerijske stanice i doprla do centra grada. Druga četa je likvidirala uporište u željezničkoj stanici i doprla do Sokolskog doma. Tu se povezala sa jednim vodom Treće čete i nastavila borbu za Sokolski dom.

Prva četa je likvidirala posadu kod katoličke crkve, zauzela hotel u centru grada i vodila borbu sa neprijateljem koji se bio utvrdio u bivšem sreskom načelstvu i parku ispred mosta.

Pred zoru su počele nevolje.

Navukla se veoma gusta magla, koja je ometala vezu između četa, vodova i desetina. Kuriri nisu stizali do svojih ciljeva. Izvlačenje ranjenika bilo je veoma teško. Orijentacija još teža.

Magla je više pogodovala braniocu, koji je čekao u zaklonima, ro-
vovima i bunkerima, sabijen na veoma uzak prostor.

Svaki čas se povećavao broj poginulih i ranjenih. Izvlačenje ranje-
nika je angažovalo znatan broj boraca, a snage za napad su se »topile«.

U zoru su počeli pokreti i napadi neprijatelja, s leđa iz spoljnih
uporišta. Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda iz nekih razloga nije
napao Sasinu. Za leđima Prve čete pojavila se domobranska jurišna boj-
na i oko 20 sasinskih ustaša. Snage od desetine do voda, ostavljene u
zaštiti, bile su preslabe da zaustave te napade.

Kada je neprijatelj u gradu osjetio pridolazak pomoći i malaksava-
nje našeg napada, krenuo je u protivnapad. Naše čete su se našle u
»sendviču«. Morale su se hitno povlačiti. Zbog magle i slabe orijentacije,
čete su se pocjepale na vodove, desetine, grupe, pa i pojedince.

Povlačenje nije moglo biti organizovano. Svaki čas se nalijetalo na
neprijatelja, i obratno - neprijatelja na naše jedinice. Mnogi su bili pri-
morani da se probiju iz grada. Svi poginuli i svi teški ranjenici su ostali.
Jedan broj vodova, desetina, grupa i pojedinaca povlačio se uz Sanu do
mjestu prelaza, ali tamo više nije bilo nikoga.

Sa leđa su ih napale ustaše iz Čaplja. Plivači su se odlučili da pre-
plivaju Sanu. Oko 20 nije stiglo na drugu obalu. Ostali su se povukli u
pravcu sela Kruvara. Većina boraca se povlačila prema selu Kruvarima.
Bataljon se prikupljao na jednoj kosi iznad sela. Tu se nalazio i štab ba-
taljona. Pošto je bila magla, Đurin je glasno zvao. Mnoge borce je to
spasilo, jer su poznavali njegov glas, pa su se mogli orijentisati. Tu se
bataljon iskupljao sve do osam časova ujutro. Kiša je sve više lila. Pu-
calo se na sve strane, tako da se u gustoj magli više nije ni znalo ko
na koga puca.

*

Korektna taktička analiza plana napada na Sanski Most pokazala
bi brojne slabosti. I suviše slabe snage su bile prebačene na desnu oba-
lu, na kojoj su bile i glavne neprijateljske snage i najjača njegova upo-
rišta. Udarni bataljon je gurnut u osinjak. Odvajanjem snaga za obezb-
jeđenje leđa, njegova udarna moć je u startu bila veoma oslabljena. Od
početka je bilo neizvjesno dejstvo Četvrtog bataljona na Sasinu, s ob-
zirom na stanje Drugog krajiškog odreda (ofanziva na njega bila je u
punom jeku) i slabih veza sa Četvrtim bataljonom. Uz to, nije bilo ni-
kakvog obezbjeđenja mjesta prelaza preko Sane i organizovanog prihva-
ta ranjenika i boraca. Sa lijeve obale Sane bilo je veoma malo pomoći.
Međutim, to su samo neke slabosti. Razumljiva je bila težnja Operativ-
nog štaba i štaba Prvog krajiškog odreda da pomognu borcima Drugog
krajiškog odreda, koji su teško krvarili na Kozari. Nije bilo dovoljno
vremena ni za razmišljanja, niti za planiranje. Ali, i pored svega, poči-
njene su neke neoprostive greške. Na Sanskom Mostu Udarni bataljon
je pretrpio svoj najveći i moglo bi se reći jedini težak poraz. Preko 60
boraca je poginulo, udavilo se u Sani, ili su pobijeni kao teški ranjenici.
Najveće gubitke imala je Prva četa.

Pokret preko Ribnika za Podgrmeč

Poslije prikupljanja bataljona na brdu iznad Kruvara štab bataljona je ocijenio da se preko Sane ne može. Odluka da se krene prema Ključu gotovo je bila bez alternative. Ali, odluka je bila pomalo i rizična. Trebalo je proći kroz sela koja kontrolišu ustaše ili četnici.

Umorni i mokri do kože krenuli smo u neizvjesnost.

U selu Tramošnji četnici su pripucali, ali i bježali. Marševalo se bez odmora čitav dan. I bez hrane. Pošto je pao mrak između 27. i 28. juna 1942. odmarali smo se nekoliko časova na jednom brdu. Krenuli smo prije svanuća. Kod crkve u Sokolovu, povodom Vidovdana, četnici su organizovali zbor. Sa nekoliko rafala rastjerani su i zbor i četnici. U selu Donje Ratkovo bataljon je sačekala četa Ribničkog partizanskog bataljona, sa komandirrom čete Gavrom Vojvodićem. Njega je poslao komesar odreda Pero Morača u susret bataljonu. Dočekali su nas sa pripremljenim ručkom, prvim objedom poslije gotovo dva dana. Po ručku, borci su odspavali oko dva sata.

Usljedio je pokret za Ribnik.

Udarni bataljon je stigao naveče u Ribnik, gdje je bio srdačno dočekan od naroda i tamošnjih partizana. Čak je bio pripremljen i zabavni program. Ali, borci su bili toliko premoreni da im nije bilo ni do čega sem do odmora. Izjutra, 29. juna, krenuli smo iz Ribnika, preko planine Šiša i sela Crkveno, na Bravsko. Na domak Bravska, bataljon je naišao na zasjedu seničkih ustaša. Zapucali su i pobjegli. Tom prilikom ranjen je u ruku Božo Mrda, jedan od junaka sa Predojevića Glavice.

U Jelašinovce smo stigli 30. juna. Priređen nam je izvanredno topao i svečani doček. U Matića gaju slegla se masa naroda iz okolnih sela. Doneseno je »brdo« hrane. Pripremljeno je bilo i oko 90 zaprežnih kola, koja je narod dovezao da preveze cijeli bataljon od Jelašinovaca do Srpske Jasenice, gdje se odmarao pet dana.

U Podgrmeču se bilo pročulo da je cio bataljon izginuo. Tri dana se ništa nije znalo o nama. Kad je komandant Đurin iz Ribnika poslao kurira u Lušci Palanku, da javi da se bataljon vraća, bila je to najradosnija vijest. Sa tog područja je bio i najveći broj udarnika. Narod je Đurina dočekao kao junaka. Okitili su ga peškirima i maramama. Bilo je mnogo suza radosnica, ali, na žalost, i onih drugih.

Napad na Bosanski Novi

Poslije tri - četiri dana odmora i sređivanja u Jasenici pod Grmečom, uslijedio je uslijeni marš Udarnog bataljona prema Bosanskom Novom. Odluka o napadu na Bosanski Novi iznuđena je teškim položajem opkoljenog Drugog krajiškog odreda u Kozari. Naše akcije na Bosansku Krpu i Sanski Most nisu odvojile nijednog vojnika od Kozare. Operativni štab je znao jačinu neprijateljskih baza za napade na kozaračke partizane. Istina, i Operativni štab je koncentrisao jače snage oko Novog i obezbijedio sadejstvo hrvatskih jedinica sa Banije. Za napad, Operativni štab je sačinio slijedeći plan:

- Banijski odred da likvidira sela Matijevice i Lebrenicu sa Laudanovim šancem i izvede demonstrativni napad na Dvor na Uni, kao i da sa toga pravca onemoguću dolazak pojačanja;

- Prva krajiška brigada na kozaračkom sektoru da likvidira uporište na Kulskom brdu, željezničku stanicu i izoluje grad od Kostajnice i Prijedora, a zatim, preko mosta na Sani, da prodire na Caprag;

- Prvi bataljon brigade da napadne niz Jablanicu, izvodeći 2. četom formalni pritisak, a ostale snage da ubacuje u grad ka mostu na Sani;

- Udarci bataljon Prvog odreda da likvidira uporište Veljkića brdo, a zatim da se spusti u Vidoriju i prodre u centar grada. Druga (omladinska) četa prethodno da likvidira uporišta na Kamenu i Tješnjaku;

- Drugi bataljon Prvog odreda da se spusti od Pošte, potokom Šuća, ostavi jednu čet, orijentisanu ka Blagaju, radi zaštite iz toga pravca, a sa tri čete da prodire niz Urije ka bolnici u Capragu, s tim da dvije čete ne prihvataju borbu na periferiji;

- dijelovi Četvrtog bataljona Prvog odreda da izvedu demonstrativni napad na Suhaču radi vezivanja tamošnjih neprijateljskih snaga (Zbornik t. IV, k. 6 dok. 10).

Kao i Sanski Most, Bosanski Novi je podijeljen Unom i Sanom, vrlo nezgodan za napad. Veoma je teško bilo ostvariti sadejstvo jedinica bez dobrih sredstava veze, a naša veza je bila samo kurirska.

Bosanski Novi su branile jake njemačke snage, potpomognute ustaškim i domobranskim. U Novom se nalazio štab 721. puka njemačke 714. divizije sa štapskim dijelovima i 3 bataljona - jedan njemački biciklistički bataljon, jedna ustaška bojna i Novska jurišna satnija (ustaša), dijelovi 2. i 11. domobranske pukovnije, oružnici i neke manje jedinice. Ukupno je bilo oko 3.500 vojnika.

Grad je branjen nizom spoljnih uporišta; Tješnjak, Kamen, Blagaj, Suhača, Kulsko brdo, Lebrenica, Matijevići i Rudnica. Nisu daleko bili ni garnizoni Dvor na Uni, Kostajnica i Ljubija. Druga linija odbrane bila je na periferiji grada - sistem rovova, bunkera, prepreka i utvrda. Treću liniju odbrane činile su otporne tačke u samom gradu - tvrde kuće i bunker.

Na spoljnoj odbrani bili su domobranci i, ponegdje, ustaše i milicija, a u gradu Nijemci i ustaše. Na željezničkoj stanici imali su oklopni voz. Na osnovu iskustva iz Sanskog Mosta, toga puta nisu ostavljena uporišta za leđima jedinica koje su napadale, sem Suhače i Blagaja, prema kojima su ostavljena dobra obezbjeđenja.

Sedmog jula 1942. uveče bataljoni su bili postrojeni najednom proplanku Novske planine. Ponovo je Košta Nađ držao govor. Svi borci i starješine znali su šta će reći. Svi su željeli da pomognu. Košta je govorio o teškim borbama na Kozari i naglasio stradanje stanovništva na koje se neprijatelj surovo obrušio. Tražio je maksimalno zalaganje.

Pored ostalog, Košta je rekao: »Naš avion koji je u palanskom polju (Lušci-Palanke) bombardovao grad u zoru«. Baš kada je završio govor stigao je kurir iz Lušci Palanke i obavijestio komandanta bataljona da je avion uništen, što je odmah saopšteno i drugu Kosti.

Poslije je komandant bataljona obavijestio bataljon da avion neće učestvovati u bombardovanju Bosanskog Novog iz određenih razloga.

Napad je počeo u 23 časa.

Udarni bataljon je napadao u ovom rasporedu:

- Prva četa, koja je na Sanskom Mostu najteže stradala, dobila je najlakši zadatak - da likvidira neprijatelja na Veljkića brdu;
- Druga i Treća četa zaobilazile su Veljkića brdo i druga uporišta na spoljnoj strani odbrane i, preko Vidorije, napadale ka centru grada;
- Druga omladinska četa dobila je zadatak da napadne i likvidira uporišta Tješnjak i Kamen.

Napalo se odlučno i srčano. I sa svih strana. Veljkića brdo, Kamen i Tješnjak brzo su likvidirani. Ali, na Vidoriji se neprijatelj nije dao. Napadom na spoljnu odbranu, neprijatelj je dobio u vremenu da posjedne položaje na periferiji, kao i da aktivira tenkove i artiljeriju. Sa povlačenjem snaga iz spoljnih uporišta jačala je odbrana grada. Uzalud je komandir omladinske čete Ahmet Šehović Šeho, rođeni Novljanin, odličan poznavalac terena, lično hrabar i inicijativan, pokušavao sve da nađe skriveni prolaz i napravi brešu u odbrani. Nije išlo. Iako su obje naše čete imale dovoljno automatskih oružja i dovoljno municije, neprijatelj je svojom vatrom učutkao obje čete. Noć ljetna, kratka, brzo je prolazila. U zoru su komandiri naredili povlačenje. Ni ostali bataljoni nisu postigli veće uspjehe. Udarni bataljon je zauzeo Veljkića brdo, Tješnjak i Kamen, a Drugi bataljon Prvog odreda dopro je do Urija. Prvi bataljon brigade dopro je do periferije grada, Prva krajiška brigada zauzela je Kulsko brdo, a Banijski su zauzeli Matijevice, Lebrenicu i Laudanov Šanac. Borba je nastavljena u toku 8. jula, sa manjim ili većim intenzitetom, oko grada. Procjenivši situaciju, Operativni štab je odustao od daljeg napada. Iako napadom nije bio postignut željeni rezultat, napad je ipak postigao cilj vezujući više dana, ne samo neprijateljske snage u Bosanskom Novom već i u obližnjim garnizonima u Dvoru na Uni, Kostajnici, Ljubiji i Prijedoru, i to u vrijeme kada su se dijelovi Drugog krajiškog odreda probijali iz obruča na Kozari prema Podgrmeču.

Poslije borbi na Bosanskom Novom, Udarni bataljon je povučen na odmor u Hadrovce, a zatim je prebačen u Eminovce.

Do kraja jula izvedena je još jedna akcija. Dva Udarne bataljona Kozaračkog odreda napali su na istaknuto ustaško uporište Demiševce, a Grmečki odred na Bojančić i Pobrijež. Nijedna od tih akcija nije do kraja uspjela.

Kada se donosio plan za napad na Demiševce izviđanje su provodili komandanti Udarne bataljona Kozare i Grmeča, odnosno komandant Udarne bataljona Ranko Šipka i komandant Prvog krajiškog odreda Đurin Predojević. Prilikom izviđanja oni su se opkladili da će, ako Ranko zauzme Demiševce dobiti od Đurina njegovog konja i automat, i obrnuto.

To je Đurin rekao Ranku znajući da su Demiševci dobro utvrđeni, da su na njemu koncentrisani većina zlikovaca sa regije Sanski Most, da su zaista okrvavili svoje ruke i da će se boriti do posljednjeg. Također je upozorio Ranku da su Demiševci na jednom uzvišenju, kome je veoma teško prići sa svake strane, jer je čist teren, otkriven, a neprijatelj je organizovao dobar sistem vatre, tako da ga je bilo teško zauzeti. Zaista, Rankov bataljon je imao velike gubitke i nije zauzeo Demiševce. No, i pored toga, opklada nije izvršena. Oba bataljona su povučena krajem jula na Eminovce i Bošnjake, gdje su obavljene pripreme za formiranje Druge krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade.

Treći bataljon Druge krajiške brigade

MILAN STANIĆ

Prilikom formiranja 2. krajiške brigade, u selu Bošnjacima u Podgrmeču, avgusta 1942, u njen sastav ušao je 4. bataljon sa četiri čete 2. kozaračkog odreda »Dr Mladen Stojanović«. Istoga dana taj bataljon je preimenovan u 3. bataljon 2. brigade, sa tri čete. Četvrta - Piskavička četa je rasformirana. Njeni borci i borci koji su pristigli sa Kozare početkom jula, poslije probijanja neprijateljskog obruča, raspoređeni su u čete 3. i 1. bataljona.

*

Četvrti bataljon Kozaračkog odreda, a kasnije 3. bataljon 2. brigade, formiran je krajem marta 1942, kada i 1. udarni kozarački protivčetnički bataljon, koji je u 2. brigadi dobio naziv 1. bataljon.

Odlukom Okružnog komiteta KPJ za Kozaru i štaba Kozaračkog odreda od 25. maja 1942. pristupilo se formiranju 4. bataljona 2. kozaračkog odreda i 1. udarnog protivčetničkog bataljona. U sastav Udarnog bataljona ušli su već u borbama prekaljeni borci iz sastava gotovo svih četa iz Potkozarja. Udarni bataljon je krenuo na svoj prvi zadatak ka Manjači i centralnoj Bosni.

U novoformirani 4. bataljon Kozaračkog odreda ušle su tek formirane, sa jezgrom starih boraca, slijedeće čete: 1. četa u Gornjoj Bistrici, sa komandrom Brankom Mitrašinovićem, i političkim komesarom Milanom Makivićem; 2. četa u Donjoj Bistrici, sa komandrom Brankom Raduljem; 4. četa u Piskavici, sa komandrom Mihailom Đurićem, njegovim zamjenikom Rajkom Pepićem, političkim komesarom Milanom Stanićem i njegovim zamjenikom Adolfom Podgornikom; 6. četa iz Bronzanog Majdana sa komandrom Petrom Mečavom i političkim komesarom Perom Macurom. U 4. bataljon ušla je i već iskusna 3. četa iz sela Marička, sa komandrom Ljubanom Crnobrnjom i političkim komesarom Mirkom Kneževićem. Ona je do formiranja 4. bataljona bila u sastavu 3. bataljona Kozaračkog odreda, koji je pokrivao teren gradiškog sreza i timarski kraj - istočni i jugozapadni dio Potkozarja.

Istovremeno, u 4. bataljon ušla je i dobra, borbena četa iz Miljakova, kao 5. četa. Komandir čete bio je Mile Vučenović, a politički komesar Rajko Radetić. Ta četa je od dana formiranja, januara 1942, bila u sastavu 3. bataljona Kozaračkog odreda. Dakle, 4. bataljon Kozarač-

kog odreda početkom aprila 1942. imao je šest četa - dvije pristigle sa strane i četiri novoformirane čete.

Štab 4. bataljona u početku je bio smješten u selu Prpoši kod Lamovite. Komandant bataljona bio je Mlado Obradović, a njegov zamjenik Vladeta Radić. Politički komesar je bio Milan Vrhovec, a njegov zamjenik - Mićo Šurlan. Pri štabu bataljona bio je intendant i bolnica za lakše ranjenike i bolesnike. Referent saniteta u bataljonu bila je Jovanka Radić iz Podgradaca.

Borci i starješine toga bataljona bili su uglavnom sa timarskog područja (od Prijedora, Miljakovaca, Jeličke, Maričke, Busnova, Piskavice, Omarske, Lamovite, Donje i Gornje Bistrice, Bronzanog Majdana, Brankovca), a bilo ih je, naravno manje i iz drugih srezova Potkozarja (od Bosanske Gradiške, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog, Prijedora i iz Banjaluke).

Osnovni zadatak četa toga bataljona od sredine maja 1942. (kada je oslobođen Prijedor) bio je da štite slobodnu teritoriju od ispada neprijatelja iz garnizona Prijedor i Sanski Most, ustaša iz uporišta Sasina i Ivanjska, Šimića i Mičije, te četnika od Manjače i Brankovca.

*

U prvoj polovini 1942. Operativni štab za Bosansku krajinu odlučio je da sa jedinicama 2. kozaračkog odreda i dijelovima jedinica 1. krajiškog odreda napadne neprijateljev garnizon u Prijedoru, da oslobodi grad i uništi posadu koja ga je branila.

Iz 4. bataljona u napadu su učestvovala 2. četa iz Donje Bistrice, 3. četa iz Maričke, 5. četa iz Miljakovaca i 6. četa iz Bronzanog Majdana. Kao zaštita jedinica u napadu, prema neprijatelju od Sanskog Mosta, Sasini i Brankovcu, ostavljena je 4. četa, a u zasjedu prema Ivanjskoj nalazila se 1. četa.

Piskavička četa (4. četa) imala je oštre okršaje sa sasinskim ustašama, koje su nadirale prema Prijedoru i četnicima od Brankovca. Četnici su bili potisli naše borce čak do u samu Piskavicu, a sasinske ustaše jurile su prema Miljakovcima. Međutim, Piskavička četa odoljevala je neprijatelju sve dok Prijedor nije bio oslobođen.

Odmah po oslobođenju Prijedora, Miljakovačka i Marička četa, kao i bataljon Voje Todorovića, priskočili su Piskavičkoj četi u pomoć, tako da su sasinske ustaše i manjački četnici razbijeni i potisnuti na svoje prvobitne položaje, pretrpjevši pri tome znatne gubitke.

U borbama za oslobođenje Prijedora osobito su se istakle čete 4. bataljona - 6. i 3. četa, sa komandirima Petrom Mečavom i Ljubanom Crnobrnjom. One su likvidirale uporište u gimnaziji, pri čemu je poginuo i komandant odbrane Prijedora pukovnik Zlobec. I ostale čete bataljona uspješno su ispunile zadatke koji su im bili postavljeni.

Formiranjem 1. krajiške brigade 21. maja 1942. iz 4. bataljona su u njen sastav ušle 6. četa iz Bronzanog Majdana i 2. četa iz Donje Bistrice. Zbog toga su u 4. bataljonu uslijedile neke promjene: iz Piskavice je u Donju Bisticu otišla 4. četa, umjesto Raduljeve čete, i dobila naziv 2. četa. U Piskavici je, međutim, formirana nova četa pod nazivom 4. četa,

sa komandirskom Brankom Popovićem i političkim komesarom Perom Macurom, koji je ranije bio u 6. četi.

U to vrijeme 4. bataljon Kozaračkog odreda imao je pet četa, sa istim rasporedom kao do oslobođenja Prijedora. Jedino više nije bilo čete u Bronzanom Majdanu. Pored tih četa, u sastavu bataljona je osnovana i omladinska četa kursista. Njihov komandant je bio Anton Melnik, a politički komesar Atif Topić. Kursisti su bili u selu Babićima kod Lamovite, a štab bataljona i bolnica ostali su u selu Prpošima.

Takav sastav i raspored bataljona ostao je sve do 10. juna 1942, kada je otpočela ofanziva na Kozaru.

Od formiranja 4. bataljona Kozaračkog odreda sve do 10. juna 1942, borci ranijeg 3. a poslije 4. bataljona svestrano su radili na organizovanju organa narodne vlasti i političkih organizacija na terenu: na osnivanju partijskih ćelija, organizacija Narodnooslobodilačkog fronta, Antifašističkog fronta žena, SKOJ-a. Pri tome su radili sa narodom i na organizovanju proljetne sjetve.

Iz toga vremena ostali su mi u sjećanju skojevski radnici Bodo Stojnić, student iz Prijedora, Brane i Milena Prokopić iz Donje Bistrice, srednjoškolka Gina Pavlović od Lamovite (završila veliku maturu) i skojevke Koviljka i Vinka Petričević (srednjoškolke); njihova majka Gospava, učiteljica Nela Bojanić i Mica Vrhovac (iz Prijedora) aktivistkinje AFŽ-a. Član sreskog komiteta KPJ Radoje Batos, komandant opštine u Piskavici, Mane Talić i odbornik NOO Uroš Zrnić (iz Piskavice), Branko Obradović (iz Omarske) i mnogi drugi.

Od toga divnog mladog svijeta u ratu su poginuli učiteljica Nela Bojanić (porijeklom iz Slovenije) i njena ćerkica od devet godina, skojevke Koviljka i Vinka Petričević, njihova majka Gospava i Gina Pavlović. Poslije rata poginuo je i Brane Prokopić.

Pored terenskih radnika, sjećam se i vojnopolitičkih rukovodilaca 4. bataljona Kozaračkog odreda koji su izginuli u odredu i kasnije u 2. krajiškoj brigadi. To su Vladeta Radić, zamjenik komandanta bataljona; Mićo Šurlan, zamjenik komesara bataljona; Petar Mećava, komandir čete; Branko Mitrašinić, komandir čete; Mihailo Đurić, komandir čete; Anton Melnik, komandir čete; Rajko Pepić, komandir čete; Simo Mrda, komandir čete; Branko Popović, komandir čete; Stevo Samardžija, komandir čete; Novak Božić, zamjenik komandira čete; Husein Hatipović, zamjenik komandira čete, a docnije zamjenik komesara čete; Dragan Šurlan, komandir čete; Mirko Knežević, komesar čete; Adolf Podgornik, komesar čete; Rade Serdar, zamjenik komandira čete, i drugi.

U sjećanju mi je ostao i barjaktar 2. čete Nedo Ratković, koji je poginuo u Bunarevinama na Manjači. Svi su oni obavili svoj zadatak kao borci i starješine u kozaračkom odredu i u 2. krajiškoj brigadi.

Mladi vojno-politički i terenski radnici borili su se u proljeće 1942. na timarskom području ne samo protiv oružanog neprijatelja već i za

Pošto je zarobljena sa puškom, domobrani su učiteljicu Nelu Bojanić povelili na strijeljanje. U tom trenutku njena ćerkica od devet godina poletjela je za njom, a jedan domobran je ubio. Na pitanje zašto je ubio dijete, ironično je odgovorio zato da ne bi ostavio loš utisak na njega jer joj je ubio majku.

naš uticaj nad svakim pojedincem i svakim domaćinstvom. Tim više jer su i četnici sa Manjače pokušavali da uspostave svoj uticaj. Ta njihova aktivnost ispoljila se u Piskavičkoj četi krajem aprila kao jedinstven slučaj. Naime, jedne noći u četi je izbila uzbuna. Čuli su se pucnji. Dok je komanda čete sagledala stanje, iz nje je pobjeglo u četnike desetak boraca sa oružjem. Ubijena je Koviljka Petričević i ranjen jedan borac.

Starješinski sastav iz bosanskonovskog sreza sačinjavali su u timarskom kraju: Mlado Obradović, komandant bataljona; Mićo Šurlan, zamjenik političkog komesara bataljona; Mihailo Đurić, komandir čete; Ljuban Crnobrnja, komandir čete; Milan Stanić, komesar čete; Mirko Knežević, komesar čete; Rajko Repi, zamjenik komandira čete; i Dragan Šurlan, komandir čete.

Petar Mećava, komandir čete, bio je iz Trokuta sa Banije, Milan Makićević od Lijevča polja, a Pero Macura iz Bosanske Dubice - obojica su bili komesari četa.

*

O početku ofanzive na Kozaru juna 1942. autori knjige »Bitka na Kozari«, Mirko Pekić i Dragutin Ćurguz, između ostalog, pisali su:

»Prodorom neprijatelja od Ivanjske, jedinice 4. bataljona 2. kozarskog odreda bile su iznenađene i odmah u prvim časovima razdvojene na dva dijela. Prva četa ovog bataljona, dijelovi 2. i Omladinske čete, zajedno sa štabom bataljona, našli su se sjeverno od drumu i zauzeli položaje na obroncima Kozare. Ostali dijelovi bataljona - 3, 4. i 5. četa, našli su se odsječeni južno od komunikacije. Ove čete nikako neće uspjeti da dođu u sastav bataljona za čitavo vrijeme trajanja neprijateljske ofanzive.

U to vrijeme bio sam politički komesar 2. čete.

Dva - tri dana prije napada neprijatelj je u ranim jutarnjim časovima avionima izviđao slobodnu teritoriju, kružeći obroncima Kozare i teritorijom koju je pokrivao 4. bataljon. Ta svakodnevna pojava neprijateljskih aviona bila nam je sumnjiva.

Naš komandir čete Mihailo Đurić predosjećao je da nam se nešto priprema. Zbog toga je, umjesto jednog voda, slao cijelu četvu u zasjedu prema Ivanjskoj. Jedan vod bi bio postavljen iznad ceste, prema Kozari, a dva ispod ceste, u polju, sa borbenim poretком prema Ivanjskoj. Naš vod iznad ceste uklapao se u borbeni poredak 1. čete, tako da je taj položaj radi pogodnijeg terena bio mnogo jači za suprotstavljanje eventualnom neprijatelju, nego položaj dva voda 2. čete u ravnici.

Rano izjutra 10. juna 1942. neprijatelj je komunikacijom od Ivanjske prešao u napad. Na čelu koja je kolone napadala kretali su se tenkovi, a zatim kamioni sa vojskom, koja se na dometu pješadijske vatre razvila u streljačke strojeve. Na neprijatelja je otvorena žestoka vatra iz svih oružja, pa je za trenutak ustuknuo. Iz kamiona su se zatim iskricali novi kontingenti vojske. Tenkovi su se sporo kretali prema našem položaju. Davali smo sve jači otpor, misleći da ćemo odbiti neprijatelja. Međutim, i pored velikih žrtava, neprijatelj se sredio. Trenutno je bio ošamućen

našim otporom, ali je - i pored velikih gubitaka - nastavio da nastupa. Tenkovi su se nalazili na čelu njegovog borbenog poretka.

Naš komandir Mihailo Đurić, njegov i moj zamjenik pretrčali su cestu prema Kozari, da bi sa našim vodom i 1. četom organizovali protivnapad. Tako se desilo da ostanem sam ispod ceste sa dva voda naše čete.

U tom trenutku borci su me obavestili da je neprijatelj, osim što nastupa tenkovima cestom prema Lamovitoj, formirao tri streljačka stroja. Jedan stroj se kretao cestom, za motorizacijom, sa namjerom da desnim krilom u nastupanju prema obroncima Kozare odbaci od ceste naš vod i 1. čet. Lijevim krilom i sa fronta želio je da obuhvatom okruži naša dva voda. I pored žestokog otpora, neprijatelj je nastavio nastupanje. Motorizacija sa tenkovima već nas je mimoišla cestom i sve se brže kretala prema Lamovitoj. Time smo već bili odvojeni od našeg voda i 1. čete. Otpor na cesti je bio prestao. Trebalo je tući neprijatelja koji je nastupao prema naša dva voda, sa komandirovom čete i našim zamjenicima, te našim vodom i 1. četom, više nismo imali nikakve veze.

Neprijatelj se odmah ukopavao sa jedne i druge strane ceste, kako bi onemogućio našim razdvojenim jedinicama ponovno spajanje. On je u tome, već poslije dva sata borbe, u potpunosti uspio. Time smo bili potpuno odvojeni od štaba 4. bataljona i od Kozare.

Desno od nas, prema Piskavici, čula se borba. Naša 4. četa iz Piskavice i 1. krajiška brigada vodile su borbu sa neprijateljem koji je od Ivanjske nastupao prugom prema Piskavici.

Neprijateljski stroj, koji je nastupao preko polja prema naša dva voda, nije mnogo žurio. Odmah se dao na pljačku i paljenje obližnjih sela. Međutim, potiskivao nas je prema Omarskoj.

Budući da više nismo imali komandira čete, niti zamjenika komandira čete i zamjenika političkog komesara, ja sam samoinicijativno, u prvom šumarku, u dogovoru sa borcima, postavio za privremenog komandira čete Dragana Šurlana, a za zamjenika komandira čete Stojana Kasalovića, koji je u tom trenutku bio i komandir voda.

Odstupajući prema Omarskoj, susreli smo se sa 3. četom iz Maričke i njenim komandirovom Ljubanom Crnobrnjom. Objasnio sam mu situaciju, pa smo odmah posjeli položaj prema neprijatelju koji je nastupao prema Omarskoj. Ubrzo su nas patrole obavijestile (u popodnevnom časovima) da se neprijateljevi tenkovi kreću cestom od Lamovite prema Omarskoj. Bili smo ugroženi i sa fronta, i bočno. Crnobrnja je naredio da se na tenkove otvori vatra, a iz šumaraka i kanala bacaju svežnjevi bombi. Međutim, odmah poslije pušćanih plotuna, neprijateljski tenkovi su zastali. U tome je i noć stigla, a neprijatelj se ukopao na dostignutoj liniji, negdje u blizini sela Prokapića.

Noću, između 10. i 11. juna, 3 (Marička) četa sa dva voda 2. čete krenula je u selo Marička, ostavljajući prema neprijatelju od Omarske manje zasjede. Sjutradan, oko podne, stigla je u naš sastav i Miljakovačka četa, dok se Piskavička (4) četa spojila sa 1. krajiškom brigadom u Piskavici, koja je bila stigla sa Manjače, odnosno Brankovca.

Sticajem okolnosti, politički komesar 2. kozaračkog odreda Boško Šiljegović našao se, početkom ofanzive, sa 1. krajiškom brigadom. Tako se on u selu Marička susreo sa dijelovima svoga 4. bataljona (dva voda 2. čete, 3. i 5. četa). Odmah je naredio komandiru 5. čete Mili Vučeniću da sa dva voda krene u selo Gornje Garevce, koje se nalazilo neposredno ispod ceste Kozarac - Prijedor, i da odatle izvuče dvije artiljerijske haubice i dotjera ih u selo Jeličku. Vučenić je taj zadatak u posljednji čas izvršio, jer je neprijatelj već sutradan ovladao selom Gornji Garevci.

Pošto je štab 4. bataljona, sa 1. četom i jednim vodom 2. čete, četom vojnih kursista i bolnicom, ostao odsječen na Kozari, politički komesar 2. krajiškog odreda Boško Šiljegović, 13. juna 1942, od njegove tri čete i dva voda 2. čete formirao je u timarskom kraju privremeni štab 4. bataljona.

U štab su postavljeni: za komandanta bataljona - Ljuban Crnobrnja, za komesara bataljona - Rajko Radetić, za zamjenika komandanta - Mile Vučenić, za zamjenika političkog komesara bataljona - Idriz Čejvan, za intendanta - Vasilije Šiljegović, i za sekretara - Pero Arsić.

Za komandira 3. čete umjesto Crnobrnje, postavljen je Stevo Samardžija, a za njegovog zamjenika - Rade Serdar.

Za komandira 5. čete, umjesto Mile Vučenića, postavljen je Vaso Mijatović, a za njegovog zamjenika - Simo Mrđan. Na mjesto političkog komesara te čete Rajka Radetića postavljen je Jože Štemberger, a za njegovog zamjenika - Ljuban Kecman.

Za komandira 2. čete potvrđeno je moje ranije postavljenje Dragana Šurlana, a za zamjenika komandira, umjesto Stojana Kasalovića, postavljen je Novak Božić.

Druga četa je takođe bila kompletirana. Imala je tri voda - dva su bila matična, a jedan je pridodat, i to vod koji je politički komesar Prijedorske čete Idriz Čejvan doveo iz Prijedora. Bataljon je imao četiri čete, i to: 2. - bivša donjobistrička, 3. četa - Marička, 4. četa - Piskavička i 5. četa - Miljakovačka.

Odmah poslije kompletiranja, 4. bataljon je sa 1. krajiškom brigadom stupio u žestoke borbe sa neprijateljem koji je napadao Kozaru kod Piskavice i Omarske. U višednevnim teškim borbama neprijatelju su svesrdnu pomoć pružili četnici Uroša Drenovića i Lazara Tešanovića.

I pored velikih gubitaka, neprijatelj je stalno ojačavao svoje snage. Manevarski prostor za jedinice 1. brigade i bataljona postajao je sve manji, pa je oko 18. juna donešena odluka da 1. brigada sa 4. bataljonom Kozaračkog odreda i dvije haubice pređe Sanu i pođe u Podgrmeč.

Po prelasku rijeke Sane 1. krajiška brigada je nastavila dejstva na području Potkozarja, napadajući komunikaciju Prijedor - Bosanska Dubica. S namjerom da oslabi pritisak neprijatelja na opkoljene jedinice Kozaračkog odreda na Kozari, a 4. bataljon, uprkos zahtevima boraca da i oni idu na Kozaru sa 1. brigadom, prema naređenju, ostao je u Podgrmeču, raspoređen na Mijskoj glavi, u Brdarima i Dabru, zatvarajući pravce od Sanskog Mosta, Vrpolja i Ključa, Ljubije i Bosanskog Novog.

Bataljon je privremeno potpao pod komandu 1. krajiškog odreda. Na tim terenima ostao je od druge polovine juna do početka avgusta 1942. godine.

*

U međuvremenu, početkom jula 1942, u posljednjem pokušaju proboja iz obruča na Kozari, pored ostalih, izvukli su se i odsječeni dijelovi našeg 4. bataljona. Oni su sa štabom bataljona stigli u Podgrmeč, i tu se spojili sa svojim bataljonom. Taj štab bataljona, našavši se 10. juna na Kozari odsječen sa drugim dijelovima bataljona ponovo je formirao bataljon sa tri čete, a učestvovao je u svim okršajima u obruču do konačnog proboja.

Iz obruča sa Kozare u Podgrmeč su stigli sledeći drugovi: komandant bataljona Mlado Obradović, politički komesar bataljona Milan Vrhovac, zamjenik političkog komesara bataljona Mičo Šurlan, referent saniteta Jovanka Radić, komandir 1. čete Branko Mitrašinović, politički komesar 1. čete Milan Makivić (obojica bez čete), komandir 2. čete Mihailo Đurić (sa petnaestak boraca), komandir Omladinske čete Anton Melnik (sa desetak boraca).

Ukupno se iz Kozare probilo oko tridesetak boraca i rukovodilaca. Veći dio boraca 4. bataljona ostao je u obruču, jer nije mogao da se probije. Docije je od preživjelih boraca iz toga bataljona i iz drugih jedinica formirana 5. kozaračka brigada.

Pristigli borci su raspoređeni u Podgrmeču u čete 4. bataljona.

Konačno, štab bataljona činili su: komandant Mlado Obradović, zamjenik komandanta Ljuban Crnobrnja, politički komesar bataljona Milan Vrhovac i zamjenik političkog komesara Rajko Radetić.

Idriz Čejvan, vršilac dužnosti zamjenika političkog komesara 4. bataljona u Podgrmeču, otišao je na novu dužnost - postao je politički komesar 1. udarnog bataljona (Kozarskog).

Mihailo Đurić, po povratku sa Kozare, preuzeo je dužnost komandira svoje 2. čete, a dotadašnji vršilac dužnosti komandira, Dragan Šurlan, preuzeo je dužnost vodnika voda. Isto se dogodilo i sa njegovim zamjenikom Novakom Božićem, koji se vratio za vodnika voda.

Početkom avgusta 1942. formirana je 2. krajiška brigada pa je 4. bataljon Kozaračkog odreda ušao u njen sastav. Tom prilikom preimenovan je u 3. bataljon 2. brigade.

I po ulasku toga bataljona u brigadu štab bataljona ostao je u istom sastavu.

U četama je, međutim, bilo mnogo promjena. Umjesto dotadašnje četiri, formirane su tri čete u bataljonu, s tim što je dotadašnja 5. četa preimenovana u 1. četvu. Komandir čete bio je Vaso Mijatović, a njegov zamjenik Branko Mitrašinović, raniji komandir 1. čete na Kozari. Politički komesar 1. čete bio je Milan Makivić.

Dotadašnja 3. četa preimenovana je u 2. četvu. Komandir čete bio je Đuro Vučenović, a njegov zamjenik Branko Popović, dotadašnji komandir 4. čete, koja je rasformirana, a borci i starješine raspoređeni su

u 1. i 3. bataljon brigade. Politički komesar 2. čete postao je Jože Štemberger.

Dotadašnja 2. četa postala je 3. četa: komandir je bio Mihailo Đurić, zamjenik komandira čete - Simo Mrđan, politički komesar - Milan Stanić, a zamjenik političkog komesara - Husein Hatipović.

Šta je bilo sa političkim komesarom dotadašnje 4. čete - Perom Macurom - nikada nisam doznao. Znam samo da je negdje poginuo, ali ne i u kome svojstvu i kada. U takvom sastavu raniji 4. bataljon Kozačkog odreda, odnosno 3. bataljon 2. krajiške brigade, krenuo je u velike borbe, od Vrhpolja u Bosanskoj krajini, preko srednje i istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka, Srbije, Kopaonika, Kragujevca, Topole, Slavonije, Hrvatske, do Slovenije. U tim borbama bataljon je podneo velike žrtve i napore. Inače, uvijek je bio primjeren u svim borbama i obavljanju svih postavljenih zadataka.

U prvoj borbi brigade, na Vrhpolju, iz redova bataljona poginuo je njen slavni komandir čete Mihailo Đurić, a već u oktobru 1942. postao prvi narodni heroj 2. krajiške brigade.

Borci iz srednje Bosne u prvom stroju brigade

PETAR BABIĆ PEPA, JOSIP TVRZ PEPI

Poslije proboja iz Kozare, Udarni kozarački bataljon produžio je, preko Jutrogušte, prema selu Brekinje. Izvukli smo se iz obruča, ali neprijatelj je i dalje bio svuda oko nas. Neko vrijeme išli smo cestom po svježim tragovima tenkovskih gusjenica.

Brekinje je, vidjelo se, bilo bogato selo, ali slika koju pruža je zastrašujuća. Naime, nigdje ljudskog glasa i dječijeg smijeha. Sve je pobjeglo pred neprijateljem, koji je donosio smrt i civilnom stanovništvu. Ono što je u zbjegu preživjelo, još se nije bilo vratilo. Na poljima oko sela bila je prezrela i povaljana nepožnjevena pšenica. Na napuštenim kućama vjetar je lupao vratima. Gledali smo kako kroz jednu takvu napuštenu kuću, mučući prolazi june - i ono je tražilo ljude, a ljudi nema. Samo neka poludivlja kokoš i podivljalo prase, zazirući proleću pored kuća. Gladni smo, a hrane nema. Odlučili smo da ubijemo dva praseta i da ih skuvamo. Zadali su nam mnogo posla, jer su bili gotovo sasvim podivljali.

Blizu tog opustjelog sela neko vrijeme smo držali položaje. Kada smo krenuli dalje, prešli smo rijeku Sanu i došli u selo Suhaću, kod Sanskog Mosta. Dok smo boravili u Suhaći, bili smo, zapravo, stalno u akciji: napadali smo Demiševce, gdje je bila jaka ustaška posada, držali smo položaje prema Starom Majdanu i prema Sanskom Mostu. Na nekom brdu bio je jedan stari hrast i na njemu je stalno boravio naš izviđač, osmatrajući prema Sanskom Mostu.

Na položajima oko suhaće saznali smo da će se formirati Druga krajiška brigada, u čiji ćemo sastav i mi ući. To nam je svima bila draga novost. Radosni i uzbuđeni, krenuli smo u selo Bošnjake, koje je bilo određeno za prvu smotru novoformirane brigade. Čim smo stigli u Bošnjake počeli smo se pripremati. Čistili smo oružje, prali se i dotjerivali. Do sada smo imali jednu krajišku brigadu, a potom samo što smo izišli iz ofanzive, osnivali smo i drugu, i bili smo veoma ponosni time.

I najzad, 16. avgusta 1942, i mi: Niko Jurinčić, Momir Kapor, Vladimir Marić, Galib Fazlić, Petar Babić Pepa, Stevo Samardžija, Josip Tvrz Pepi, Mirko Kuzmić, Rajko Đukić, Slavka Grubor, Vukan Trivić, Vojin Hadžistević, Mile Marić Trubač, Munib Maglajić, Petar Dujić, Zora Kovačević i Mirko Kovačević, svi iz centralne Bosne, postali smo borci 2. krajiške brigade. Cijeli naš Kozarački udarni bataljon ušao je u sastav te krajiške brigade kao njen Prvi bataljon.

Stajali smo u stroju, slušali drugove rukovodioce Osmana Karabegovića, Velimira Stojnića, Duška Misiraču, komandanta Ratka Martinovića i našeg druga Niku Jurinčića, sada komesara Druge krajiške.

Kozaračka ofanziva nam je bila još u sasvim svježem sjećanju, pa ipak smo se osjećali mnogo jačim i sigurnijim - postali smo brigada. I zbog toga smo bili srećni i ponosni. Ta naša tako lijepa osjećanja jedino je pomutila činjenica da nismo svi u stroju. Naši divni i hrabri drugovi: Rade Miljanović, mitraljezac Mirko Mrmolja, Dujko Komljenović, zatim Čedo Kerezović, Marinko Tepić, Pavle Jasenjak, Mišo Stupar, Milenko Komljenović, Mihajlo Pušić, Savo Berak i Gojko Eškić izginuli su na Kozari, većina na Ravnom Gaju. Njihovog junaštva i drugarstva sjećali smo se svi u stroju.

Na kraju svečanosti, komesar brigade Niko Jurinčić svakom borcu je podijelio po jednu cigaretu. Poslije smo zaigrali kolo. Stotine boraca, zajedno sa komandantima i komesarima, igralo je kozaračko kolo. Zemlja je podrhtavala pod nogama mladosti. Iz okolnih sela su došle žene i djevojke i po livadi razmjestile sofre ili neke plahte i po njima hranu. Narod iz Bošnjaka i okolnih sela radovao se skupa sa nama i častio nas.

Tu, u Bošnjacima, ostali smo nekoliko dana. Za to vrijeme najviše smo radili sa mladim borcima koji su tek bili stupili u brigadu. Učili smo ih kako se barata oružjem, kako se prikrada položaju, kako se odstupa. Ukratko, svemu što je jedan partizanski borac trebalo da zna.

U Banjalučkoj četi Prvog bataljona

VCJIN HADŽISTEVIĆ

Ovdje objavljujem prve stranice treće sveske moga dnevnika, onako kako sam ih svojevremeno pisao. Od originala se razlikuju samo toliko, što sam dodao podnaslove, što ličnosti pominjem pod punim imenom i prezimenom, što nazive jedinica pišem u njihovom kraćem obliku, dok je u zagradama novododati tekst, radi nekog objašnjenja.

Do formiranja 2. krajiške brigade, Banjalučka četa je bila u sastavu Kozarskog udarnog (protivčetničkog) bataljona. Nastala je 24. maja 1942. u Skender Vakufu, spajanjem većih ili manjih ostataka Ponirske, Čelinačke, Skendervakufske i Imljanske čete 2. (Čemerničkog) bataljona 4. krajiškog odreda. Pored ovih jedinica, koje su u dotadašnjim borbama sa četnicima pretrpjele velike gubitke, u njen sastav je ušao i jedan nepotpuni vod Kozarske čete Krajiškog proleterskog bataljona, kao i nekolicina boraca iz drugih bataljona našeg odreda, koji se toga časa zatekao na našem terenu. Po većini boraca, iz Banja Luke i okolice, nazvali smo je Banjalučkom četom.

Bio je to još srećan ishod jednog nesrećnog toka događaja, koji je prijetio da sasvim zatre i poslednji veći ostatak našeg odreda. Ovaj je samo dva i po mjeseca ranije - kako piše u izvještaju Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 5. marta 1942. (Zbornik VII, tom 4, knj. 3, strana 281-282) - sa svojih 1.750 pušaka bio najbrojniji odred u Krajini premašujući toga časa i Grmečki odred za 940, a Kozarski odred za 150 pušaka. Dok su ostali bataljoni odreda - na Manjači i preko Vrbanje - prešli u četnike, ubijajući mučki, na spavanju i na prepad, tolike naše drugove, dotle je glavnina našeg Čemerničkog bataljona, oslanjajući se na svoje banjalučko jezgro, uspijevala da na svom terenu, između Vrbasa i Vrbanje, odoli jeva još neko vrijeme nadmoćnim četničkim snagama. Najposlije, bili smo i mi sabijeni na uzak prostor i razdvojeno opkoljeni, jedni u Boćcu, a drugi uz bolnicu na Čemernici, bez ikakve veze sa drugim našim snagama, ne znajući ni gdje se one toga časa tačno nalaze.

Svoje potpuno uništenje izbjegli smo u poslednji čas. Nakon izvlačenja iz okruženja u Boćcu, izvedenog pod plaštom kišne noći uz samu obalu Vrbasa, te neuspjelog pokušaja da spasemo bolnicu i njenu zaštitnicu na Čemernici, uputili smo se kroz masu četnika prema Prnjavoru i Motajici, računajući da su tamo negdje Udarni i Proleterski bataljon. Srećom, 22. maja, kada smo već bili prošli ispod Skender Vakufa, neočekivano je stigao glas, da nam se sa druge strane približava

Udarni bataljon. A koncentrisavši daleko brojnije snage, ne ostavljajući nam nigdje odstupnicu, četnici su se upravo spremali da nam tu zadaju svoj posljednji udarac. I bili su već skoro uspjeti, u prvom trenutku svoga napada, da nam nanesu nove gubitke, a jedan vod Skendervakufske čete sa teškim mitraljezom odsjeku i zarobe, kada su nam se otvorila spasonosna vrata prema Skender Vakufu, koga su toga časa četnici napuštali zbog iznenadnog nastupanja Kozarčana.

Dva dana kasnije, pred pokret na Kozaru, naš desetakovani bataljon - oko 140 boraca (uključujući i 15 proletera), te dvadesetak drugarica (bolničarki i pozadinskih radnika) - ušao je u sastav Udnog bataljona kao njegova 3. (Banjalučka) četa. U velikoj borbi na Kozari, od 10. juna do 5. jula 1942. četa je bila prepolovljena. Sa onima koji su poslije zarobljavanja pobijeni, poginula su nam 63 druga i 5 drugarica, dok je 10 zarobljenih preživjelo u logorima. Ostali su se probili u Grmeč, većim dijelom prve noći, između 3. i 4. jula, a manjim naredne noći. Tu je četa popunjena preživjelim borcima 4. (Prijedorske) čete. Namjesto poginulog Branka Damjanovića, za komandira je došao Ljuban Budimir, a namjesto Jovice Savinovića - koji je nastradao u Kozari kao i njegov prethodnik Mišo Stupar - za političkog komesara je došao Uroš Vujanović - obojica sa istih dužnosti u Prijedorskoj četi. Zamjenici komandira i komesara, Radovan Vujičić i Munib Maglajić, ostali su na svojim starim dužnostima.

Takvi su korjeni i takav je put Banjalučke čete do Bošnjaka, ispod Grmeča, gdje je naš Udarni bataljon postao 1. bataljon 2. krajiške brigade. Ma koliko su se Banjalučani u njoj prorijedili, mi - njeni stari borci - nazivali smo je i dalje Banjalučkom četom.

Moj put je jednim dijelom bio nešto drukčiji. Na nekoliko dana pred proboj četa iz obruča, prilikom napada našeg Udnog bataljona na njemačke položaje u Jarugama, negdje u prvim ponoćnim časovima 1. jula - kada su poginuli banjalučki gimnazijalac Pero Vrbljanac (1923) i maslovarski rudar Milan Radić, a ranjeni Ratko Miljanović, omladinac iz Grabovice, Vlado Kapor (1922), đak iz Banja Luke, te Mirko Mrmolja (1913), iz Gorice, i Pavle Jesenak (1920), radnik iz Tuzle, koji su se prije rata doselili u Banja Luku - bio sam pogođen i ja, jednim gelerom u nogu, a sa druga dva sićušna u glavu, gdje ih sve i danas nosim. Poslije tri dana ležanja u bolnici na Vitlovskoj i sedamnaest dana prometanja po Kozari - preživjevši 5. jula masakriranje oko 500 ranjenika u dolini Mlječanice - i preturivši preko sebe 10. jula, sa Ostojom Žeželjom, iz Saničana, neprijateljski streljački stroj, koji je pretresao Kozaru - najzad sam uspio da se 21. jula probijem u Grmeč. Tu sam u jednoj bolnici ležao do 15. avgusta, kada sam ponovo pošao u svoju staru čet. U Bošnjake, gdje se ona toga časa nalazila, stigao sam dan docnije, uoči pokreta 2. krajiške brigade na njene prve borbene zadatke, prema Vrhpolju i Manjači, o čemu i jeste riječ u ovom odlomku moga dnevnika.

*

Toga dana, u Bošnjacima, bilo je neobično živo. Dopršavale su se posljednje pripreme pred pokret. A onda - veliki narodni zbor i prva, svečana smotra tek formirane brigade.

I danas vidim tu sliku. Na čistini, ispred Majstorovića gaja, postrojena brigada. Dan kao poručen, - sunčan i lijep. Mrki čelik, očišćen i podmazan, na sve strane sjakti. Drugi (ranije, Grmečki udarni) bataljon je negdje na položaju. U svečanom stroju su samo borci našeg 1. i 3. bataljona. Lica im nasmijana, uniforme dotjerane, svi uspravni i vojnički utegnuti - sve Kozarčani. Za jedno veliko ratno iskustvo bogatiji, odmorni i za nove borbe orni. U očima svakog neskrivena radost i gordost, grudi pune. Onoliko dugo - od 10. juna pa sve do 3. i 4. jula - odupirati se, frontalno, onako uporno ofanzivi desetostruko brojnijih Nijemaca, ustaša i domobrana, i nadživjeti je, ravno je najvećoj pobjedi.

Ispred nas, komandiri i politički komesari, još bolje opremljeni i uparadeni. Preko prsa im uprtači i drugi kajiševi - od strojnice, pištolja, kožnih torbica, dvogleda - a na glavama, najčešće, »kozaračka« kožna kapa sa krznenim naušnicama. Uzbudeni svečanim trenutkom, a i da se bolje pokažu, stalno su u nekom pokretu. Sad se šetkaju, gore - dole, ispred stroja, sada se roje oko nekog starijeg iz štaba, sad se opet vraćaju svojim četama. Onamo nešto naređuju, ovamo stroj ponovo izravnavaju, tamo borce još jedanput prebrojavaju - za raporte se pripremaju.

Okolo nas, u svom najljepšem, opranom i obijeljenom ruhu, talasa se mnoštvo praznički raspoloženog naroda. Svako bi želio da nas što bolje vidi, naše naoružanje i vojničku spremnost sam procijeni, da nam neku riječ pred polazak u akcije kaže, sreću u borbi zaželi. Djevojke, svečano obučene i nakićene, i one stidljive i one smjelije, jednako željne da budu posebno zapažene, kikoću se i rumene, kada iz našeg stroja, uz kakvu dosjetku ili začikavanje, neko momačko oko na njih jače sjevne. A ni borci, isturajući prsa koliko su mogli više, ne mogu da sakriju, koliko im godi, kada nečim svojim, osobenim, makar i povećim čuperkom ispod nakrivljene kape, ili nekim ratnim trofejom, svrati na sebe više djevojačkih pogleda.

Najednom - komanda: »Mirno«. Okolo, za trenutak, sve stalo i utihnulo. Čuju se samo raporti. A onda, uz prigušeni žamor naroda - smotra. ..

Poslije smotre, da bismo bili mirni od aviona, prešli smo svi u gaj. Tu je bila svečana tribina, iskićena zastavama, čilimima, cvijećem. Govorili su, koliko se sjećam, Lepa Perović, Veljo Stojnić i još neki. Najposlije su se narod i vojska izmiješali. Djevojke i momci su svoj trenutak dočekali. Zaorila se naša pjesma, razigralo se kolo kozaračko...

Ali, u mome dnevniku, o svemu tome - ni traga. O samom povratku u četu - samo osam šturih redaka. Moje misli su tada bile na sasvim drugoj strani. U oštrom kontrastu sa opštim slavljem, bio sam toga časa neobično tužan. Činilo mi se - jedini tužan u cijeloj brigadi. Već od prvih mladićkih dana, moj životni san, kao i san mojih najbližih drugova, bila je REVOLUCIJA. A biti ČLAN KOMUNISTIČKE PARTIJE, pripadati odredu, kako sam smatrao, najnaprednijih i najplemenitijih ljudi, budućih VOJNIKA REVOLUCIJE, bila je moja životna želja. Bio sam skojevac od 1938. u najkritičnijim trenucima našeg odreda, aprila 1942, kandidovali su me na Čemernici Drago Mažar i Albert Trinki, u Kozari, do ranjavanja, bio sam sekretar četnog skojevskog aktiva, ni u jednoj borbi nisam se pokazao slabo - pa ipak, još nisam bio član Partije.

To, što sam sve kao skojevac i kandidat morao proći prije nego što sam postao član Partije - bilo je u cijelom mom partizanskom životu najteže i najbolnije. A, o tome, iz već pomenutog razloga partijske konspiracije, kako sam je ja shvatao, nisam htio ništa da pišem u dnevniku. No, u svakom od tridesetak opisanih dana, koliko obuhvata ovaj odlomak dnevnika, preživljavao sam po ko zna koji put sve dotadašnje, kao i nove, u jedan grč slivene peripetije oko moga prijema u Partiju. Mada o svemu tome ovdje nije moguće reći nešto više, dovoljno je i ovoliko da se bolje shvati i ono što je napisano.

Kao dan smotre brigade uzima se 16. avgust, a ne - kako proizilazi iz moga dnevnika - 17. avgust 1942. Ne znam da li postoji pouzdan dokaz, da je smotra održana baš 16. avgusta - ili se do toga došlo idući unatrag od pouzdanog datuma akcije na Vrhpolje, pa se zaustavilo na 16. avgustu zato što je toga dana bila nedjelja i što se računalo da se takav događaj mogao odigrati pre u »prazničku« nedjelju, nego u »radni« ponedjeljak (o čemu se, inače, u ratu nije vodilo računa). Ako sam ja pogriješio u dnevniku - što mi je zaista teško da povjerujem - kako su onda tačni datumi akcija na Vrhpolje? Međutim, ako se sasvim pouzdano zna da je to bilo u nedjelju - i ako ni ja nisam pogrešio u datumu svoje prve bilješke u dnevniku - onda bi se to moglo možda objasniti time, da sam ja svoj pravi prvi dan u brigadi jednostavno bio »preskočio«.

Razlog toga »preskakanja« - ako se to odista dogodilo - ne bi bilo teško objasniti. Riječ je o mome raspoloženju toga dana, o kojem rekoh već nešto i ovdje. Od kako sam postao skojevac, a potom i kandidat, prošlo je više prilika - među kojima i ona iz marta 1942, kada sam bio politički komesar Čelinačke čete, uz komandira Miloša Dujića, u kojima sam mogao postati član Partije. A posle svega onoga u Kozari, vraćajući se iz bolnice, bio sam čvrsto uvjeren da ću već prvog dana u četi biti primljen u Partiju. Kako je to izostalo, i kako mi toga dana niko nije prišao ni kao kandidatu, a ni kao - do ranjavanja - sekretaru skojevskog aktiva, a znao sam da se tada vršilo organizaciono sređivanje partijskih ćelija po četama, bio sam zbog svega toga veoma utučen. Potonji neuspjeli razgovor sa Nikom Jurinčićem, poslije nade probuđene u razgovoru sa Veljom Stojnićem, istina, sa obojicom potpuno okolišavajući pravu temu - teško me je pogodio.

Napad na Vrhpolje

17. VIII 42. (Bošnjaci). Danas sam se vratio iz bolnice. Opet sam u svojoj četi, u 1. bataljonu 2. krajiške brigade. U četi sam zatekao Ornera Bukića, Dušana Trebovca, Mustafu Tufegdžića Trehu i još neke sa našeg terena (ranijeg područja 4. krajiškog odreda). Svi su se začudili, kada su me vidjeli živa. Dugo smo pričali o mom doživljaju u Kozari i tamo palim drugovima.

Večeras imamo pokret. Izgleda da ćemo na naš teren. Dnevnik iz Kozare ostavio sam kod Zore. Danas sam joj se javio pismom.

18. VIII 42. Išli smo čitavu noć. Pred podne smo se zaustavili u jednoj šumi. Večeras ćemo napadati na Vrhpolje, jako ustaško uporište.

19. Vili 42. Noćas smo istjerali neprijatelja iz rovova, kojih je bilo oko 700. U ravnici, pored Sane, neprijatelj se zaustavio, dobivši pojačanje iz Sanskog Mosta. Misleći da je pobjegao, mi bez ikakvog reda idemo za njim. Mnogi ostaju po putu i liježu da se odmore. Tek najednput, neko iz kukuruza pita, ko sam. Ja sam bio sa Trehom i još dvojicom - trojicom. Odgovaram: »Partizan«.

»Uh, evo ih, udri ih, opkoli ih« - viču oni, a ja mislim da partizani hvataju ustaše po kukuruzima. Kada me i drugi ispred mene upitaše ko sam i kada sam im odgovorio: »Partizan« - opsovaše mi partizansku majku i otvoriše vatru. Tada sam razumio da sam se izmješao sa ustašama.

Upravo je svanjivalo. Okrenuh se nazad - i bježi. Za mnom Treho, sve pita, znam li put. »Znam, znam, ne boj se« - a sve se čudim, otkuda iskrсну voda (Sanica) pred nama. Kada smo nastupali, znam da nisam nigdje prešao nikakvu vodu. Dakle, nisam na pravom putu. Izgubili smo vezu sa ostalim drugovima. Stegao sam pušku, sve mislim, gdje ću sada morati da se ubijem, da me živa ne uhvate, a prošao onakvu Kozaru. Za to vrijeme, Treho me stalno požuriva: »Brže, brže, uhvatiće nas«.

Nekako se izvukosmo. Ali, posve na suprotan kraj. Odatle smo morali da idemo tri sata kroz napuštenu, mrtva sela, dok nismo našli brigadu, u šumi gdje smo logorovali prije napada. Drugovi me sa osmjehom dočekuju: »Opet ti ostade. Ali, znali smo da ćeš se vratiti. Kozaru proći, pa tako zaglaviti, ne može to nikako biti.

Pa onda pričaju: da je 2. bataljon napravio zasjedu kod mosta, sve bismo ih pobili. Mi mislimo da su oni već svršili svoje, kao i mi, pa bez brige, pjevajući, za ustašama. A oni se, bogami, vratiše.

Jedan drug se ranio u vrat, u namjeri da se ubije. Zatim se boo bajonetom u vrat, da ga ne bi živog uhvatili. A onda se, na kraju, predomislio i utekao. Dok su se ustaše okrenule drugima, on je uhvatio »džadu«.

Komandira jedne čete (Mihaila Đurića, iz 3. bataljona, koga sam još u Bošnjacima, u svečanom stroju brigade, uočio po njegovom osobitom vojničkom držanju i vanrednoj muškoj lepoti, a u kolu po lijepom i snažnom glasu) isjekli su bajonetima, na mostu preko rijeke Sane. Onako ranjen, skočio je sa mosta u vodu.

Toliko se naših rvalo, otimalo za puške. (Bogdo Stefanović, zamjenik političkog komesara jedne čete u 3. bataljonu, koga sam poznavao još iz Prijedorske gimnazije, jedva se živ izvukao. Jedan ustaša se dohvatio njegove puške, počeli su se oko nje natezati, a kada je Bogdo vidio da onome priskaču u pomoć druge ustaše, nije imao druge, nego da pušku pusti i da se spasava bjegstvom). Pa, kada sam sve ovo čuo, vidio sam da sam dobro prošao. Jedino što sam se malo okupao u odijelu.

Nikada nisam bio žalosniji poslije neke akcije. Za pola sata ih istjerati iz rovova, istjerati ih iz sela bez gubitaka, pa se onda povući samo zbog nesporazuma. Da smo znali da ih niko nije dočekao, išli bismo svi za njima i progonili ih. A ne onako, bez reda za njima, pa onda u neredu nazad. Zaista, velika šteta. Drugi put biće teže istjerati ih iz onakvih rovova.

21. VIII 42. Ova dva dana smo se odmarali. Večeras je ponovni napad. Sve je isto kao i prve večeri. I zadaci su, takođe, isti.

Privlačimo se starim putevima. Evo, odakle smo neko veće prvi put zavikali »Hura« - i kako smo krenuli, nismo se zaustavljali sve do Sane. Sada ćemo se privući nešto bliže. Jedanaest je sati. Napad počinje. Otvara se paklena vatra. Polako se prebacujemo. Gmižemo kao crvi po zemlji i, malo po malo, približavamo se prvim neprijateljskim rovovima. Bježe iz njih.

»Naprijed. Naprijed Kozara. Hura« - ori se na sve strane.

Bježe i iz drugih rovova. Prebacujemo se dalje za njima. Već smo sasvim blizu ivice kukuruza. Na njihovoj smo ivici. Naprijed, na oko 40 metara, opet rovovi. Veliki i crni. Samo vatra sjeva iz njih. Sta li im je, nekako su hrabri, ne bježe iz ovih rovova. Pucamo mi na njih, oni na nas. Čitavim tijelom upijam zemlju. Nema nikakvog zaklona. Da mi je da se razlijem po samoj površini zemlje.

»Hoćemo li jurišati« - više stari Petar Dujić (iz Čelinaca).

Kakvi jurišati. Zar ne vidite žice?« - upozorava vodnik (Pero Čelić, iz Johove).

Otuda njihova hrabrost. Ispileli su žice ispred rovova, na oko 15 metara, i sada bacaju bombe u njih. Boje se da im se neko ne privuče i pošalje u rov bombu. Napucavamo se. Drug pored mene jauknu. Ranjen je u ruku. Izvlačim ga i vodim do previjališta. Na povratku, vraća me Ranko Šipka (komandant bataljona). Kaže: »Gotovo je«.

Mi smo se morali povući. »E, kud propustismo prvu priliku. Pa da smo bar znali da popalimo selo, bilo je celo u našim rukama. Ne bi se imali gdje vratiti, kao sada« - vajka se jedan.

»Znao sam ja da će biti ovako nekako. Nisu oni noćas džaba iščali noge« - primjećuje drugi. Kada smo se privlačili Vrhpolju, na cestu gdje je prvi put prošao čitav bataljon, a noćas dvije čete, trojica iz 1. čete, jedan za drugim, na istome mjestu, iščališe noge. Toliko ih je prošlo tim putem, i nikome ništa, a sada trojica, sve jedan preko drugoga, tako nastradaše. Zaista, bio je to neobičan slučaj. Osim toga, jedan je bio upao u neku jamu, i iz nje nije više izišao.

Teška je naša borba. Nailazimo na razne nezgode, prepreke, ali ih ipak sve savladavamo. Sada smo se povukli. Izgubili smo nekoliko drugova. Ali, moral je još jači. Još jača je mržnja koja nas napaja protiv neprijatelja. Sa još više volje uništavaćemo fašizam.

Borbe na Manjači

23. VIII 42. Jutros rano je pokret. U Ključu smo oko 7 sati. Zastavši iznad Ključa, odmaramo se u nekoj šumi. Sutra ćemo dalje.

24. VIII 42. Sinoć smo promarširali kroz Ključ. Čitava brigada, komandant naprijed, prolazimo Ključem - pozdravljamo druga Kostu Nada. Sada smo stigli u jedno selo, poviše Ključa.

Zakoračili smo već na naš teren. Mi, Banjalučani smo veseli: »Ej, četnici, eto nas da se malo porazgovaramo. Ispratili ste nas proljetos, mislili ste da se nećemo više nikada vratiti. Ali, prevarili ste se, eto nas opet. Spremite se, kako da nas dočekate«.

Nalazimo se sa nekim drugovima sa Manjače. To su Banjalučani Danilo Đidara, Žarko Vranješević, Velo Miletić, Rajko Davidović i još neki. Od čitavog bataljona, od oko 800 ljudi, ostala ih je samo jedna četa. Mi im pričamo naše doživljaje, oni nama svoje. Pa, onda priče o Banjaluci. Hoćemo li ovoga puta stići do nje? Bilo kako bilo, daćemo im dobru lekciju. I ustašama, i četnicima, i Švabama. Neće više u Banja Luci spavati tako mirno kao doskoro.

Kako će naši radosno slušati pucnjavu oko grada: »Partizani. Eto ih opet. Tu su, čujete li puške? I topovi se čuju. Otišle proljetos partizanske čete, sada se vraćaju brigade. A nama ustaše pričale da su ih sve uništili. Čujete li sada, kako »vampiri« biju?».

I slušače pucnjavu, da li se približava ili udaljava, ali će biti sigurni da ćemo svakako doći. Sada ili malo kasnije.

25. VIII 42. (Na položaju kod Bunareva) Noćas smo protjerali četnike iz Sitnice. Čim smo povikali »Hura«, svi su pobjegli. Šlab im je bio doček. Bili se uspavali. Ali, mi ćemo ih dobro razdrijemati. Naša komora je zarobila petoricu, sa puškomitraljezom.

Palimo kuću (četničkog komandanta) Drenovića. Tu sam zimus, vraćajući se kao kurir od Šolaje, pio čaj sa Dankom Mitrovom, Nadom Mažar, te Kasimom i Ševalom Hadžić. Niko od njih nije danas živ.

Jutros rano, tek što smo se rasporedili na položaju kod Bunareva, pošavši iz Sitnice prema Banja Luci, kada se začu huka tenkova. Kuhinju čušnusmo u pozadinu, a mi na položaj (duž kose, paralelno sa cestom). Tenkovi na cesti su već prema nama. Rastojanje je oko 200 metara. Tuče ih naš protivkolac (kamufliran nešto pozadi, malo udesno od kamenjara iza kojeg je zaleglo nas nekoliko. Dok su ostali u mrtvom uglu, iza zavoja na cesti, čelni tenkovi se zaustavljaju i okreću svoje topovske kule prema nama).

Njih je više. Vidim gdje udara svaki naš hitac. Kada pancirna granata pogodi gusjenicu, ili oklop, željezo zvonko odjekne. Kada razdere cestu, čuje se resko drobljenje kamena. Njihovi slabije gađaju, više su izloženi i više se žure. Ako suviše podbace, i malo zanesu udesno, raspaliće tačno po našem zaklonu.

Najzad oni popuštaju. Tri tenka su oštećena. Moraju nazad. Kakvo iznenađenje. Pošli sa 40 kamiona i 10 tenkova za Mrkonjić Grad. Sada se sigurno čude. Tu juče nije bilo partizana, ni od korova, jutros ih i top tuče.

Naše topdžije (sa brkatim političkim komesarom, Banjalučaninom Momiom Kaporom) u nastalom zatišju premještaju protivkolac na drugi položaj. Avion ih uhvati nasred čistine (nešto ulijevo od nas). Topdžije vide, nema se kuda, nego udri. I stoječki tuku iz pušaka u avion, a on na njih mitraljezom. Mi, iznenađeni, posmatramo ovaj dvoboj. Najednput, avion se ošamuti, zaleprša i poče da pada, ostavljajući za sobom trag dima. Avion je oboren. Ako se pojavi drugi, pade dogovor, otvorićemo svi vatru iz pušaka.

Dolaze tri lovca. Zasipaju nas kišom zrna. Mi se zavlačimo među kamenje. Samo se jedan naš puškomitraljezac, Ilija Nikolić Kovač, iz Čelince, raskoračio i onako uspravan tuče u avione. Jedan od njih se iskosio i pikira na Iliju, mitraljirajući ga. Jedan nalet aviona, jedan rafal

iz puškomitraljeza - i ne bi ništa. Avion okruži, pa se opet, kao kobać, okomi na Iliju. A on se ne miče, nego samo tuče. Avion i po treći put pikira na Iliju, ali opet bez uspjeha. Tada se on okani Ilije, a Ilija osta na istom mjestu: stoji onako raskoračen i, gledajući nas okolo, smije se.

Čitavu borbu smo zadržljivo posmatrali. Da je Ilija maločas bio bar deseti dio dobar strijelac, kao što je bio hrabar, onaj avion bi bio oboren. Ali, i ovako je dobro. Avijatičar će sigurno pričati: »Tri puta sam na njega pikirao, ali bez uspjeha. Taj ni da makne, samo tuče iz puškomitraljeza. Zaista su hrabri«.

Pa i sam Ilija, kao da je taj dvoboj shvatio isključivo kao nadmetanje u hrabrosti. Da je mislio i nešto više od toga, onda bi puškomitraljez oslonio na nešto i preciznije gađao. Tada bi ga, kako se avion nisko obrušavao, mogao i pogoditi. A on ga je tukao, bez pravog nišanje-nja, bez oslonca, iz samih ruku.

Dolazi veliki bombarder. Da nas kazni za ovu našu drskost. Sipa nemilice bombe. Detonacije se čuju, kao kod mitraljeza. Baca po 40 malih bombi, jednu za drugom. Mi se rasuli po kamenjaru.

Pisao bih, i spavao bih. Radije da spavam. Ni prošlu noć nismo spavali, a izgleda da nećemo ni noćas. Tri sata je posle podne. Da malo odrijemam.

26. VIII 42. Danas smo zauzeli nove položaje. Naša desetina je išla da kupi civile za prekopavanje ceste. Usput sam u jednoj kući »ozidao« kajmakom, u drugoj mlijekom. Uveče se vraćamo na položaj.

Radovan Vujičić, zamjenik komandira naše čete, koji je juče otišao za komandira jedne čete u 2. bataljonu, već se proslavio. Na njih su bili naišli Nijemci. Pustili su ih blizu, a onda potukli. Uspjeli su da zarobe i jednu strojnicu.

27. VIII 42. Neprijatelj se danas povukao. Jutros rano tukao je iz topova, avion je kružio, a sada je sve mirno. Mi se odmaramo.

Noćas, kada sam bio u patroli, ubili su stražari jednog partizana. Nije znao znake raspoznavanja, od nas je mislio da smo četnici, pa je počeo da bježi. Sustigla ga je jedna od šest pušaka.

Dolazi kurir. Kaže da je tu i 1. krajiška brigada i jedna (4) crnogorska. Ta vijest nas uzbuđuje. Tri brigade zajedno. To je velika stvar. Tolika sila na jednom mjestu - do sada tako nešto nismo doživjeli. Osjećamo se jači, snažniji. Ej, kad poganjamo četnike. Svi smo se razdrijemali, a trebalo bi spavati. Jer, istom će sada biti okršaja. Rano smo na nogama. Svuda je tišina, a mi spremni, samo čekamo poziv. Danas moramo nekuda krenuti.

*

Ovoga mjeseca (i dana) navršava se godina dana od kako sam prvi put pošao u šumu. Izjutra rano, pred sam polazak, kažem majci kuda ću. Bilo je to za nju sasvim iznenada. Pokušala je da me zadrži još neki dan. Skoro da se na rastanku posvađamo.

Preko Vrbasa, ispod Oraha, okupila se nas šestorica. Stvari mi preko mosta na Vrbasu prenijela Zora. Polazak je bio predviđen za 8 sati, ali kasnimo. Nikako da stigne vreća sa municijom i drugim materijalom

za odred. Dok se drugi, razgolićeni, sunčaju i kupaju, mi za takvo mjesto neprikladno obučeni napadno stršimo. Oko 11 sati krivuda pored nas na biciklu jedan - kako će se poslije pokazati - ustaški doušnik (Nijaz Ragibović). Odmah za njim, sjedoh i ja na bicikl, pa u grad. Obučar na Kastelovom čošku mi obećao pokloniti bakandže još dan ranije, a nije stigao ni toga jutro do 8 sati. Možda ih je u međuvremenu pođonio? I zaista, bile su gotove. Ne znajući, šta ću sa onim plitkim, na nogama, ostavio sam i njih da ih »popravi«. Odmah za mnom, neki minut iza 11 sati, morao je nekuda nekim poslom, pa je zatvorio radnju. Kako tada i pomisliti da bez te posjete obučaru kao i toliko drugih srećnih slučajnosti i sitnica, ne bi danas možda bilo ni moje glave?

Od obučara okrećem pravo kući. Pred nailazak onog na biciklu, Zora mi je prenela majčinu želju da još jedanput skoknem do kuće. Da ručam i da se pozdravimo kako treba. Zora joj je u moje ime rekla da bih ja došao, ali pod uslovom da neće više plakati. I majka je to obećala. Zatičem je sasvim smirenu. Malo je i Zora ohrabrila. Ručamo i pričamo o budućnosti. S vremena na vrijeme, sjeti se da me posavjetuje za ovo ili za ono. A onda, oproštaj.

Usput navraćam prvom susjedu, domobranskom naredniku Aliji Mehiću. Još proljetos, Milutin Zubović i ja smo ga pridobili za saradnju. Radi u jednom vojnom magacinu. Pozdravljamo se - i on zna kuda ću. Čak i jedan njegov mališan, vragolasto mi stavlja na znanje, da je i njemu jasno o čemu se to radi.

Najzad, oko dva sata poslije podne, krećemo. Svako sa svojim zavežljajem. Rizo Golalić (radnik) naprijed, ja za njim. Za nama Refik Plivač (radnik), Vojo Radišić (student), Vojo Tišma (đak) i Milutin Zubović (đak). Kada su njegovi morali bježati za Srbiju, Zubović je ostao kod mene, da bismo poslije zajedno pošli u šumu. Vodič je bio Mile Kresić (takođe đak). On će nam se priključiti negdje ispod Starčevice.

Zaustavljamo se na prvom obronku Starčevice, iznad Pločastog potoka. Sa Golalićem se zavlaci u jedan grm, tu čekamo ostale. Dugo ih nema. Ne znamo da je Kresić zastao da sačeka Hamzaliju Galijaševića, šesnaestogodišnjeg gimnazijalca, koji treba da nam doturi onu vreću za odred. U neko doba, odozdo izbija nekakav momak (Sabahudin Mešanović). Golalić ga ne poznaje baš najbolje. Kako znati da je baš on prijavio naš izlazak iz grada i da sada ispred policije izviđa.

Vraćamo se polako, da vidimo zašto čekamo. I on je sa nama. Najednom, na puteljku - policajac (Mahmut Sačić). »Bježi«, povikah Golaliću i okrenuh se da i sam bježim. Ali, istoga trenu, onaj pridošlica, pet do šest godina stariji, jači, skoči mi na leđa i obori me.

Hiljadu misli - u jednoj jedinoj sekundi - kroz glavu mi sjevnuše. A onda, kao grom, sve zagluši jutrošnji glas moje majke Milke: »Pa vas će uhvatiti, prije nego što izađete u šumu«. I pomisao na njene muke, dok bude obigravala oko zatvora, znajući u kakvim sam šakama.

»Gdje su stvari« - izdire se policajac. Čutim - ostale su u grmu. Njemu se žuri, šuma mu je iza leđa. Okreće me odmah u pravcu grada. Grozničavo razmišljam. Nikakvog izlaza - osim smrti. Ako je tako, bolje da to bude odmah, ovdje, nego da me vode dole i muče. Bolje je i za majku, prekraćuje i njene patnje. Treba samo potrčati, policajac će pu-

cati - i gotovo je. Ali, jednim krajičkom svijesti, ne isključujem ni mogućnost bjegstva. Desno je oštra, duboka strmina. Dole je i potok, kojim bih mogao dalje. Već u slijedećem trenu, zbacujući u isti mah trenčkot sa sebe, bacam se glavačke u stranu.

No, nisam čuo pucanj. Ali, na grbači mi opet onaj momak. Obuhvatio me preko ruku. Kotrljamo se niz strmen. Nastojim da ga nagnječim. Palcem jedne ruke dosežem mu nekako do jabučice. Međutim, taj ne popušta. Stotinjak metara niže, zaustavlja nas jedna šljiva. Ja na zemlji, on povrh mene. Ne mogu ni da maknem. Pristiže i policajac. Neda mi da ustanem, a kundak samo radi. Po leđima, plećima, bubrezima. Pobjesnio je pri pomisli da sam mu, kakve li bruke, mogao pobjeći - nikako da prestane. Pa opet: »Gdje su stvari«. Najzad me, zamoren, krvnički veže. Konopac je bio dugačak, sav sam izukrštan njime. Donijelo ga neko dijete (Nikola Trbojević) iz obližnje kuće. »Ma nemoj, sine, nositi konopac« - korila ga je mati. »Ma moram, majko, policija traži« - pravdalo se dijete.

Načinim korak - dva, pa dobijem cijev u rebra: »Ti meni da pobjegneš«. Na prvom zavijutku staze, Radišić prosto naleti na nas. U rukama mu je crna tašna. Njegove stvari za šumu. Vežu i njega za mene.

Podignutih glava koračamo našom Banja Lukom. Kada je mrijeti, da se pokažemo kao komunisti. Za nama gomilica, reži i psuje. Kod drugih nijeme, saosećajne poruke. Prozorski kapci na jednoj kući se naglo priklopiše. Kao oparena u sjenku se povlači jedna djevojka (Nada Čizki). Ljepotica, simpatija je mnogih naših drugova.

Policijska karaula, pored mosta na Vrbasu. Unutra Kresić i Galijašević. Galijašević uhvaćen sa vrećom. Kresić nešto prije. Očima govorimo: »ne poznajemo se«. Oko nas gomila ostrvljenih policajaca. Kolutajući zakrvavljenim očima, raspomamljeni, urlaju iz svega glasa: »Pošlite u šumu. Banditi. Priznajte. Priznajte«. Udaraju bjesomučno, kako ko stigne, čime dohvati. Najednom, na vratima moja majka. »Ne brini, mama« - stigoh samo da joj dobacim. Ali, oni je izbacuju uz psovke.

A onda nevjerovatno griješe. Dok batine po nama pljušte, jedan po jedan priča svoju »priču«. I usklađuje je sa prethodnikom.

Galijašević se pravi da ne zna da je Mirko Kovačević (čija sestra Zora mu je povjerila zadatak da vreću prebaci do Kresića) već odavno u šumi. Priča, kako ga je Mirko sreo na ulici i »zamolio« da mu vreću preveze biciklom do Stupnice, gdje »jedan čovjek« čeka da je preuzme. »Ne znam da je Mirko komunist«. Poslušao gaje kao starijeg, poznatog iz viđenja. Policija glatko nasjeda. U Mirkovom »prisustvu« u gradu vidi u prvi mah samo otežavajuću okolnost za nas. Tako gubi glavnu nit - otkuda Galijaševiću vreća - koja je mogla da je dovede do naše skojevske i partijske organizacije.

Kresić se iščuđava, zašto su ga na ulici, iz čista mira, uhapsili. Njemu je najlakše. Naime, kod njega nisu ništa našli.

Radišić se poziva na svoje siromašno stanje. Otac mu je poslužitelj, u kući je bilo šestoro djece. Maćeha kuva za nekoliko abonenata, a oni naručili knedle od šljiva. Tako se on, u »nezgodan« čas, uputio uz Starčevicu, nekome Bajiću, seljaku. Da svoj stari veš, nađen u njegovoj tašni za knjige, »trampi« za nešto šljiva.

Ja, opet, bolešljiv, pošao po »savjetu« ljekara u »šetnju«. »Sticajem okolnosti«, našao se na Starčevici baš kada su neki, kako »izgleda«, zaista polazili u šumu. Čovjeka, koga sam gore »sreo« - koji je pobjegao i koji se, »kako kažu«, zove Golić - ne poznajem. Bještvo sam pokušao, zbunjen neočekivanim napadom onoga momka, iz straha, kada mi je policajac uperio pušku u leđa.

Koliko god bile naivne, naše priče su bile i logične i međusobno usklađene. To će nam omogućiti da istrajemo na prvobitnim izjavama, a isljednicima izbiti mogućnost da nas love u kontradikcijama. Strahovaćemo samo od hapšenja nekoga ko je onoga dana takođe pošao sa nama, ili učestvovao u organizovanju našeg odlaska, ali je tada uspio da umakne policiji. Takvog bi mogli lako uhvatiti u nekoj kontradikciji sa nama - da li se poznajemo, da li smo se toga dana vidjeli i si. - i bi za policiju bio pouzdan znak da je na dobrom putu. Preostalo bi nam samo još golo poricanje - i ubrzan kraj.

Tuča i saslušavanje u karauli se prekida. Potpisujemo zapisnike. Nestrljivi da vide neobičnu »lovinu«, iz Uprave policije požuruju da nas tamo što prije prebace. Dočekuje nas Blaž Gutić, šef policije. Na meni je sve pocjepano, sav sam raščupan, izgreban, modar, umrljan krvlju. »Evo, pogledajte, kako jedan bandit izgleda«, podučava on nekolicinu oko sebe. Na hodniku opet ugledah majku. »Ne boj se. Nisam kriv« - dobacujem joj i ona to pravilno shvata: nemaju dokaza.

Gorim od vatruštine i žeđi. No, zatražim li vode, dosjetiće se kako da me muče. Ali, policajac koji me preuzima i vodi u ćeliju - sam mi nudi. Iz zelene, blistave flaše, sruči mi u grlo cio litar.

Začudo, Radišića i mene, vezane jedan za drugog, zatvaraju u istu ćeliju. U neko doba noći izvode Radišića. U povratku, uspjeva da me upozori šta mu se omaklo, ali nije ušlo u zapisnik, koji je u svemu isti kao i onaj u karauli. Sada sam ja pred isljednikom Ibrahimom Kolonićem. Ponavljam svoju priču. On ništa ne bilježi, samo me ironično posmatra. A, onda, najednom planu: »Ma šta mi tu pričaš, ... ti materina. Radišić mi je sada sve ispričao«. Ostajem hladan. Znam šta je Radišić, ograđujući se od nas ostalih, rekao samo za sebe. Najposlije, isljednik Kolonić popušta i unosi u zapisnik moju priču.

Od ohlađenih uboja ne mogu oka sklopiti. Svaki čas mjenjam položaj, Radišić mi u tome pomaže. Polako sviće. Šta li nam donosi novi dan. Najednom, ono čega sam se ponajviše plašio. Kroz otvorena vrata susjedne ćelije, čujem glas Miše (Branka) Stupara - studenta i člana MK SKOJ-a, koji je učestvovao u organizovanju našeg izlaska u šumu. Istoga časa zalupah - hoću u nužnik. Vrata Mišine ćelije se mogu svakoga časa zatvoriti. U magnovenju, dok sam prolazio hodnikom, izmjenili smo poglede. Moj je govorio: ne brini, kod nas je sve u redu. Njegov: ne brinite, nema nikakve veze sa vama.

Mišo se toga jutra, rano, našao sa Danilom Đidarom (studentom), takođe učesnikom u organizovanju našeg izlaska. Ugledavši dvojicu policajaca u svojoj ulici, pomislili su da ih je neko od nas provalio i da su ovi pošli po njih. Tako natisnu bježati, a policija za njima. Danilo pobjegne, a Mišu rane i stignu. Poslije je shvatio da je policija pošla u re-

dovnu patrolu, a ne po njih. Tako se našla i isprika za bježanje - kao Srbin uplašio se policije.

Istoga dana, Stupara, Kresića, Radišića i mene prebacuju u Ustaško redarstvo. Galijaševića puštaju. Intervenirali su Pavelićev doglavnik Ademaga Mešić i ministar Hilmiya Bešlagić. Oca su mu smatrali za »svog« čovjeka, a njega samog za »dobrog« Muslimana. Međutim, ustaški agenti ga ponovo hapse. Onom vrećom najviše kompromitovan, najmlađi, valjda će najprije i popustiti. Ali, Galijašević nije popuštao. Opet iste intervencije i njega opet puštaju.

Mene zatvaraju u samicu. Na prvom saslušavanju izjavljujem isto što i u policiji. Na drugom, isljednik Bogojevski, inače bjelogardejac, suoči me sa svojim doušnikom (Ragibovićem). Taj kazuje, kako me je onoga dana, oko 11 sati, vidio preko Vrbasa sa Golalićem, Zubovićem i »jednom djevojkom« (Zorom). Poričem. Tvrdim da sam u to vrijeme bio kod obučara na Kastelovom čošku. Ostavio sam mu plitke cipele da ih popravi. Bogojevski odmah šalje agenta da to provjeri. Obučar sve to potvrđuje. Tako sam objasnio i otkuda usred ljeta u bakandžama. »Nisam imao« obući šta drugo, dok mi se ne poprave plitke cipele.

Ni poslije desetak dana ustaški isljednici nisu uspjeli da nas razotkriju. Našli smo im se na putu sasvim »slučajno«, dok su im »pravi« krivci pobjegli. Pa ipak, niko i ne pomišlja da bismo mogli još jedanput ugledati slobodu. Nema ni iluzija da bismo mogli dobiti neke vremenske kazne. Sve će nas i bez dokaza pobiti. Ako poričemo da smo pošli u šumu, ne mislimo da se tako možemo izvući. Činimo to, kako bi zaštitili one napolju. Otuda, na kraju, nevjerovatno iznenađenje - sve naš puštaju.

Uz još uvek nedovoljno iskustvo ustaške policije, bilo je veoma mnogo srećnih okolnosti, spasonosnih slučajnosti. U obmanjivanju Bogojevskog, pomažući mojoj majci, učestvovala je i Natalija Kirov, ruska emigrantkinja, koju je Bogojevski veoma uvažavao (Kasnije će se Bogojevski požaliti Nadi Cikalovskoj, kod koje sam se pred drugi polazak u šumu krio: »Eto, svi su mi tvrdili da sin one vaše komšinice, Vojin Hadžistević, nije komunista, a eno ga - komesar u šumi«. Ipak, pored našeg držanja pred isljednicima, svakako da je najznačajnija bila intervencija po tzv. »muslimanskoj liniji«, onakvih ustaških glavešina za malog Galijaševića. Našao se u istom sosu sa nama, bilo je teško razdvojiti naše sudbine. Tako se može objasniti i dosta mlak postupak Kolonića prilikom naših saslušavanja u policiji. Bude li upornije istjerivao našu krivicu, mogao bi pogoditi i Galijaševića.

Oporavljam se neko vrijeme. I onda, opet, 23. novembra odlazim u šumu. Majci se nisam ni javio. I to je bila jedna avantura za sebe. Ali, ipak je sve ispalo srećno (na zakazanom mjestu, vodič mi otkazao izlazak zbog zasjeđe na putu. Nazad nisam smio pješke. Bicikl, na kome sam projurio preko mosta na Vrbasu, već su bili preuzeli drugi. Nemajući kuda, po velikoj pomrčini, magli, kiši, krećem sam. Stramputicama, nasumice. Lutajući, nabasam na jednu kuću. U njoj je bio lugar. Pištoljem ga prisiljavam da me vodi put Ponira. U stvari, iz plasta sijena izvlačim otprve skrivenu iglu. Taj lugar, Mirko Kalem, naša je prva veza izvan grada. Ali, on misli da sam provokator. Kako me je doveo do Mi-

lana Bajića, naše druge veze, posebna je priča. Najzad, Vele Miletić, naša treća veza, izvodi me do naših, u Ponir).

Sreća me stalno prati. Bio sam u svim akcijama koje je sprovodila moja jedinica, svega jedanput sam bio ranjen, a bio sam toliko puta u smrtnoj opasnosti. Kozara je bila kruna svega. Tada sam uvideo da nema te situacije, ma kakva bila, da joj nema izlaza. Taj izlaz sam uvijek nalazio, pa makar na kraju, kada sam već mislio da je sve gotovo.

*

i

28. VIII 42. Noćas smo imali pokret. U jednom selu našli smo se sa 1. brigadom. Čitav dan se odmaramo. Uveče ćemo sigurno imati pokret.

29. VIII 42. Noćas smo imali akciju na četnike. Opet su pobjegli. Nailazimo na njihove vatre, pečenje, hieb. Sve su ostavili. Zaista, mora im se priznati, da su brzi.

30. VIII 42. Svu noć smo se lomili po brdima. Četnici su opet pobjegli. Već je potpuno svanulo kada se vraćamo na položaj. Topovi strahovito zasipaju čuku na kojoj se odmaramo. Imali smo dva mrtva i tri ranjena.

Mijenjamo položaj. Tek što smo napustili selo, začu se pucnjava. Četnici su napali štab (bataljon). Slučajno je prolazila naša 3. četa u koloni. Pala je samo komanda: »na lijevo, i - juriš«. Čuje se truba Mile Marića (iz Kruševa Brda), našeg trubača. I uzvici naših drugova: »Razbucaj, Stevanija« (svojevrsan poklič Kozarčana, omiljen u našem bataljonu). I za pet minuta kao da ništa nije ni bilo. Četnici su umakli.

31. VIII 42. Nemamo vode. Po čitav dan neko silazi u selo da traži vodu. Ne daju nam je rado. Za porciju slabih šljiva, jedna seljanka mi je uzela 50 kuna. Ali druga, kada je čula za to, donosi mi litar kiselog mlijeka. I neće ništa da naplati. Ima ovdje svakojakog naroda. Ali, najviše nesvesnog.

Vidio sam se sa Jusufom Imamovićem (političkim komesarom bataljona u 1. krajiškoj brigadi). Svaki susret sa njim znači nekoliko cigara. Ali, on ih uvijek ima za nas. Moramo se paziti. Malo nas je ostalo. Dobro je prorijedilo, nas Banjalučane, pa ovo što nas je ostalo, pazimo se kao braća.

2. IX 42. Došli smo danas na iste položaje na kojima smo bili 26. avgusta 1942. Na našem sektoru neprijatelj se nije pojavljivao.

Iskoristili smo dan da se operemo. Od 26-og prošlog mjeseca pa do danas, niti sam se umio, niti oprao ruke. Nigdje vode. A ovdje je ima. Kako je bilo prijatno prati se hladnom vodom. Dan je bio topao, kao pred kišu. Prođe leto, a mi se nigdje ne okupasmo. Ni glavu nigdje dublje da zagnjurimo, a kamoli da zaplivamo. Ali, i ovo nešto pljuskanja, bilo je za nas malo veći događaj.

Oprao sam i veš. Nismo se presvlačili bog zna koliko vremena. Dan je odlično prošao. Odmorili smo se i pomalo dotjerali.

3. IX 42. Noćili smo podalje od položaja. Spremala se kiša, ali nas obide. Zauzimamo isti položaj. Za doručkom kuvari nam kažu da se ručak neće praviti. To znači da će biti pokret.

Mijenjamo položaj. Poslije podne tenkovi su ušli u Sitnicu. Mi smo oko Sitnice.

Naš vod je tražio kuhinju do pola noći. Poslije dugog lutanja, četu smo našli na trećem položaju koji je toga dana zauzela.

4. IX 42. Krećemo u jedan sat poslije ponoći. U zoru smo već na četničkom terenu. Pretresamo čitav dan šume. U jednoj smo imali sukob sa njima. Sa druge strane gonila ih je 1. brigada. Nekoliko smo ih ubili, a nekolicinu zarobili. Kuhinja je opet zarobila trojicu.

Zauzeli smo položaje oko Lokvara. Silazimo u selo i beremo šljive.

5. IX 42. Danas smo pretresali četničke kuće. U jednoj smo zaplijenili svu hranu. U nju sam vraćao prošle zime sa Dankom Mitrovom. Onda su se prema nama dobro odnosili. Svi ukućani me dobro poznaju. A poslije im otišao jedan u četnike.

Pozivali smo ovdašnje četnike toliko puta da nam se predaju. Međutim, oni se i dalje bore. Sada im konfiskujemo sve iz kuće. A neke kuće i palimo.

Vraćamo se Sitnici. Pripremamo napad. Ali, Sitnica je prazna. Pobijegli su.

6. IX 42. Na položaju smo od 26-og prošlog mjeseca. Nalazimo mrtvog Radovana Vujičića. Poginuo je u odstupanju, pa tako i ostao. Bio je dobar drug.

Pretresamo šumu iz koje su nas s leđa napali četnici. Vraćamo se nazad. Na pola puta od položaja čujemo tenkove. Opet su u Sitnici. Malo poslije se vraćaju. Valjda samo izviđaju. Mi smo opet na našim položajima.

*

7. IX 42. Evo nas, za ovih devetnaest dana, već deveti put u Sitnici. Sada smo u njihovim rovovima, koje su oni napustili. Do podne smo bili na položajima od 26-og prošlog mjeseca. Tu smo ručali kao rijetko kada. Bili smo se zamorili lomatanjem po četničkim selima. A sada smo opet u Sitnici. Koliko li ćemo još puta proći Sitnicom. Idemo gore, dole. Čas se mi povučemo, čas neprijatelj.

Za danas smo očekivali siguran napad. Međutim, nema ga. Evo, već je 5 sati. Gdje smo bili juče, noćas je bila borba. Sigurno ih je to omelo. Evo, baš sada kruži veliki bombarder. Mitraljira i bombarduje naše položaje.

Zbog brzine pisanja dnevnika, nisam stigao da pišem o opštem životu u četi. Posebno u vodu, koji je stalno na okupu. Pokušaću da dnevnik oživim i osvježim nekim licima oko sebe.

Dušan Trebovac je svakako najinteresantniji. On je mehaničar, a sada puškomitraljezac. Visok, mršav, plav, uskog lica i špicaste (porijetke) brade, šiljatih (ravno) uvrnutih brčića (u plavom kišnom mantilu). Tako dugačak i suv (dobro utegnuto), podsjeća na karikaturu Don Kihota, samo mlađeg. E, on se najviše čuje u vodu. U svakoj prilici.

Ako ide avion, njegov glas je znak za uzbunu i čuje se sve do kraja opasnosti. »Evo ga, pravo na nas« - to je prvo. »Sakrij se, zavuci se, ne mrdaj, lezi, videće nas, sada će baciti bombe« itd. - to je za vrijeme

opasnosti. A kada avion ode, opet se on čuje. Objašnjava da nije to kukavičluk bojati se aviona. »Vi se samo pravite hrabri, a i vas je svakako strah« itd. - to je znak da je opasnost prošla.

Baš danas smo nas trojica u rovu. Dušan Trebovac, Omer Bukić i ja. Avion leti preko nas. Trebovac počučke obilazi grm. Avion baca bombe, ali one padaju na drugi položaj.

»Ako pođe opet preko nas, ja pobježe u dolinu. Njega se treba bojati« - nagovještava nam Trebovac.

»Ne bojati, njega se treba čuvati« - ispravlja ga Omer Bukić.

Ako je pokret, Trebovac pravi stotine pretpostavki. Ovamo ćemo, onamo ćemo, kuda li ćemo. »Pazi, naša četa ide naprijed. Kuda li će onaj bataljon?«. Pita kurira, vodnika, da li bi mu oni mogli reći, kuda će se. Sve to interesuje i druge, ali se uzdržavaju. Znaју, ko će se prvi istrčati, pa ako Trebovac dobije odgovor, znaće ga i oni.

Pa onda njegovo: »Šta, šta? Šta kažeš? Šta ono onaj reče? Ko, ko je to bio? - On mora sve znati. Strašno je ljubopitljiv. I nestrpljiv. Izjeda se, pitajući se i domišljajući sam odgovore.

I kod kazana se on često čuje: »Šta je ovo hljeba? Kakva je to čorba? Opet neslano. Neko i po dva puta prima. Što je ovo ručak zakasnio? - Nije mu lako. Nema na njemu mnogo mesa, a nosi mitraljez. Više se troši, i više gladni, pa da ga još neko zakida. A i inače, osjetljiv je na svaku nepravdu.

Pred borbu: »Da li ćemo uspjeti? Ima li ih mnogo? Neće se dati lako istjerati. Nas će opet na najopasnije mjesto« itd.

Na položaju: »Ovaj položaj je nezgodan. Napasti će nas. Neće nas napasti«. - itd.

Ako neko u pokretu zastane, opomenuće ga i prije vodnika i desetara. Naći će on zamjerku svakome i prije komandira. Strašno se ljuti kada se veza slabo prenosi. Jednom rečju, njega se sve tiče što se dešava u četi, u svemu bi htjeo da kaže svoju riječ. I pomalo je nervozan. Inače je hrabar. Zato i nosi puškomitraljez.

Rado priča o palim drugovima. Pita se, šta li će sa nama biti, dokle li ćemo mi. Hoćemo li stići u Banja Luku. Vječita je to tema svakog Banjalučanina. Priča o budućnosti tako slikovito, kao da se to već i dogodilo. Bez njega bi nam u četi bilo nekako prazno i gluvo.

Omer Bakić, desetar, takođe Banjalučanin, sušta mu je suprotnost u mnogo čemu. Pogotovo u onom spoljašnjem, vidljivom. Takođe je hrabar, ali sasvim škrt na riječima, uvek smiren i u sebe povučen. Sada će reći: »Ja mogu po dva sata da sjedim na miru. I, kada bi me neko zapitao, šta sada mislim, ne bih mu znao reći«. Zbog toga, on i Trebovac imaju najčešće dvoboje. Ali, dok ovaj zasipa rafalima, on pušta samo po neki metak.

Vraćamo se u Sitnicu na spavanje. Čuje se tenk. Kolona staje. To tenk na cesti patrolira. Ne dolazi do Sitnice. Pred spavanje dobijamo benzinske flaše. To je za tenkove.

8. IX 42. Na položaj smo izišli u tri sata ujutru. Smjenjujemo Trehinu desetu. Mustafa Tufekdžić Treho je iz prvog voda. I on spada među »izabrane« u našoj četi. Lijepo pjeva, a još ljepše se smije (po

tome, kako se od smijeha trese, i dobio je nadimak Treho). Uvijek je raspoložen za šalu. Svi se mi sa njim nadmudrujemo.

U zoru izlaze i ostali vodovi na položaj. Branko Katana - Pero ždero drugog voda - hoće da isproba jednu flašu sa nekom tečnošću, ne benzinom.

»Salcgajs ne može da gori« - upozoravam Katanu.

»Ej ti, Steviću, kakav salcgajs« - skoro ljutito se umješa Trebovac. I reče da je to... - nisam dobro čuo tu meni nepoznatu riječ. Kao mehaničar, on je svakako bolje znao o čemu se tu radi.

»E, kada je već riječ o flaši - predoh ja na drugu temu - daj nam malo tu tvoju, sa uljem, da čistimo oružje. Kada ga očistimo benzinom, namazaćemo ga uljem, pa divota« - obratio sam se Trebovcu. Taj uvek ima ulja i domaćinski ga čuva.

»Da, Trebovac će vam dati ulja, krpu. Sav sam već zamazan od toga. Ja ću da nosim puškomitraljez i bez smjene, a kada dođe do borbe, svi će: Mitraljez, vatra. Mitraljez, otvori vatru. A on neće da radi. Nema ulja. A gospodin Stević, gospodin Bukić, gospodin Zec (Mihailo, politički delegat voda), imaće namazane puške. E, da vam bi«.

Bukić i ja smo ga juče, na položaju, malo naljutili. Sačekao je sada priliku da nam malo odvrati. Na kraju nam je, ipak, dao nešto ulja sa primjedbom da bismo ga mogli i sami pribaviti. Kao što on nabavlja za svoj puškomitraljez. Ali, nas, kaže, zanimaju više neke druge stvari.

Neko pomenu šah. A Trebovac će prvi: »E, šah je najlepša igra. Nikada se ne može posvađati. Ako pogriješiš, sam si skrivio. Moraš se ljutiti na samoga sebe«.

Predosmo na nogomet. »E, nogomet je lepa igra. Ja sam uvijek bio golman« - opet će prvi Trebovac.

I tako, razveze se priča o prošlosti. Glatko ona teče, nema uzrujanosti. Liči na bajke. Rat je, najteži dosada rat, pa prošlo, mirno doba, liči na bajke iz 1001 noći. Kao da to vrijeme nismo nikada uistinu preživjeli. Kao da smo o njemu samo negdje nešto čitali, ili da nam je neko pričao o njemu. Raznježili smo se. Kada će ti u neko doba jedan: »Pazi, diže se magla«. I već je kraj lijepoj priči.

Ma, da se digne, pa da se ogrijemo, makar nas i avion progonio - prihvatiće odmah drugi.

A desetar Mile Skrobić počeo: »Ovo je važan položaj... «.

»Stani« - prekide ga odmah Trebovac. »Neprijatelj može odavde i u Ključ, i u Mrkonjić, i u Glamoč. Što se mene tiče, ja bih ovdje cestu prekopao, prekopo, svu bih ja nju razrovio. Ovo je važna raskrsnica«.

»Eto, jesam li ja rekao da će se dići magla«. - opet će onaj prvi.

Desetar zove 2. desetinu. Donio je krušaka. »Gje ih nađoste« - upitaće neko. - »Pa, Katana ih je već sinoć brao. I jutros je bio prvi. Dobro nas je i ovo zapalo« - odgovori desetar.

Za čas smazasmo kruške. I odmah počeo priča o kruškama. Svako ima ponešto da kaže o njima. - »Čim počnu ove kruške sazrijevati, onda ne valja, eto zime«. - I počeo priča o vremenu - »Evo već i septembra, kukuruzi se beru. Što vrijeme brzo prolazi«.

A Stojan Jakovljević, Prušće iz Bočca, psuje li psuje. Sada je bos i stalno se čuje njegovo bogaranje. Inače je plahovit i ljut. I vrlo je oset-

ljiv na svaku, makar i najmanju nepravdu. Smatra da su mu odgovorni za to već mogli nabaviti nekakve opanke.

Kada sam ga prvi put vidio u Tisovcu bio je (po shvatanju) pravi četnik. (Tada smo se nas dvojica danima preganjali oko ciljeva naše borbe). A sada: »Eh, volio bih ubiti četnika više nego ustašu. Ubili su mi, sigurno, i oca i majku - majku im njihovu«. Ostali su mu proljetos u Bočcu, kada smo krenuli za Kozaru.

Bukić, iz Orahove na Savi, pokušava da nekako smiri Prušću. A kada je došao u četu, početkom juna, nije znao ni da proslavi. Sada, međutim, niko ne može izaći na kraj sa njim. Stalno se čuje, svakome doskoči. U nekakvoj je kapi (kačketu) bez šilta. Lice mu okruglo, malena nosa, guste obrve. Kada se smije, oči mu se zatvore. A među precima kao da je imao nekog Kirgiza.

»Sta je, šta si to vidio, je li Bukiću?« - zna se već ko to pita. A Bukić se pravi da to ne čuje. Sigurno je to nešto namjerno nerazumljivo smrsio, samo da bi izazvao Trebovca.

A onda, nešto kasnije: »Zašto će se okupiti samo pola voda?«.

»Ma cijeli vod«. - ljutito će Bukić. Međutim, predviđeni čas se nije održao. Naime, pokazalo se da smo juče pročitali sve što je imalo da se čita.

9. IX 42. Danas smo imali pokret za Lokvare.

Manjača je oskudna sa vodom. Kap - dukat. Neki dan pili smo iz nekakvih trulih klada. Voda je bila skoro crvena. Toliko ljut, kada je video šta to radimo, Ranko Šipka je odmah komandovao: »Lezi - diži se...«. I tako, nekoliko puta, dok se nije malo smirio.

Drugom prilikom, išao sam sa još njih nekoliko po vodu za četu. Bilo je to skoro tri sata hoda daleko od položaja. Pošli smo sa dva osamarena konja i bremama za vodu. Kada su ugledali lokvu, konji su nam se istrgli i sjurili u nju sve do samara. Pošto su se napili i izašli iz vode, napili smo se i mi, a zatim napunili breme i pošli nazad u četu. Nekada se ne bih napio iz tuđe čaše, a sada mi nije smetalo, ni što se znojavi i još nekakvi konji okupaše u vodi koju ću odmah zatim piti. I to bez ikakvog straha da bi to moglo imati bilo kakve rđave posledice.

10. IX 42. Čitavog dana smo u Lokvarima. Provodimo se kao rijetko kada.

Prvo smo doručkovali. Zatim smo jeli meda, a onda slanog, preslanog sira. Što se to divno »slaže«. Potom nas stiže sinoćnja večera. Kuvari nas nisu mogli sinoć da nađu, mada su nas tražili cijelu noć. »Ništa, daj večeru, a jedan u selo po med« - pala je komanda. I opet, poslije »večere«, jedemo med. A već je vrijeme i za ručak. Pored ručka dobijamo još i parče pečenja. Za sve ima mjesta u našim stomacima. Na kraju krajeva, šljive. Ovo je odličan dan. Niko i ne misli na večeru.

11. IX 42. Noćas je trebalo da napadnemo na Kadinu vodu. Međutim, mi smo kasnije stigli, pa je akcija morala biti odložena.

12. IX 42. Danas smo kod Bunareva, gdje smo neki dan dočekali motorizovanu kolonu Nijemaca.

Noćas sam išao na cestu, da je prekopavamo. Nisam spavao, ali sam se najeo šljiva i pečenjaka. Odmaramo se čitav dan.

13. IX 42. Evo nas već i deseti put u Sitnici. Ali, ovoga puta smo došli da se operemo. Toliko vremena nismo imali vode ni za piće, a kamoli za pranje.

Juče je ovdje bila 1. četa, a sutra će 3. četa. Za tri dana bataljon će biti malo glacnut. Peremo veš, sunčamo se. Nema ništa novo, samo Trebovac javlja da moramo kajiševe malo pritegnuti, hljebovi su danas nešto manji.

*

19. IX 42. Od 13-og do 17-og ovog mjeseca imali smo svaki dan pokret.

Pretprošlu noć imali smo akciju na Kadinu vodu. Napad nije izvršen jednovremeno, pa smo se morali povući. Na visoravni, iza rovova, imali su tenkove. Ranjeno je 12 drugova, dok su dva poginula. Ja sam ranjen u lijevu ruku. Metak me je pogodio, kada smo se pužuci privlačili njihovim rovovima. Skotrljao sam se niz dosta strmu stranu, pravo do Gospave Tešinić (referenta saniteta našeg bataljona), valjda stotinjak metara iza naše prve vatrene linije. Ona me je tu, po mraku, odmah previla i uputila dalje.

Čitavog dana smo išli pješice do Čađavice. Ispred mene, na nosilima, jedna mlada partizanka, Crnogorka, iz (Četvrte) Crnogorske brigade. Odmah iza nosila je njen otac. Visok, naočit, sijed čovjek. I on je sa puškom, partizan. Dirljiv i simboličan prizor.

Zaustavili smo se u nekoj šumici. Rana me je boljela. Sklupčao sam se pod jedno drvo, glavu naslonio na deblo i zažmirio. Bilo je vlažno, sipila je neka kišica. Kada sam u jednom trenutku, poslije dužeg mirovanja, otvorio oči, ugledao sam pored sebe poznatog seljaka. Bio je to Jovo, iz Ratkova (prezime sam mu zaboravio). Često je dolazio u Banja Luku, da radi nešto oko kuće Zubovića, mojih prvih susjeda. Iznenadili smo se obadvojica, a istovremeno se i obradovali. Zamolio sam ga da siđe u Banja Luku, te da ode kod moje majke Milke i kaže joj da sam živ. Da sam preživio sve ono na Čemernici i Kozari.

Od Čađavice smo se vozili kolima čitavu noć do Ključa. Morali smo osam puta isprezati konje i prenositi sedmera kola preko osam prekopna na cesti. Danas, u Ključu, čekamo na kamione za Petrovac.

25. IX 42. Vodenica. Već sam peti dan ovdje, u bolnici. U sobi nas ima oko tridesetak. Inače, ovde nema nikoga poznatog.

Sprijeteljio sam se sa jednim ranjenikom, Srbijancem (iz 1. ili 2. proleterske brigade). Odličan je drug, mojih je godina, zove se Radovanović. Zamjenjuje političkog delegata bolnice (Vjeru Babić, inače drugaricu Ljube Babića, sa kojim ću se tu takođe sresti). Sa njim najviše radim. Obavljamo pripreme za zabavu. Izdaćemo i »Zidne novine«. Organizovali smo SKOJ pri bolnici.

26. IX 42. Subota je. Svi smo se previli. Sada je brico u akciji. Hoćemo za sutra da svi budemo izbrijani i ošišani. Drugarice pjevaju: »Oj Rusijo, mila majko, svih naroda sunce žarko«. Raspoloženje je odlično. Drugarice peru i umivaju drugove. Sutra je priredba. Svi ćemo sijati.

Već sam se po malo i privikao na bolničku sredinu. Pre svega, vrijeme u radu brzo prolazi. Pomalo i čitam.

27. IX 42. Danas smo održali priredbu. Omladina je došla pod crvenim zastavama. Dali smo svoj program, pa je nastalo veselje. Pjesma i kolo.

Odjedanput se čuje pištaljka. Muškarci se izdvajaju i postrojavaju. Sada će se javljati dobrovoljci. Diže se odmah nekoliko ruku. Zatim, polako, digoše se sve ruke. Niko ne htjede da izostane. Ima ih oko 30.

Na drugoj strani, ženskadija nastavlja veselje. A novi partizani već vježbaju. Marširaju, jurišaju. Sada su otvorili brzu paljbu. Pucaju dlanovi jedan o drugi. Kako će biti lijepo, kada sutra, umjesto dlanova, zapucaju pravcate puške.

Tu su i pioniri. Zabacuju puščice, vade drvene zatvarače, paradiraju: »Pazite, i mi smo vojska«.

A na kamenoj ogradi sjede ranjenici. Posmatraju ovo šarenilo. Poneki lakši ranjenik se uhvati u kolo, ali se brzo vrati, kada ga malo iščuškaju i iščepaju oni koji su zdravi. »Bolje je ovako, s mirom« - kažu i opet sjedaju na onaj kameni zid.

Dan prođe fino. Harmonikaš dođe u bolnicu, da zasvira malo i onima koji nisu mogli da dođu na priredbu.

6. X 42. Ovih desetak dana boljela me je jako ruka. Sinoć mi je bilo lakše.

Pjevali smo kasno u noć, a završili sa pričom. Moj krevet je u čošku, lampa se ugasi, pa onda pričam ostalima. Obično nešto iz prirodnih nauka, o postanku svijeta, o nastanku čovjeka itd. Svi slušaju pažljivo. Sinoć sam pričao o nastanku religije (to je, naravno, prije rata bila naša nezaobilazna tema).

Nekih večeri raspredaju se opet priče o doživljajima pojedinih boraca. Pričaju Srbijanci, Crnogorci, Dalmatinci, Krajišnici.

Danas mi je dobro. Previo sam se lakše nego ikada prije.

Naši su zauzeli Jajce. I moja brigada je u tome učestvovala.

Na istoku, Nijemci navaljuju na Staljingrad. Izgleda da će tamo proći kao »bijeli« u prošlom ratu. Borbe oko tog grada vode se već dva mjeseca.

11. X 42. Danas je divan dan. Sve nas je izmamilo sunce na dvorište. Ovih dana dosta se drugova vratilo u čete, a neki su otišli u druge bolnice. Ostalo nas je svega 5 do 6 starijih. Ali, bolnica je opet puna.

Povratili smo Ključ.

Ako Nijemci ne zauzmu Staljingrad, onda će to biti početak sloma čitavog fašizma. A prilika je, da će tako biti. Oko njega se vode stalne bitke.

Ostao sam iza brigade.

Gornja zabilješka je bila posljednja u 1942. godini. Prvu narednu napisao sam - prilikom prolaska kroz Mrkonjić Grad na putu za srednju Bosnu - tek 27. januara 1943. godine.

Otkuda najedanput takva, tri i po mjeseca dugačka pauza? I kako se vratiti više u 2. krajišku brigadu?

Sekretar bolničke partijske organizacije Radovanović se čudio, kako nisam još od ranije u Partiji. Pošto oni nisu imali pravo da u Par-

tiju primaju ranjenike, tražili su od brigade pismom dozvolu za to. Međutim, kako odgovor nije stizao, pošto je brigada bila negdje podalje, Radovanović mi je rekao, da će u mojim kandidatskim karakteristikama napisati preporuku da to uradi partijska organizacija moje čete, čim se budem u nju vratio. Od toga časa, meni je svaki dan ležanja u bolnici izgledao kao čist gubitak. Stoga, bojeći se da bi mi brigada mogla nekuda izmaći, tražio sam da me i prije potpunog zarastanja rane puste iz bolnice na dalje liječenje u brigadnoj ambulanti, za koju sam tada čuo da se nalazi u Lušci Palanci.

Međutim, kada sam stigao u Lušci Palanku, rekli su mi da je brigadna ambulanta već otišla nekuda za brigadom, a taj, koji mi je to saopštio, u Komandi mjesta ili u Operativnom štabu, rasporedio me je, dok rana ne zacijeli, kod nekog seljaka u Lušci Palanci. Dotada uvijek sa drugovima, u četi ili u bolnici, i uvijek ovako ili onako aktivan, na jednom sam se našao potpuno sam, osuđen na prazno izležavanje, među seljacima koji su imali svoja posla. Za dva dana takva dokolica, izliježavanje u sijenu na tavanu seljakove štale, postala mi je nepodnošljiva, pa sam trećeg dana otišao u Operativni štab i zatražio da me do ozdravljenja uključe negdje u bilo kakav rad. Na preporuku Velje Stojnića, koji se tu zatekao, Košta Nađ me je poslao u komandu područja. Istoga dana, politički komesar Podgrmečkog vojnog područja Stole Kovačević me je odredio za zamjenika komandanta mjesta u Suvaji - a po njenom oslobođenju - u Bosanskoj Krupi.

Komandant mjesta je bio Mile Bajić, a pomoćnik komandanta Dušan Boka. Oslanjajući se na onu preporuku u karakteristikama, očekivao sam svakoga dana da me neko pozove i da mi saopšti da sam primljen u Partiju. Međutim, za dva i po, kao vječnost, duga mjeseca, u Suvaji i posle u Bosanskoj Krupi, niko o tome da bilo šta sa mnom porazgovara. Šta više, za razliku od onoga u 2. krajiškoj brigadi i bolnici, kada se prvi put poslije moga kandidovanja organizovano radilo sa mnom kao kandidatom, sve to vrijeme nisam živio ni odgovarajućim kandidatskim životom. Niko od drugova u komandi mjesta i Sreskom komitetu KPJ nije se dosjećao moga problema, niti je naslućivao, šta se sve za to vrijeme zbivalo u mojoj duši.

U takvim okolnostima, osjećajući se ponovo usamljen i rastužen, nisam više stizao da mislim i na svoj dnevnik. Ranije, u brigadi, takođe zaokupljen istim problemima, imao sam još interesa i za druge stvari. Mada stalno u pokretu, najčešće na položaju i pod otvorenim nebom, stizao sam skoro svakoga dana da ponešto i zabilježim. U suvajskoj i krupskoj komandi mjesta, skoro uvijek pod krovom, u suvom i toplom - i nadomak pisaćeg stola - uslova za pisanje bilo je i napretek. Ali, tada je moja zaokupljenost pitanjem prijema u Partiju bila toliko intenzivna, da je potpuno potisla u stranu sve ostalo. U takvoj situaciji, pisanje dnevnika - u kome sam se osudio na čutanje o svemu tome - izgubilo je za mene svaki raniji podsticajni smisao. Otuda u dnevniku za ta dva i po suvajska i krupska mjeseca - ni o čemu, čak nijedne jedine riječi. Otuda u dnevniku ni slijedeće tri nedjelje, u štabu 6. krajiške brigade u Lušci Palanci - uz još veće pogodnosti za pisanje - nema nijednog jedinog slova.

Suprotno očekivanju da ću se prije ili poslije opet vratiti u 2. krajišku brigadu, ja sam se 2. januara 1943. nenadano našao u 6. krajiškoj brigadi. Ova je tražila nekoga za sekretara štaba - namjesto Smaje Ibrahimpašića, kome je tada povjerena obavještajna služba brigade i koji će docnije biti razotkriven kao neprijateljski agent - a Komanda područja je za tu dužnost poslala mene.

Tek tada - u štabu 6. krajiške brigade - izdržavši još neku nedjelju, napokon sam morao progovoriti o sebi i svome problemu. Kada mi se, poslije devet beskrajno dugačkih ratnih mjeseci kandidatskog staža, ne računajući sve ono što je prije bilo, - najzad iz grla otela toliko dugo prigušavana riječ, nisam mogao izdržati više navali svojih osećanja, pa sam se isplakao kao dijete. »Čim se vrati Roca, odmah ćemo te primiti u Partiju« - obećali su mi Miloš Rajković, rukovodilac Politodjela i Bosa Cvijetić, član politodjela brigade, pred kojima sam najzad otvorio dušu. Ali, prije povratka Uroša Bogunovića - Roče, zamjenika političkog komesara brigade, koji je tih dana boravio negdje izvan štaba, ja sam 22. januara nenadano otišao iz 6. krajiške brigade.

Toga dana, na cesti kroz Lušci Palanku, sreo sam Osmana Karabegovića, političkog komesara 1. bosanskog korpusa. Prisjećajući me se sa par predratnih sastanaka KAB-a (Kluba akademičara Banja Luke), prvi se oglasio: »O, zdravo, Banjalučanine«. A, kada se raspitao, gdje se nalazim i šta radim, kao iz puške je dodao: »Spremaj se odmah, večeras da si u štabu korpusa. Sutra ćeš sa jednom grupom Banjalučana natrag u srednju Bosnu. Obnavlja se 4. krajiški odred«. U svakom drugom trenutku, to bi me silno obradovalo. Ali, kako da pođem baš u trenutku kada sam bio pred samim, toliko dugo očekivanim prijemom u Partiju. »Ništa ne brini« - tješila me je Bosa Cvijetić. »Sada ideš svojim, oni će te odmah primiti. I bolje je da to oni obave«.

Tako sam 23. januara 1943. četvrtog dana četvrte neprijateljske ofanzive, opraštajući se konačno i od 2. krajiške brigade, krenuo iz Grmeča u srednju Bosnu. Onu zabilješku od 27. januara napravio sam u Mrkonjić Gradu, nekoliko sati prije njegovog pada u neprijateljske ruke. U času, kada je opet izgledalo da se moje nade nalaze pred neposrednim ostvaranjem, sjetio sam se ponovo svoga dnevnika.

Iz Kozarske ofanzive u Drugu brigadu

STEVO MILANKOVIĆ

Pre dolaska u Podgrmeč nalazio sam se u Drugom kozaračkom odredu - u 2. četi Vase Tomaša. Za vreme ofanzive na Kozaru, u mesecu junu 1942. noću prilikom proboja iz neprijateljskog obruča na Pogledavu bio sam ranjen u levu ruku. Tako ranjenog, iz borbe su me izvukla dva druga i proveli kroz ustaške patrole preko Jelo-vačke ceste, a zatim su me odveli na Karan i tamo ostavili u zemunici, gdje je već bilo nekoliko ranjenika. Ova dva druga ponovo su se vratila na Kozaru, ali nikada nisam doznao, tko su ti drugovi, kao i odakle su bili rodом.

U toj zemunici bio sam previjen, a na ruku su mi stavljene dve daščice, a neposredno zatim bio sam i nahranjen.

Jedne noći, nas nekoliko ranjenika, zajedno sa jednim protivtenkovskim topom bili smo prebačeni preko pruge Prijedor - Brežićani - Bosanski Novi, a potom smo preko reke Sane preveženi na grmečku stranu. Čim smo prešli reku, tamo nas je već čekalo nekoliko seljaka sa nekoliko volovskih kola. Ovde smo se potovarili u kola, a zatim krenuli u brda, u pravcu Grmeč planine. Sa kolima smo bili doveženi u Srpske Jesenice, a neki su bili odveženi i dalje. Mene su odvezli u Grmeč, u centralnu bolnicu, koja se u ono vreme stalno proširivala. U ovoj bolnici bili su zadržani samo teški ranjenici, a nas, koji smo bili lakši ranjenici, rasporedili su u selo Gorinju, a potom povratili u Srpske Jesenice. U Srpskim Jasenicama bio sam raspoređen u kuću neke Mike Radošević, koja je imala dva sina - Branka i Milana, dok su joj ustaše ubile muža još u početku 1941. U ovoj kući našao sam dvoje izbeglica od Radića iz Bosanske Krupe, nekog Branka Rokvića sa ženom Smiljom. Skoro sve kuće u mojoj okolini bile su pune ranjenika. Briga o nama bila je ovde velika, jer nas je ovaj narod prihvatio kao svoje rođene si-nove.

Nakon dvadesetak dana premešten sam nešto više u brdo, u kuću nekog Mihaila Nedimovića, koji je imao ćerku Nadu.

Posle izvesnog vremena kod Mihaila Nedimovića saznao sam da se pre dva dana u selu Bošnjaci formirala 2. krajiška brigada, u čiji su sastav ušli i svi preživeli borci iz kozaračke ofanzive, a koji su uspjeli da se prebace u Podgrmeč.

Čim sam saznao za formiranje 2. brigade, odmah sam se odjavio i otišao u štab 1. krajiškog odreda, koji se nalazio u Budimlić Japri, da zatražim da me upute u ovu brigadu. U štabu odreda dobio sam pis-

meni uput za brigadu, koji mi je ujedno služio i kao propusnica, u slučaju da nađem na neke naše straže, a usmeno mi je saopšteno gde se sada nalazi brigada, kako bih je mogao lako pronaći.

U nekim selima više Sanice pronašao sam brigadu i odmah se javio u njen štab. Odmah sam bio raspoređen u 3. bataljon, a potom u 1. četvu, kod komandira Vase Mijatovića i političkog komesara čete Milana Makivića. Komanda čete me je rasporedila kod vodnika voda Bože Borojevića i vodnog delegata - Mladena Pandže.

Nakon izvesnog vremena, provedenog sa nama u ulozi rukovodioca, u borbama sa ustašama na predelu oko Resave kod Prijedora, Sanskog Mosta i Vrhpolja, naš komandir čete (Vaso Mijatović) prešao je na stranu četnika. Na njegovo mesto za novog komandira postavljen je Lazo Ivanović, koji je bio rodom od Turjaka kod Bosanske Gradiške.

Od toga, sa ovom brigadom, kao borac, učestvovao sam u nizu malih i velikih borbi i bitaka, širom zapadne, centralne i istočne Bosne, sve do 1. maja 1944. kada sam napustio brigadu u istočnoj Bosni sa područja Šekovića i bio upućen na obaveštajni kurs u Foču. Po završetku ovoga kursa, bio sam proizveden u oficirski čin i upućen na dužnost u drugu jedinicu.

Sa protivkolcem iz Kozarske ofanzive u Prateću četu brigade

VEUKO BOROJEVIĆ VESO

Poslije oslobođenja Prijedora 1942. godine nalazio sam se pri štabu 3. bataljona 2. kozarskog odreda »Mladen Stojanović«. U to vrijeme je i omladinska četa završavala vojno-politički kurs u selu Malo Brdo. Tada sam prekomandovan u 4. bataljon istog odreda, a komandant bataljona je bio Mlado Obradović. Jedna desetina te omladinske čete bila je raspoređena u jednu četvu tog bataljona. Tu desetinu sam odveo do čete u kojoj ću i ja ostati. Komandir čete bio je Branko Mitrašinić, a komesar Milan Makivić. Sa mnom je tada prekomandovan i Veljko Popović. Prvo smo se javili u štab 4. bataljona, a potom smo raspoređeni u četu.

Kada je neprijatelj pristupio okruživanju Kozare, zaposjeo je, između ostalog, i jedno od najvećih brda na jugoistočnoj strani Kozare - Krnjin, tzv. Gugunovu glavicu. Nakon par dana po mom dolasku u tu jedinicu došlo je naređenje da 1. četa 4. bataljona i 4. četa 3. bataljona napadnu uporište Krnjin, koje su branili Nijemci i ustaše. U napad smo krenuli oko 23 časa. Napali smo ih samo sa zapadne strane, jer je neprijatelj držao front na cijeloj istočnoj strani. Razvila se teška borba, ali smo uspjeli da probijemo njihovu liniju na dva mjesta, opkolimo ih i postepeno uništimo. Bilo je mnogo mrtvih Nijemaca, a i mi smo imali deset poginulih boraca i nekoliko ranjenih. Kraj mene je poginuo i moj komšija Miloš Bosnić iz Romanovaca. Zaplijenjeno je nekoliko puško-mitraljeza, više pušaka, municije, odjeće, obuće i mnogo čebadi. Bio sam sa komandrom Vignjevićem dok su jedinice pretresle rovove i teren, kada nas je pozvao borac da nam nešto pokaže. Otišli smo da pogledamo, i tu nas je čekalo prijatno iznenađenje. Zatekli smo nov protivtenkovski top kalibra 37 mm i veći broj sanduka sa granatama, i drugi ratni materijal. Bile su tu veće količine oružja, pušaka, mina za minobacač, te ručnih bombi i drugog materijala.

Top je bio ispravan. Malo niže nalazila se i topovska zaprega i noseci konj. Nikada većeg veselja. Jer, imali smo i top, koji nije imala nijedna naša jedinica na Kozari. Spremili smo sve i krenuli u štab bataljona. Naš komandant Mlado Obradović nas je srdačno dočekaao i čestitao nam.

Toga dana smo se odmarali, a sutradan smo odmah formirali protivkolsko odjeljenje. Veljko Popović je služio u bivšoj vojsci kod topova kalibra 80 mm, te je prilično vladao i tim topom. Popović i ja bili smo članovi Partije, te smo odmah bili zaduženi za top.

Pošto je bilo mnogo izbjeglica, a i onih koji su ranije služili kod topova, pozvani su civili da popune odjeljenje. U odjeljenju se sakupilo oko 70 ljudi. Oružja je bilo dovoljno. Top je imao dva konja za vuču, a tri za prenos granata. Nakon nekoliko dana, za komandira tog odjeljenja postavljen je Dušan Šurlan, koji je takođe bio artiljerac.

Nalazili smo se nekoliko dana na položajima prema Šimićima, a onda smo krenuli na Vitlovsku, odakle je trebalo da pođemo u proboj obruča. Neprijatelj je okružio Kozaru još ranije, i tada je naređeno da se mora probijati preko ceste Dubica - Prijedor, a zatim poći u Grmeč. Došli smo u Vitlovsku, kao i druge jedinice, i čekali naređenje za proboj.

Pred proboj su u tom protivtenkovskom vođu bili sledeći drugovi:

a) Iz jedinica: Dušan Šurlan, Veljko Popović, Branko Šurlan, Veseljko Borojević Veso, Milutin Stupar, Boško Banjac, Pero Marin, Rajko Reljanović, Dušan Šimatović Kuhar, Petar Bursać, Mirko Petić, Miloš Palija, Dragan Slijepčević i Mile Tendžerić.

Od civila iz zbjege: Đuro Glumac, Slavko Kaurin, Vaso Vujinović, Kojo Šukunda, Mirko Laloš, Vojin Vranić, Đuro Priča, Stanko Paraš, Milorad Aćimović, Pero Adamović, Velimir Gluvić Vele, Ratko Bucalo, Živko Sedlar, Dušan Novaković i Dušan Skakić.

Osim navedenih boraca čijih se imena sećam, bilo ih je još.

*

Došlo je vrijeme da se krene u proboj. Uz ostale jedinice, naravno, trebalo je da prođemo i mi sa topom i velikim teretom. Pred polazak svaki je borac dobio po komadić tvrde kuruze. Neko je nosio u torbici, a neko u džepu. Čim smo krenuli, naišli smo na zbeg naroda. Promatrali su nas stotine gladnih očiju, te smo ono malo naše kuruze odmah usput podijelili gladnoj djeci. Naišli smo na prve rovove. Pješadija je jurišala i mi sa njima. Dok je trajala borba padalo se na sve strane, ali smo napredovali. Sve je bilo lakše dok je trajala noć, ali u samu zoru bili smo pred cestom Dubica - Prijedor. U toku noći, dok smo došli do ceste, poginulo nam je - što u zaštiti, a što posluge - oko 15 boraca. Kada je svanulo trebalo je preći cestu. Međutim, na njoj su se kretali tenkovi i služili kao pokretni bunker.

Nekoliko konja nam je bilo pogođeno, ali smo te gubitke lako namirivali, jer je konja bilo po cijelom frontu. Jedan tenk je stao baš tamo gdje je trebalo da se prebacimo preko ceste. Tukli bi iz topa, ali se još dobro nije vidjelo, a navukli bismo i pažnju ostalih tenkova. Još je među nama bilo drugova koji nisu bacili one sanduke sa granatama, a bili su teški i po 20 kilograma.

Vidjevši da smo u bezizlaznoj situaciji, u jednom trenutku vodnik Dušan Šurlan naredio nam je da izvadimo zatvarač iz topa i da ga ostavimo. Međutim, Veljko Popović, Gojko Janković i ja smatrali smo da top ni u kom slučaju ne smijemo ostaviti. Tako je i bilo. Onaj tenk je krenuo prema Dubici, a mi smo pod jakom vatrom krenuli na juriš prema cesti i prešli je. Po prelasku ceste stigli smo u jedno selo, mislim da se zove Jutrogušta, i krenuli prema jednoj šumici. Namjeravali smo

da dođemo u Karan. Borac Milutin Stupar poznao je taj teren i mislimo da nećemo imati problema. Međutim, nekoliko boraca je reklo da se pred nama, na bukovskoj kosi, nalazi bataljon Nijemaca. Iz te šumice otvorili su na nas i vatru, ali ih nije bilo mnogo, pa smo ih brzo rastjerali. U Karan smo stigli oko 11 časova. Tu smo se malo odmorili. Bili smo gladni. Došao sam do jedne šupe i tu vidjeo kuvara iz neke naše jedinice sa dva kazana puna pasulja i mesa. Uz poprilične molbe, jedva nam je ustupio jedan kazan i nahranio nas, pravdajući se da hranu čuva za svoju vojsku koja svaki čas treba da stigne sa Kozare. Jadan čovjek nije znao da mu možda ta jedinica nikada neće stići. Tu sam spazio mog bivšeg političkog komesara Adama Kovačevića i drugaricu Bogdanku Jurišić, koji su se takođe izvukli iz obruča na Kozari.

Odmarali smo se do noći, a onda smo krenuli u pravcu Svodne, s namjerom da produžimo u Grmeč. Poslije dva sata pokreta, sreli smo neke odbornike, koji su nam rekli da ne možemo u Svodnu, pošto se tamo nalazi jaka žandarmerijska stanica sa brojnim patrolama u pokretu. Odlučili smo da zaobiđemo Svodnu i da se, preko ceste, spustimo na rijeku Sanu. Mnogo nam je na tom putu pomogao taj odbornik, kome ne znam imena, koji nas je doveo do čamca na rijeci. Čamac je, srećom bio veliki, pa je mogao da primi top koji je bio težak 419 kilograma i nekoliko boraca. Prebacili smo top, a zatim polako i konje i zaštitnicu.

Osvanuli smo u selu Radomirovac. Tu sam sreo odbornika Dušana Šimatovića, mog rođaka. Naš komesar i moj rođak rastrčali su se po selu. Sakupilo se pola sela, jer ih je interesovalo da vide partizane koji i top imaju. Ručak je bio gotov oko podne. U Radomirovcu smo ostali nekoliko dana, a zatim se prebacili u selo Vitasovce.

Tu smo uhvatili vezu sa 1. krajiškim odredom, jer smo bili pod njihovom komandom. Jednog dana dobili smo naređenje od štaba Odreda da top i granate zakopamo, a da se sa konjima izvučemo dublje na slobodnu teritoriju, pošto jače neprijateljske snage kreću u pretresanje terena na kome smo se do tada nalazili. Tako smo i uradili. Top i municiju smo zavili u šatorsko krilo i zakopali. Neprijatelj je, kako se i pretpostavljalo, brzo prošao terenom, a mi smo top potpuno ispravan otkopali.

*

Jednog dana štab odreda nam je naredio da se javimo u Bošnjake u Podgrmeču, gdje će biti formirana 2. krajiška brigada.

U međuvremenu, Veljko Popović, Đuro Priča, Đuro Glumac i još neki borci prekomandovani su u nove artiljerijske jedinice. Naše protivtenkovsko odjeljenje pripalo je novoformiranoj pratećoj četi 2. brigade, pod komandom štaba 1. bataljona, čiji je komandant bio Ranko Šipka. Na tom terenu ostali smo oko 10 dana, a zatim je uslijedila prva akcija naše brigade na neprijateljevo uporište Vrhpolje, koje je bilo jako utvrđeno. Branile su ga većinom ustaše i mještani, okorjeli zlikovci. Nekoliko utvrđenja brigada je brzo likvidirala, jer smo topom srušili nekoliko bunkera. Većina ustaša se povukla na most na Sani, i na tom

se mestu odigrala teška borba. Imali smo veći broj poginulih i ranjenih, ali ni mi ustašama nismo ostali dužni. U toj borbi poginuli su Mihailo Đurić, Jovan Berić i jedan Borojević - čini mi se da je iz Kalendera.

Brigada je zatim krenula u Ključ, koji je bio spaljen. Samo je ostala jedna zgrada. Kraj nje se nalazilo jedno stablo jabuke, na kome je bilo mnogo lijepih šarenih plodova. Borac u mom vođu Živko Sedlar, rodom od Prijedora, popeo se na drvo da bi ubrao koju. Međutim, grana se polomila i sa visine 4-5 metara pao je na zemlju, te su ga odnijeli u bolnicu. Nije dolazio svijesti, i nije nam se nikad više vratio. Ljudska tragedija - nije poginuo na proboju na Kozari, a stradao je radi jabuka. Brigada je krenula na Sitnicu.

Minobacačko odjeljenje, koje je bilo u pratećoj četi, takođe se nalazilo sa našim odjeljenjem. Komandir tog minobacačkog voda bio je Božo Bundža, nišandžija na jednom minobacaču. Njegov brat Mirko Bundža, bio je nišandžija na drugom minobacaču. Sлагali smo se kao braća, a zajedno smo i dejstvovali: ja sa protivkolcem, a oni sa minobacačima. U to doba imali smo dovoljno granata. U Sitnici je bilo nešto četnika, ali su pobjegli u Manjaču.

Štab 2. brigade je, u međuvremenu, dobio izvještaj iz Banjaluke da će jedna njemačka kolona krenuti iz Banjaluke sa tenkovima sa namjerom da povрати Mrkonjić-Grad, koji je bio oslobođen. Prva krajiška brigada posjela je položaje na jugozapadnoj, a 2. brigada na sjeverozapadnoj strani Bunareva. I prateća četa 2. brigade posjela je položaje za borbu. Top sa minobacačima postavili smo više škole u selu Bunarovi i braća Bundža i ja bili smo na svojim mjestima. Vidik nam je bio dobar. Tek je svanulo, a mi smo se već dogovorili kad i kako da otvaramo vatru kad naiđe kolona. Poslije izvjesnog vremena čuli smo urlanje tenkovskih motora i ostale motorizacije. Gledali smo dvogledom. Prvo je bilo crno luksuzno vozilo, zatim tenk, pa kamion, za njima 6-7 tenkova i iza njih kamioni. Povelika kolona, mislio sam biće posla za obje brigade.

Sa braćom minobacačijama Mirkom i Božom dogovorio sam se da ne pucaju prije protivkolca, jer ću prvo gađati onu limuzinu pred kolonom. Ispalio sam prvu granatu na limuzinu, i ona se prevrnula u jarak. Drugu granatu ispalio sam na tenk. Zanosio se i takođe skrenuo sa ceste. Na ostatak kolone zajedno smo otvorili brzu paljbu. Predio oko Bunarova je kraški, sa mnogo uvala, pa su Nijemci tražili zaklone u njima. Međutim, pronalazili su ih naši minobacači. Borba se razvijala. Prva brigada je bila sa lijeve, a druga sa desne strane i sa čela. Borba je trajala, pakleno oko jedan sat. Naišli su avioni »bregeji« i sijali smrt. Kružno su letjeli na visini ne višoj od 100 metara. Naši borci su se hrabрили i počeli su ih gađati iz pušaka i mitraljeza. Za nekoliko minuta oboren je jedan dvokrilac, koji je pao kod njemačke kolone u jednu njivu, zasijanu zoblju, i zapalio se. Nakon nekoliko minuta vidio se i drugi kako se puši u zraku i pada prema Graškoj gradini ili visovima.

U toj borbi protivkolac je uništio jedan tenk, dva je oštetiо, a uništeni su kamion i limuzina. Braća minobacačije Božo i Mirko ubili su toga dana na desetine Nijemaca i oštetili ili uništili nekoliko kamiona.

Ostali tenkovi i kamioni koji nisu bili uništeni povukli su se nazad prema Banjaluci, ali su stali iza jedne krivine i tukli naše položaje. Po-

slije podne naišao je dvomotorac »dornijer«, koji je sipao lančane bombe, ali sa velike visine. Tek se naveče moglo prići bojištu, kad se neprijatelj povukao u Štričiće. Toga dana Nijemci su dobro platili taj svoj poduhvat.

*

Prva brigada je ostala na tom terenu još nekoliko dana. Četnici su javili u Banjaluku, gdje se nalazio štab brigade, pa je opet »dornijer« učinio svoje. Bombardovan je štab brigade, pri čemu je poginuo komandant brigade Ivica Marušić Ratko, i još nekoliko drugova i druga-rica.

Nijemci su se vratili u Banjaluku, nezauzevši Mrkonjić-Grad. Naša brigada je krenula u Mrkonjić, gdje je održan veliki zbor građana i seljaka. Na zboru je govorio politički komesar 2. brigade Niko Jurinčić. U Mrkonjiću smo ostali samo dva dana. Doznali smo da se priprema akcija na Jajce. U toj akciji učestvovala su četiri brigade, među njima i 2. krajiška.

Jajce je bilo jedno od najutvrđenijih mjesta u Bosni. Imalo je u okoli-lici na desetine dobro građenih bunkera. Prateća četa je dobila zadatak da napada sa sjeverozapadne strane grada, tako da joj je i velika jajačka tvrđava bila na putu.

Napad je počeo noću između 22 i 23 časa. Zagrmilo je sa svih strana. Ubitačna vatra dočekala je sve naše jedinice. Išao sam sa protivkol-
cem odmah iza straljačkog stroja, jer je trebalo tući bunkere koji su se nalazili više kolskog puta. Neprijatelj u bunkerima bio je prilično smiren, jer je mislio da su ga napale neke manje jedinice i davao je žilav otpor.

U jednom trenutku prišao mi je komandir voda Uroš Usorac, rodom iz Mašića kod Bosanske Gradiške, i rekao: »Daj top, ne možemo im ništa. Tri borca sam već izgubio«. Krenuli smo, privukli top u neposrednu blizinu bunkera, i sa nekoliko pancirnih granata učutkali tri bunkera sa lijeve strane puta. Usorac je sa vodom dokusurio posadu, koja je pokušala da pobjegne. Oružje iz tri bunkera je zaplijenjeno. Međutim, na desnoj strani je ostao jedan bunker, koji nam je zadavao mnogo muke. I njega smo napali i izbušili sa nekoliko granata. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza »šarac«, jedan ručni bacač i nekoliko pušaka.

Pred nama je bila velika tvrđava, a pred tvrđavom baterija topova. Sa topom od 37 mm toj tvrđavi nismo mogli ništa. Ali, su zato mogla braća Bundže sa minobacačima. Oni su raspalili po artiljeriji, a mogli su odozgo tući i tvrđavu. Teška bitka se vodila u cijelom gradu. Po vatri smo određivali dokle je koja jedinica stigla. Naše jedinice su pošle na artiljeriju. Četiri haubice su sipale smrt, a štitili su ih mnogi mitraljezi sa tvrđave. Minobacači su nanosili najviše štete neprijatelju i čistili put pješadiji. Naše jedinice su imale osjetne gubitke, ali neprijatelj mnogo više. Na svakom koraku po ulicama i svuda po uzvišicama nalazilo se mnogo leševa neprijateljevih vojnika. Najviše je bilo ubijenih ustaša, kao da su oni sami branili uporište. Baterija je zauzeta, tvrđava takođe. Ve-

selju nije bilo kraja. Sjeverna strana grada je oslobođena, a ostale jedinice sa juga već su bile blizu tvrđave.

Dobro mi je došlo novo odijelo i čizme koje sam našao u satnikovom koferu, jer je moja uniforma bila pohabana, a cipele se gotovo raspale. Još mi je falio šinjel, koji mi je dao vodnik Usorac, i to oficirski.

Svanulo je. Borbe su malaksale. Samo u pojedinim dijelovima grada čuli su se rafali. Ostali smo više kule, na jednom brežuljku. Pred nama se nalazila neka crkva na udaljenosti od 500 metara. Gledao sam dvogledom kako jedno motorno vozilo često dolazi do "crkve i vraća se nazad. Svaki put je mitraljiralo. Nismo znali o kakvom se vozilu radi. Malo kasnije su nam javili da je jedno motorno vozilo, koje je blindirano, zadalo mnogo muke jedinicama. U crkvi nije bilo neprijatelja, samo je to vozilo kontrolisalo par uličica, sve do crkve. Trebalo je da idem sa protivkolcem, ali je bilo teško preći preko jednog jarka. Tu se našao komandant 1. bataljona Ranko Šipka, koji je skrojio plan kako da sredi »blindu«.

Obukao se u odijelo sa oznakama satnika, uzeo sa sobom dva borca i krenuo ka crkvi. Sve smo to promatrali dvogledom. Kad je došao do crkve, izašao je na cestu i, kao da nekome komanduje, mahao je rukama. Kad je naišla »blinda«, podigao je ruku, pa je posada, misleći da je njihov oficir, izišla vani. Bila su trojica i Ranko ih je zarobio.

*

Istoga dana brigada je krenula prema Travniku. Došli smo do Karaule. Tu su nas dočekali Nijemci, pa smo krenuli nazad, prema Ribniku. Odstupajući, kretali smo se po teško prohodnom terenu, pa smo morali rastavljati top i nositi cijev koja je bila teška 93 kilograma. Cijev je nosilo po nekoliko boraca. Samo je Dragan Slijepčević, jedan od najjačih boraca u jedinici, cijev topa nabacivao na leđa i nosio sam po par stotina metara. Poginuo je u četvrtoj ofanzivi. U Ribniku smo samo prenoćili, a zatim otišli za Sanicu. Tamo nas je omladina prijateljski dočekala i pratećoj četi dovezla puna kola raznog voća. Iz Sanice smo krenuli u selo Krupska Suvaja. Topovsko i minobacačko odjeljenje smjestili smo u zaseok Opačići.

*

U Opačićima smo ostali nekoliko dana i spremali se za napad na garnizon u Bihaću. Druga brigada je napadala istočni dio grada. Napad je počeo u 22 časa. Prva brigada je otišla preko Une da bi napadala sa zapadne strane. Signal za opšti napad dat je jednom granatom ispaljenom iz haubice. Vodila se žestoka borba. Probijali smo prve bunkere. Naše jedinice su napadale potpomognute topom i minobacačima. Oko 2 časa neprijatelj nas je zadržao u centru grada. Tukao je sa svih strana, a najgore su nas tukle »haubice« iz parka sa lijeve strane Une. Ali slomljen je i taj otpor neprijatelja. Približili smo se na 300 metara mostu na Uni. Pred mostom je bila jedna zgrada iz koje je tuklo nekoliko mitraljeza. Tu zgradu smo izbušili protivkolcem. Poslije toga smo brzo njome ovladali.

Čekali smo 1. krajišku brigadu, koja je trebalo do osam časova izjutra da bude na lijevoj obali Une. Neprijatelj je zadržao na jednom uporištu na periferiji Bihaća, i stigla je tek u 13 časova toga dana, ali je obavila zadatak. Zaplijenila je u parku topove i ostali materijal.

Kada smo došli na most pred nama je, preko Une, bila kula i crkva, a i lijeva strana Une bila je načičkana rovovima i bunkerima. Tukao sam bunkere preko Une i svaka granata je bila pun pogodak, jer su se nalazili na bliskom odstojanju. Bacači su takođe bili aktivni.

Nizvodno su naše jedinice zauzele jedan veliki magacin, koji je bio pun vojne opreme. Najviše je bilo odijela. Tamo su se skupili mnogi borci koji su htjeli da se obuku. Pošto je neprijatelj primjetio, počeo je da tuče topovima iz parka cijelu zgradu, a posebno njena ulazna vrata. Tu je poginuo i vodnik Dušan Aćimović, rodom od Prijedora.

Istoga jutra, čim je svanulo, naletjela su sa zapada dva aviona »bregjca«, i pod vatrom se spustila na lijevu obalu Une. Za nekoliko minuta digla su se i otišla, odnoseći velikog župana u Zagreb.

Uskoro je grad bio slobodan. Drugog dana ujutru dobili smo naređenje da usiljenim maršom idemo za Bosansku Krupu, jer su je naše jedinice napale, pa im je trebala pomoć. Stigli smo u pravi čas. Sve tvrde bunkere smo likvidirali, a jedna trećina grada bila je oslobođena.

Morali smo odmah iz Bosanske Krupe na Otoku. Tamo su se bile koncentrisale ustaše i načičkale lijevu obalu Une bunkerima. Tukli smo bunkere topom i minobacačima. Uništili smo nekoliko bunkera, i iste noći oslobodili Otoku. Velika je šteta što su naše snage na lijevoj obali Une bile slabe, pa su se kroz njihov stroj mnoge ustaše probile u Cazin i Bužim.

Poslije tih borbi brigada je vodila borbe na Starom Majdanu i Staroj Rijeci, čija su uporišta branile domaće ustaše. Zatim na tzv. utvrđenoj liniji jugozapad. To je bila linija koja se protezala gotovo od Bosanskog Novog preko rudnika Ljubije, do Sanskog Mosta. U jednom udaru 2. krajiške i 5. kozaračke brigade ova linija, sa posadom, bila je likvidirana.

*

Došlo je vrijeme za napad na Bosanski Novi, jedno od najjačih neprijateljevih uporišta u Krajini. Brigada je krenula prema Bosanskom Novom preko Novske planine. Napadalo se noću. Vrijeme je bilo hladno, bez snijega. Isturene položaje držali su Nijemci i ustaše. Bilo je domobrana, ali su bili u gradu. Valjda neprijatelj u njih nije imao puno povjerenja.

Napad je počeo. Žestoko je zagrmjelo sa svih strana. Prema mojoj procjeni, to je bila najteža bitka koju je do tada vodila naša brigada. Jurišali su Krajišnici. Zauzimao se komad po komad zemljišta, rov po rov, bunker po bunker. Sa topom sam bio odmah uz streljački stroj. Malo, pomalo, neke jedinice su se primicale gradu. Jedna jedinica, čimi mi se 2. bataljon, vodila je borbu da zarobi bateriju haubica. To mu je i uspjelo i to pred samu zoru. Tukli smo bunkere jedan po jedan. Jedinice su ulazile pojedinačno u grad. Zauzeta je pošta i mnoge trgovine. Di-

jeljene su cigarete, kojih je bilo do mile volje. Još su se jake neprijateljske snage nalazile u Izbi, iako je većina pobjegla u Dvor na Uni. Naše jedinice su pretresale pojedine zgrade i prikupljale zarobljenike. Osim topova, zarobljen je i ostali ratni materijal. U očekivanju da se predaju i oni koji se nalaze u Izbi, haubice i granate koje smo zaplijenili spremali smo za put ka Novskoj planini. Stotine seljaka i boraca spremalo se za pokret, ali je zemljište bilo mokro i klizavo. Oko 11 ili 12 sati od jednom začulo se iznenada brujanje tenkovskih motora.

U tom trenutku stigao je Veljkina Miljević i rekao mi: »Evo tenkova iz Hrvatske«. Naši sa haubicama nisu odmakli ni 500 metara, a Veljkina mi reče: »Vodi top brzo na onu čuku«. Čuka je bila iznad puta kojim će ubrzo naići tenkovi. Tako sam i uradio. Postavio sam top gdje mi je Veljkina naredio, kao da smo znali da im je glavni zadatak da nam otmu topove. Veljkina je bio iza mene a poslug a bila spremna. Naišao je prvi tenk, a za njim još tri. Samo, ta tri tenka su bila oko 400 metara iza prvog. Naši su se sporo kretali sa topovima, a i prostor je bio brisan. Neprijatelj iz tenka pratio je našu kolonu i nije obraćao pažnju na druge strane. Tukli su nas mitraljezima. Odlučio sam da zaustavim prvi tenk. Udaljen je bio najviše 300 metara tako da se nije moglo promašiti. U cijevi je bila pancirna granata. Top je opalio i tenk se okrenuo gotovo za 90 stepeni. I druga granata je pogodila zaustavljeni tenk. Tri tenka koja su išla za njim, vidjevši šta se dogodilo, odmah su se vratila. Ustavili su se iza jednog brda. Veljkina, kada je vidio kako sam sradio tenk, rekao mi je: »Mladiću, alai ti vjera«, i potapšao me po ramenu. Opalio sam još jednu granatu u onaj nepomični tenk. I ona je pogodila cilj. Moj punilac na topu, jedan krasan momak od 22 godina iz Orlovaca, Ratko Bucalo, podigao se dok sam ja još bio za štitom. Najednput je iz onog nepokretnog tenka osut dugi rafal iz teškog mitraljeza, koji je mog Ratka presjekao preko prsa. Srušio se na mene i izustio: »Druže Veso, gotovo je sa mnom«. Spasili smo haubice i sav drugi zaplijenjeni materijal, ali smo, eto, izgubile mladog čovjeka i dobrog borca.

Topovi, kao i drugi ratni materijal, dovezeni su u Podgrmeč, gdje se skupilo 1.000 ljudi i omladine da vide naš veliki plijen. Neprijatelj nas je istjerao iz oslobođenog grada, ali smo mu za to prepolovili garnizon. Velika je šteta što tamo, pred Dvorom na Uni, nije bilo ni jedne naše jedinice koja bi bila u stanju da zaustavi tu njemačku kolonu koja je dojurila iz Siska. Prilikom povlačenja iz Bosanskog Novog teško je ranjen i slavni komandir jedne čete iz naše brigade Veljkina Miljević. Kasnije je podlegao ranama.

*

U drugoj polovini decembra brigada je napadala neprijateljski pojas od Ljubije do Sanskog Mosta. Uništili smo dva bunkera, koji su štitili most na Žegru kod Prijedora. Poslije te akcije, brigada je krenula u Lušci-Palanku i tu ostala nekoliko dana. Potom je krenula u Srpsku Jasicu, na smotru 4. krajiške divizije.

Došli smo u Jasenicu, u kojoj je sve bilo svečano. Vladalo je posebno raspoloženje. Svaki borac divizije saznao je da će toga dana prvi put vidjeti svog vrhovnog komandanta druga Tita.

Brigade su prolazile ispred svečane tribine na kojoj je stajao drug Tito sa svojim saradnicima. Kad su prodefilovale pješadijske jedinice, za njima su se kretale i prateće čete brigade. Tako je došao red i na našu prateću četvu. Drug Tito je najviše pratio naš protivkolac, zbog toga što je taj top bio montiran na saoničke krive - saonice, koje su dobri majstori montirali tako da ga je bilo lako voziti po snijegu. Točkovi su bili usječeni u prednji dio krive, a lafet se sklapao preko zadnjeg praga. Pri dejstvu topa, samo je trebalo rasklopiti lafet na lijevu i desnu stranu, i top je bio spreman za paljbu. Konjske rukunice su bile ispred saonica, umesto rude, tako da je jedan konj bio u rukunicama, a drugi ispred njega.

*

Naveče smo krenuli u selo Hašane, a moje se odjeljenje smjestilo u kuću Branka Čopića. Brankova majka je bila okretna i visoka žena. Lijepo nas je dočekala, a meni je kao sinu poklonila jednu maramicu. U Podgrmeču smo ostali do 15. januara, a potom je naša brigada, sa 5. kozaračkom, krenula za Kozaru i Lijevče Polje. Svaki borac, kada je čuo da idemo na Kozaru, bio je srećan, jer je znao da će vidjeti nekog svoga. Prešli smo Sanu. Brigada je vodila borbu kod Brežičana, Dragorinje i Martin Brda. Odatle smo došli u Knežicu. U kući Pere Kaurina nalazili su se žandarmi, koje smo opkolili. Zgrada je bila tvrda, ali nije mogla odoljeti našem protivkolcu. Nekoliko žandarma je ubijeno, nekoliko zarobljeno, a neki su uspjeli da pobjegnu.

Krenuli smo u selo Donji Podgradci i zaseok Šor. Po noći smo stigli u Šor, a odmah naveče krenuli smo na žandarmerijsku postaju u Trebovljane, koja je bila udaljena svega dva kilometra od Šora. Bilo je hladno - srce puca. U akciju je išao samo jedan bataljon, a u stanici se nalazilo oko 18-20 žandarma. Za 15 minuta stigli smo do uporišta. Neprijatelj se nije nadao nikakvom napadu, jer na tom terenu nije bilo naše vojske od jula prošle godine. Tada je bio kraj januara 1943. godine. Bataljon je opkolio kasarnu. Bacači su postavljeni na oko 500-600 metara, a ja sam postavio protivkolac malo bliže na oko 400 metara od kasarne. Bio je veliki snijeg, a i magla. Kada je bataljon napao, žandarmi su mislili da je to neka partizanska patrola, pa su se okuržili - tuku li tuku. Ja sam sa topom čekao, ako budem potreban. Došao je kurir i rekao mi: »Ajde, udri topom, jer se banda ogorčeno bori«.

Mjesto na kome sam se nalazio nije bilo pogodno za gađanje. Nisam vidio od magle, pa sam krenuo sa topom i postavio ga na svega 50 metara od kasarne, preko puta, kraj jedne kovačnice. Odmah tu, iza kovačnice, u snijegu, ležao je teško ranjen zamjenik komandanta bataljona, a okolo još dva druga. Poslao sam jednog borca da izbavi zamjenika komandanta, ali banda ga sasiječe mitraljezom. Sa desne strane izveden je još jedan juriš. Ništa. Moralo se odstupati. Jedan borac je po-

ginuo, a jedna drugarica iz Sanskog Mosta je ranjena. Pritjerao sam top blizu, i oni su otvorili vatru. Zrna su dobovala po štitu.

Uz kasarnu bio je ozidan jak bunker. Iz njega su pucali iz dva puškomitraljeza. Bilo mi je dosta svega. Skočio sam na lafet i legao a punilac mi je dodao pancirnu granatu. Prva granata je pogodila bunker gde treba, pa odmah još jedna, i mitraljezi se više nisu javljali. Prešao sam na kasarnu. Ona mi je bila još bliže, lijevo. Izbušio sam je sa 5-6 granata. Nije prošlo ni pet minuta, a jedan žandarm se pojavio na prozoru. Sklopio je bio obje ruke i vikao: »Ne pucajte, predajemo se, unutra su tri mrtva i pet ranjenih«.

Ali, sa tavana kasarne još me tukao jedan iz mitraljeza. E, mislio sam, i tebe ću srediti. Opalio sam granatu i mitraljez je ispao vani u snijeg.

U tom su navalile i naše jedinice i pohvatale ih kao piliće. Bacači su tukli, ali bila je magla, te nisu pogađali cilj. Tukli su, srećom, zapadni dio iza kuće. Sve se dobro završilo. Bilo ih je pet mrtvih, četiri ranjena, a ostale smo zarobili. Narednik je te noći, pričali su žandarmi, popio pet litara vina i nagovarao ih da zovu partizane, kao da se predaju, a kad priđu, da pobaćaju bombe i da bježe.

Peta brigada je za to vrijeme oslobodila Klačnice i zarobila jedan protivkolac, isti kao naš. Sad smo imali dva. Štab 5. brigade su te večeri iznenadili Nijemci. Opkolili su ih po velikoj magli, ali su uspjeli da se izvuku.

Poslije ovoga trebalo je da obje brigade napadnu jedna Topolu, a druga Bosanski Aleksandrovac. Tu su bili sami folksdojčeri. Ako bi to uspjelo, trebalo je napasti Banjaluku, jer je objavljeno da je nju napustila vojska i krenula prema Prijedoru, Sanskom Mostu i Jajcu.

*

Sjutradan su obje brigade krenule na Bosanski Aleksandrovac i Topolu. Kad smo se približavali Topoli stigao je kurir iz Grmeča sa narednjem da obje brigade odmah krenu u Podgrmeč, jer je počela četvrta neprijateljska ofanziva.

Krenuli smo preko Knežpolja i ponovo došli u Svodnu, na onaj jedan čamac na dvije brigade pod cjelokupnom ratnom opremom. Za prelazak preko Sane bila nam je potrebna cijela noć. Bila je zima, 26° ispod nule, a mi smo ulazili u ofanzivu. Nije bilo slobodnih sela i tek su počinjale teške muke. Borci su bili izmoreni dugim maršem, hrane nije bilo, a ako jeste, bilo je malo. Tako smo, stalno vodeći borbe poslije Benakovca, ušli u Grmeč, a zatim se izvukli iz obruča na Grmeču kod Tuk Bobije.

Imali smo mnogo gubitaka u toj ofanzivi, a najgori nam je bio tifus pjegavac, koji nas je desetkovao. Od njega sam i sam obolio. Prevezen sam sa ostalim tifusarima, u hašansku školu, u kojoj smo bili par dana a zatim u bolnicu u Podgrmeču. Kada smo otišli, istog dana hašansku školu su bombardovali Italijani. Imali smo opet neke sreće. Kad smo se oporavili prebacili su nas u novski srez. Ja sam raspoređen u Veliku

Žuljevicu, u kuću Save Gajića. U ovo selo prebačeni su još neki drugovi tifusari: Zvonko Radman iz Banja Luke, koji je umro u ovom selu, zatim Boško Rop, omladinac iz Bihaća i Veljko Miličević iz Prijedora. Porođica Save Gajića me je toplo primila, a kad sam došao sebi, Ljuban Crnobrnja i ja krenuli smo na Kozaru, u Bukovicu, u četv Vase Tomaša. Naš top je i dalje ostao u 2. brigadi. Tek poslije rata Milutin Stupar mi je rekao da je top krajem 1943, predat 1. proleterskoj brigadi. Doznao sam da se taj top nalazi na Kalemegdanu, u Muzeju revolucije.

Zaista, odem u Beograd i na Kalemegdanu nađem taj top, jer sam na njemu ostavio jedan moj znak, pomoću koga sam ga i prepoznao.

Pokraj njega sam se sjetio i njegovog zarobljavanja i svih mojih drugova koji su sa mnom bili i u kozarskoj i u grmečkoj ofanzivi, kao i drugova koji su poginuli u ratu, a bili sa mnom pored toga topa.

Sa Baljskom četom u Prvom bataljonu

DUŠAN GRAHOVAC

Formiranjem 2. krajiške brigade u njen sastav je ušao i Udarni kozarski bataljon. U bataljonu se nalazila i Baljska četa, u kojoj sam bio borac. Komandir čete bio je Ljuban Budimir, a politički komesar Uroš Vujaković. Komandir voda bio je Simo Stijak, a politički delegat voda Rade Grahovac.

Nakon formiranja brigade napali smo neprijateljsko uporište u selu Šurkovac. Pretpostavljali smo da ćemo uporište lako likvidirati. Međutim, prve noći to nam nije pošlo za rukom. Tek u ponovljenom napadu, sljedeće noći, uspjeli smo da ih potisnemo ka rudniku Ljubija, Prijedoru i Sanskom Mostu. U toj borbi poginulo je devet boraca iz našeg bataljona, među kojima je bio i Milenko Stojaković.

Slijedeću borbu u sastavu brigade vodili smo na Vrhpolju, a zatim smo krenuli u borbu sa četnicima na Manjači. Uspjeli smo da četnike brzo razbijemo, ali su oni ubrzo dobili pomoć iz Banjaluke - domobranske i njemačke jedinice. U dvodnevnoj borbi sa njima nanijeli smo im teške gubitke i uspjeli da ih potisnemo ka Banjaluci. U toj borbi i mi smo imali poginulih i ranjenih boraca. Između ostalih, u toj borbi poginuo je i Drago Kos, desetar, rodom iz sela Dvorište kod Knežice, a ranjeni su Milan Muharem, zamjenik komandanta bataljona, i Milan Škrbić, iz sela Vlaškovci kod Bosanske Dubice.

U sastavu brigade kasnije sam učestvovao u borbama za oslobođenje Jajca, zatim kod Turbeta, na domak Travnika, i na kraju, u borbama za oslobođenje Bihaća.

Poslije oslobođenja Bihaća naša brigada je krenula na čišćenje terena kod Bosanske Krupe, Otoka, Bosanskog Novog i rudnika Ljubija. Na položaju oko rudnika Ljubije zadržali smo se izvjesno vrijeme, stalno vodeći žestoke borbe. U tim borbama izginulo je mnogo starih boraca. U jednoj borbi ranjen je Branko Vujanović, rodom iz Dizdarlija, borac od 1941. godine. Umro je u bolnici u Korčanici. Tom prilikom bio sam ranjen, pa sam otišao u bolnicu Lastva.

Dok sam bio u bolnici, brat Rade me je obavijestio da je poginuo Dušan Balaban, rodom iz Slabinje. On je poginuo na Sanskom Mostu. Takođe, saznao sam da je poginuo i komandir moga voda Simo Stijak, rodom iz Tavijske. U borbi prema petnaestom kilometru kod Bosanske Građiške poginuo je i Rade Grahovac, koji je rođen 1921. u selu Dizdarlije.

Po povratku iz bolnice primio sam dužnost sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a opštine pounjske. Na toj dužnosti ostao sam do polovine 1944, kada sam, prema odluci Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, upućen za komesara čete pri kozaračkom području.

Druga krajiška i Bošnjaci

SVETKO RODIĆ

Formiranje 2. brigade i svečani čin povodom toga obavljani su na padinama Grmeča, u selu Bošnjaci. Za stanovnike sela to kao da nije bilo ništa novo, nepoznato. Bataljoni i borci koji će ući u sastav brigade bili su dobro poznati Bošnjačanima, posebno njenoj omladini. Nije u selu bilo čovjeka koji nije dobro poznavao borce i rukovodioce buduće brigade. Kozarčane, Ranka Šipke bataljon, dobro su znali. Dolazili su oni i u proleće te iste 1942. u Bošnjake. Na nekoliko dana, u predahu između borbi. A Podgrmečki udarni bataljon, Đurinov bataljon, nije bio samo poznat. To je bio naš bataljon, naš ponos, sastavljen od mladića pretežno iz Lušci Palanke, okolnih sela, pa i Bošnjaka. Sve vjere i vjerovanja prestale su i odbačene već julskih dana 1941. godine. Te - 1942. rođena je nova vjera, vjera u borbu, slobodu, vjera u Tita, Partiju i revoluciju, a sada i vjera u svoju sopstvenu snagu - svoju brigadu, kao nešto što je narod sopstvenom krvlju i mukom stekao.

Ipak, formiranje 2. brigade bilo je nešto novo, nešto veličanstveno. I više od toga. Po prvi put, poslije jednogodišnje teške i krvave borbe i žrtava, Bošnjačani su vidjeli na jednom mjestu, na okupu, u stroju oko 1.200 boraca i istaknutih rukovodilaca, i to u svom selu, u svojim domovima. Ljudi, žene, omladina i djeca posebno su pratili pogledom do tada malo poznate ili nepoznate rukovodioce. Saputalo se, kao zbog vojne tajne, ko je određen za komandanta i komesara. Odakle su, kakvi su. Jesu li bar kao Ranko Sipka, kao Đurin, pitali su se.

Bošnjačani su od ranije imali organizovanu svu vlast u selu. Ona je djelovala i osposobljavala se, bezmalo, godinu dana. Narodnooslobodilački odbor je imao veliko iskustvo u svom radu. Poznavao je svako domaćinstvo i njegove mogućnosti. Vodio je knjigu zapisnika i odluka sa svojih sastanaka, evidenciju o celokupnoj imovini o svakom kilogramu žita i hrane, o svakom grlu stoke. Imao je svoj sopstveni magacin, zajednički za cijelo selo, izgrađen u Grmeču, nedaleko od bolnice u Korčanici. Magacin je izgradila omladina sela sa desetak majstora iz Bošnjaka. Omladinska organizacija, koju je činilo 50 djevojaka i desetak još nestasalih mladića, bila je dobro organizovana i već prekaljena u različitim akcijama. Skojevski aktiv, sastavljen pretežno od članova omladinskog odbora, bio je pokretač i organizator svih omladinskih akcija. Postojala je i organizacija Antifašističkog fronta žena, pa pionirska organizacija. Bili su potpuno organizovani, što je bio uslov uspješne borbe

ne samo za opstanak već i za konačnu pobjedu pod zastavom Partije. Sve te organizacije u Bošnjacima bile su stalno, svakodnevno, povezane sa opštinskim rukovodstvima, a preko njih sa sreskim i okružnim rukovodstvima za Podgrmeč.

Tako organizovani, Bošnjačani su primili borce 2. brigade, brinuli o njihovom smještaju, ishrani i, posebno, o bolesnim i ranjenim borcima. Odbornici su bili stalno u pokretu, u stalnom kontaktu sa komandantima, komesarima i intendantima. Omladinski odbor i aktiv SKOJ-a stalno su se dogovarali sa omladinskim rukovodiocima bataljona, a AFŽ sela sa djevojkama - borcima. Tih avgustovskih dana vrvilo je u Bošnjacima.

Posebnu radost za borce brigade i omladinu sela značio je dolazak večeri. Dok naiđe suton okupljali bi se na pogodnim proplancima i livadama i počinjali pjesme, igre, a prije svega kolo, pravo Kozaračko, koje su uvijek vodili borci Rankovog bataljona. Igri i pjesmi oduševljenih boraca i omladine nikada kraja. U kasne sate komandanti, komandiri i komesari komandama i glasnim povicima pozivali su borce na počinak, na odmaranje. Da bi bili ubjedljiviji dodavali su: »Ko zna, drugovi, gdje ćemo sjutra, ili još noćas«.

Danju su se obavljali važni zadaci i poslovi. Kretanje je bilo ograničeno zbog mogućeg naleta neprijateljeve avijacije. Strogo se o tome vodilo računa. Borci su bili po gajevima i gustim voćnjacima oko kuća. Dio brigade bio je u Majstorovića gaju, drugi dio, sa rukovodiocima, u Rodića Gaju, a dijelovi pozadinskih jedinica u zaseoku Čurguzi. Narod iz sela je po instinktu osjećao da po danu ne treba da se okuplja u veće grupe. Slijedio je ponašanje i postupke boraca. Čuvanje tajne ili konspiracija, kako se tada govorilo, bila je svetinja. Ogriješiti se o konspiraciju bio je težak prekršaj. Organizovani i posebno zaduženi ljudi i omladinci u selu često su upozoravali djecu i žene: »Pazi da nešto ne laneš što se ne smije, pazi da se neki špijun ili saboter ne vuče po selu, to odmah javi nama ili prvom partizanu koga vidiš«. Neki odbornici su bili naoružani, a selo je imalo svoju naoružanu seosku stražu.

Rukovodioci - starješine brigade i Operativnog štaba bili su najzaposleniji. Sjedište štaba bilo je u jednoj povećoj nedovršenoj kući u Rodićima. Ona je nekoliko dana, dok je trajalo formiranje brigade, bila prava košnica. Neprekidno se zasjedalo, konsultovalo, održavani su sastanci, ponekad i s nogu, žurilo se u jedinice, pozivali se komandanti i komesari jedinica. Intendanti i odbornici su takođe bili prezaposleni. Utrčavali su u štab, kratko izvještavali, tražili uputstva i naređenja.

Tu, odmah, iza »štabne zgrade« sadjeveno je više stogova slame i sijena. Jedna djevojka u uniformi sjedela je u hladovini. Pisaća mašina joj je bila na koljenima, a mnogo papira oko nje. Tipkala je i pisala kako joj se kaže.

Malo dalje, na livadi, Đurin Predojević i Đuro Štrbac pozivaju neke borce, dogovaraju se i objašnjavaju. Ubjeđuju jednoga da kao iskusan i hrabar primi neku rukovodeću dužnost. On odbija, energičan je. »Ostavi me«, kaže, »Durine na miru, ko boga te molim. Ti dobro znaš da ja najbolje rukujem šarcem i bombama«.

Na jednom zajedničkom sastanku aktiva SKOJ-a sela i jednog bataljona dogovarali smo se šta može da uradi omladina sela za borce, za svečanost. Prisustvovao je i komesar bataljona. Brzo smo se dogovorili da organizujemo grupu djevojaka i žena da okrpe i poprave poderanu i pohabanu odjeću boraca. Smilja Rodić je imala šivaću mašinu, pa je zadužena za posao cijele grupe žena. Pored toga, dogovorili smo se da izradimo što više crvenih petokraka zvijezda za borce. Pošto nije bilo potrebnog materijala, angažovali smo i pionirsku organizaciju. Tražila su djeca po selu crveno platno, crvene krpe, bilo koje nijanse, samo da je crveno. Djevojke su prvo izrađivale petokraku od papira, kao mustru, pa prema njoj pažljivo izrezivale petokrake od platna. Jednom je naišao mlad borac, mislim da je bio starješina, u našu improvizovanu radionicu. Donio je poveći komad crvenog štofa. Obradovali se djevojke - biće dvadesetak lijepih petokraka. Ne, kaže on Smilji, od ovoga ćeš mi izraditi gornji deo šajkače, dno, jer titovki još nije bilo. Kozarčani su, kao po tradiciji nosili svoje kožne kape. Uradila mu je Smilja kako je zahtijevao, stavila mu i najljepšu petokraku. Taj borac je imao najbolju kapu sa petokrakom u svečanom stroju brigade.

Dok su štabovi, odbornici i intendanti radili svoje poslove, po gaju i šumarcima održavale su se četne konferencije, partijski i skojevski sastanci. Priprema za smotru brigade bila je veoma intenzivna. Komunisti i skojevci bataljona sastajali su se podalje, u šumarcima. Još se, kao, ilegalno radilo. Primani su i novi članovi. Pozivali su me na jedan sastanak skojevskog aktiva čete kao sekretara Skoja u Bošnjacima. Primali su nove članove. Prisustvovala su i dva veoma mlada borca. Sekretar aktiva je saopštio da je već odlučeno da se oni prime u Skoj. Govorio je o njima pojedinačno. U dvije tri rečenice rekao je da se radi o dobrom i hrabrom borcu i drugu, a onda nastavio sa kritikom. Nije ti, druže, dobro još ovo, pa ono... Moraš se popraviti po tom i tom pitanju, moraš biti više masovik i u četi i na terenu... Moraš uvijek i na svakom mjestu biti skroman, pošten i hrabar borac kao mladi komunista. Objica primljenih mladića, još dječaka, obećala su odlučno i otvoreno da će časno ispunjavati dužnosti i obaveze skojevaca.

Nakon nekoliko dana pripreme su završene. Sve je bilo spremno za svečanost. Bataljoni su se postrojili na livadi pored samog gaja visokih stoljetnih bukava. Tu se skupilo i mnoštvo naroda iz Bošnjaka i više okolnih sela. U stroju su bili njihovi sinovi, braća... Svečanost je počela. Brigada je postrojena. Prvo su se čula saopštenja i naredbe, zatim nekoliko govora. Govorio je i Košta Nađ. Bio je to u istinu svečan i veličanstven čin smotre potvrda naše snage nakon godinu dana borbe. Poslije govora, starješine su svoje jedinice odvele zaobilazno podalje, na određeno mjesto, odakle je počeo svečani defile. Štab brigade i dio Operativnog štaba za Bosansku krajinu, na čelu sa Kostom Nadom, postrojio se ispred »štabne kuće«. Bataljoni su naišli čvrstim vojničkim korakom. Pri nailasku ispred svojih štabova, komandanti i komandiri su komandovali: »Pozdrav nalijevo«. Borci su podigli ruke na pozdrav sa čvrsto stisnutim pesnicama i odlučnim korakom, sa pogledom prema svojim starješinama. To je bio takav prvi događaj u toku jednogodišnje borbe. Palo je puno suza radosnica majki, sestara...

Poslije tog posljednjeg trenutka svečanosti brigada se razmjestila po jedinicama na određena mjesta po gajevima, gde je već bio pripremljen ručak. Izuzetno je bio svečan, a pripremio ga je narod i intendant brigade. Pripremio je narod Podgrmeča ručak borcima svoje 2. brigade kakav nikad i nikome do tada nije pripremljen. Pogotovu za toliko ljudi. Hrane je bilo u izobilju, jer Podgrmeč još nije bio opustošen i iscrpljen. To je usledilo kasnije, već početkom 1943, u zloglasnoj četvrtoj ofanzivi. Najviše je spremljeno domaćih jela - pite, kolačići - uštipci, skorup, sirac - kačkavalj, po koja cicvara, a najviše jagnječeg pečenja. I sada nakon 40 godina, prisjećaju se toga ručka preživjeli borci 2. krajiške brigade.

Nisu borci dugo odmarali poslije ručka. Prema ponašanju komandanta i štabova vidjelo se da će uskoro krenuti, da će brigada već sutra ili noćas u borbu. Postrojila se brigada i po bataljonima krenula u pravcu istoka, prema Sanskom Mostu. Velika masa ljudi, omladine i uopšte naroda Bošnjaka, Miljevac, Palanke i drugih sela ispratila je borce brigade u njene prve bitke i pobjede sa ponosom i nadanjima.

Prodoše godine i decenije od prvog rođendana brigade, a narod Bošnjaka i Podgrmeča nikada nije zaboravio svoju brigadu i njene borce. Mnogi borci se više nikada nisu vratili na Kozaru i u Podgrmeč. Padali su u bitkama za slobodu širom Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Kosova, Srbije, Hrvatske i Slovenije. Pronijela je 2. krajiška slavu Krajinu širom naše zemlje.

Prva prateća četa brigade

MILE SEVO

Prateća četa 2. krajiške brigade bila je formirana istoga dana kada i brigada. U stvari, 1. i 2. krajiški odred - udarni bataljon tih odreda, od kojih se formirala i 2. brigada - u prethodnim borbama zaplijenili su osam teških mitraljeza, tri minobacača kalibra 82. mm i protivtenkovski top, što je bio motiv za formiranje prateće čete brigade. Pored toga, uz oružje, zaplijenjena je i zadovoljavajuća količina municije.

Formiranjem prateće čete trebalo je da se rasterete bataljoni da bi bili elastičniji u borbama i pokretu.

Prvi problem je bio kako rešiti pitanje pokretljivosti čete, jer nije bilo tovarnih konja, niti drugih sredstava za prenošenje oružja i municije, pa se to moralo na terenu rešavati uzimajući tovarna grla i opremu od seljaka.

Prvi komandir prateće čete bio je Mile Ševo, a politički komesar Košta Banjac. Zamjenik komandira čete bio je Mirko Simić, koji je bio i komandir voda mitraljezaca. Zamjenik političkog komesara čete je bio Branko Vukojević. Vodnik minobacačkog voda bio je Božo Bundža, rodom iz Lušci Palanke - Podgrmeč, a vodnik topovskog odeljenja Dušan Šurlan. U minobacačkom vođu bili su još Mirko Bundža, Branko Crnomarković iz Dabra, Nikica Mrda i Trifun Adamović.

Osim oružja koje sam naveo, četa je bila naoružana i sa 60 pušaka. Ukupno brojno stanje čete bilo je oko 70 boraca, računajući i kuvare, ekonomu, kurire i druge. U četi je bilo oko 20 konja i jedne kare za prenos municije za top i minobacače.

S obzirom na formaciju i zadatke, kao i snabdevanje municijom, četa je imala više moralno - psihološku ulogu nego borbenu. Dobijala je zadatke najčešće od štaba brigade. Međutim, oružja su više puta pridodavana bataljonima za podršku u borbi, i tada su bila pod komandom štabova bataljona. Po završetku borbi, ta oružja su se odmah vraćala u sastav čete.

Prilikom izvođenja borbenih dejstava uvijek se u zapovijesti određivala i količina municije - granata, tj. koliko ih se smije potrošiti, s obzirom na oskudicu. Obično su se određivale po tri granate za jedan minobacač, a često je komandant insistirao da se svakom granatom mora pogoditi cilj.

Ostatak čete, sem posade na oruđima, dobivao je određene borbene zadatke, kao i ostale jedinice, u likvidaciji neprijateljskih uporišta i uništavanju žive sile u njima.

Prva borbena akcija minobacača te čete bila je u napadu na uporište u Vrhopolju. Njihov zadatak je bio uništavanje otpornih tačaka oko mosta i u samom mjestu. Tom prilikom je ocijenjeno da su minobacači postigli odlične rezultate.

Nešto veći zadatak prateća četa je imala u borbama na Sitnici, Manjači i okolini. Komanda čete je dobila zadatak da teške mitraljeze dodijeli bataljonima, a sa minobacačima i protivtenkovskim topom da se postavi na putu Banjaluka - Sitnica, na prostoru sela Bunarovi, sa zadatkom da spriječi prodor neprijateljeve motorizacije iz pravca Banjaluke. Sjutradan je komandant brigade Ratko Martinović obišao čete i pohvalno se izrazio o izboru vatrenih položaja.

Negdje oko 10 časova 24. avgusta položaje čete i ostalih jedinica nadletio je jedan neprijateljski avion, bacao bombe i mitraljirao naše položaje. Spustio se nisko, i mi smo ga gađali iz pušaka i puškomitraljeza. Bio je pogođen i pao je iza neprijateljevih položaja. Zatim je naišla neprijateljeva motorizovana kolona, na čelu sa nekoliko tenkova. Čelni tenk je bio pogođen iz protivkolca, i kolona je stala. Na nju su naši bataljoni otvorili žestoku vatru, što je neprijatelja zadržalo na tim položajima cijeli dan i narednu noć.

Teški mitraljezi, minobacači i protivkolski top za celo vreme borbi na Manjači i u okolini, bili su u borbenim porecima bataljona i zajedno sa njima su obavljali borbene zadatke.

*

Za vreme borbi za oslobođennje Jajca dva minobacača bila su pridodata 2. proleterskoj brigadi, a mitraljezi su bili raspoređeni po bataljonima, kao i protivtenkovski top. Jedan minobacač je ostao u sastavu čete. Bio je bez nišanskih sprava, ali je uspješno dejstvovao, naročito po tvrđavi, uništavajući neprijateljeva mitraljeska gnezda. Nišandžija na tom minobacaču bio je Trifun Adamović iz sela Hašana.

Tokom borbe (25. septembra) pobjegla je jedna grupa oko 50 domobrana iz Jajca i naišla na ostatak prateće čete, koja je domobrane razoružala i predala ih štabu brigade. Posle Jajca, četa se dobro snabdijela konjima, municijom i opremom.

U vrijeme nastavka borbi na prostoru Turbe - Travnik - Vlašić teški mitraljezi, minobacači i top bili su, prema potrebi, raspoređivani po bataljonima i dejstvovali su pod komandom štabova bataljona.

Po povratku brigade nazad, u Podgrmeč, u oktobru, prateća četa je bila smještena na odmor u selu Potkalinje. Tu je u njoj organizovan vojno-politički rad, obuka boraca u rukovanju oružjem. Četa je popunjena i novim ljudima i opremom. Dovođena je oprema i oružje u ispravno stanje. Poslije odmora, mitraljezi i minobacači su pridodani bataljonima za vrijeme borbi na Starom Majdanu, Ljubiji i Sanskom Mostu.

Prije napada na Garnizon u Bihaću predveče 2. novembra 1942, komandir čete, politički komesar i komandiri odjeljenja minobacača i protivtenkovskog topa išli su na izviđanje sa ostalim rukovodiocima bataljona i brigade sa pravca Grabeža. Tu je svaki rukovodilac odjeljenja dobio svoj pravac i zonu dejstva, a u okviru dejstava jedinica kojima su bili pridodati.

U toku borbe, mitraljezi i minobacači su dejstvovali po neprijatelju prema zahtjevu jedinica kojima su bili pridodati. Protivkolski top je dejstvovao tek sutradan, u toku dana, na bunkere koji su štitili most, sve dok prednji bunker nije likvidiran. U stvari trebalo je, pored bunkera, topom gađati puškarnice na kući na lijevoj obali Une. Uspješno dejstvo naših oruđa, kao i oruđa drugih brigada, doprinijelo je brzom i uspješnom likvidiranju utvrđenog neprijatelja u kuli. Poslije likvidiranja kule, naše jedinice su prešle preko mosta i ubrzo je i Bihać bio slobodan.

Po zauzimanju Bihaća, četa je ponovo popunjena ljudstvom, konjima, opremom, samarima za minobacače i teške mitraljeze, dovoljnim količinama municije i sanitetskim materijalom. Pri četi je tada formirano i minersko odeljenje, a dobili smo jedna puna kola protivtenkovskih mina i eksploziv sa detonatorima. Četa se kompletno opremila i odjećom i obućom. Pored nosećih konja, dobila je i jednog jahaćeg konja, koji je uglavnom korišten za prenošenje ranjenika.

Četa je učestvovala i u borbama za likvidaciju tzv. Linije »Postav jugozapad«, u kojoj su jedinice 4. krajiške divizije potpuno razbile njemačko-domobranske snage. U napadu na Bosanski Novi, 26. i 27. novembra 1942, minobacači i teški mitraljezi bili su dodijeljeni bataljonima, a protivkolski top je bio pridodat 5. kozaračkoj brigadi. Po završetku akcije, protivkolski top je vraćen u sastav čete.

Prateća četa je učestvovala i u borbama na Ljubiji, Starom Majdanu, Sanskom Mostu i okolini, a nakon toga je raspoređena na odmor u selo Hašane, gdje je ostala do 7. januara 1943, kada učestvuje na smotri 4. krajiške divizije u Srpskoj Jasenici, koju je izvršio vrhovni komandant drug Tito.

Tih dana je napadao veliki snijeg, pa smo za top, pošto se nije mogao voziti, napravili sanke.

Poslije smotre, prateća četa je sa jedinicama brigade otišla na teren Kozare preseca rijeku Sanu i, preko Marina, Jitrogošte i ceste u Jelovcu, stigla u rejon Podgradaca. Tu je učestvovala u borbama oko Podgradaca, Turjaka, Topole i na drugim okolnim uporištima neprijatelja u Lijeve Polju. I u tim borbama teški mitraljezi i minobacači bili su raspoređeni po bataljonima.

Protivtenkovski top je korišten u borbi na Kalenderovcima, kada je privučen u neposrednu blizinu napadane zgrade, u kojoj se bio utvrdio neprijatelj. Zgrada je imala zazidane prozore sa puškarnicama. Gađali smo direktno u puškarnice. Kako je top bio u neposrednoj blizini

zgrade, postavljen u šancu između dvije kuće, nišandžija nije mogao da ostane iza štita, nego je - čim opali jednu granatu - morao da se povuče iza kuće. Tako smo se svi redali da gađamo po jedan metak. Tako je likvidaciji tog neprijateljevog uporišta značajno doprineo i naš top.

*

Poslije nekoliko dana borbi na Kozari stiglo je naređenje da se jedinice brigade hitno vrate u Podgrmeč. Po dolasku u Podgrmeč, četa je odmah učestvovala u borbi na Benakovcu. Tu nam je zarobljen jedan konj sa minobacačem. Zatim smo se našli u Grmeču. Četa je bila kompletna, sem tog minobacača. Sa jedne kose posmatrao sam dva streljačka stroja Nijemaca, udaljene 2-3 kilometra, pa pošto sam imao samo jednu granatu za top, ispalio sam je na streljački stroj.

Prve noći u Grmeču bili smo relativno mirni. Sjutradan, oko 9 časova krenuli smo nekim putem dalje u Grmeč, i naišli na jedan zbjeg civila i skladište hrane. Bile su tu i dvije kace pekmeza od šljiva. Dobili smo po dvije - tri kašike i jeli u pokretu. Ničega drugog za jelo nije bilo, sem brašna, koje se u takvim uslovima nije moglo pripremati. Uslijedio je i napad neprijateljevih aviona, koji su počeli da bombardiraju i mitraljiraju i zbijeg i nas. U bombardovanju i mitraljiranju poginulo je nekoliko boraca, bilo ih je i ranjenih kao i naroda i stoke u zbijegu, a stradali su i naši tovarni konji i oprema. Da bi četa mogla krenuti dalje morali smo da mobilizujemo civile i konje koji su se zatekli, kao i opremu, materijal za krčenje puteva - testere, sjekire i drugo. Tako smo nastavili pokret na začelju brigade.

U toku pokreta bili smo stalno izloženi napadu neprijateljeve avijacije i dejstvu njegove artiljerije. Naišli smo i na jedno skladište hrane. Bile su porušene barake u kojima je bila skladištena pšenica, kukuruz, pasulj, krompir i ostale namirnice.

Trećeg dana boravka u Grmeču došao je kurir, ne sjećam se tačno da li je bio iz korpusa ili Komande podgrmečkog područja, sa naređenjem da u svoj sastav primim njihovu prateću četvu sa jednim brdskim topom, protivkolskim topom i jedna kola protivtenkovskih nagaznih mina, sa ljudstvom i opremom. Tada su nastale još veće teškoće vezane za pokret. Dalje, negdje u blizini Trovrha u Grmeču, pozvan sam u štab brigade. U tom trenutku četa se kretala jednom kosom nagnutom ka sjevero-zapadu. Neprijatelj je primjetio njenu kolonu i otvorio vatru iz jedne baterije topova. Dobro je zahvatio, tako da su pobijeni gotovo svi konji, polomljena kola i uništene nagazne mine. Poginulo je nekoliko boraca. Ipak veći broj boraca bio je spasen zahvaljujući zaklanjanju iza debelih bukava. Tu sam i ja bio ranjen, ali sam došao do štaba brigade i podnio izvještaj. U štabu brigade sam previjen, dobio jahaćeg konja i pratioca Mirka Bundžu. Kretali smo se sa štabom brigade koji je stalno bio u pokretu i vodio neposredne borbe sa Nijemcima. Košta Banjac, politički komesar čete, ostao je sa ostatkom čete. Istoga dana, poslije nekoliko časova, sreo sam Kostu. Rekao mi je da je preostalo ljudstvo u koloni, a sve ostalo - oruđa i oprema - ostalo tamo gdje smo bom-

bardovani. Jedino su rastavili teške mitraljeze u dijelove i tako ih nose, kao i izvjestan broj minobacačkih mina.

Tu sam dobio naređenje da sve oružje i municiju zakopam, a sa borcima krenem dalje sa kolonom. Tako je oružje prateće čete, sem pušaka, ostalo u Grmeču, a od ljudstva je formirana 3. četa 3. bataljona, u kojoj sam i dalje bio komandir.

U toku daljih borbi u Grmeču, ne sjećam se kako i kada, izostao sam iz sastava 2. brigade. Sa mnom je bio Mirko Budža iz Lušci-Palanke i nekako smo ušli u sastav 5. kozaračke brigade, koja je sa nama bila u Grmeču.

Prilikom izlaska iz Grmeča, negdje preko Korčanice, prešli smo cestu Sanski Most - Lušci-Palanka i došli u selo Lipnik. Dogovorio sam se sa Mirkom da tu ostanemo, nađemo neku kuću i čekamo borce 2. brigade.

Poslije ponovnog sastanka sa brigadom ostao sam na dužnosti komandira 3. čete 3. bataljona.

Kasnije, poslije odmora, u aprilu, tražio sam od komandanta bataljona Mile Vučenovića da mi da jedan vod boraca da odem u Grmeč i pronađem barem jedan protivtenkovski top. Dobio sam odobrenje i pronašao jedan potpuno ispravan i drugi isječenih točkova. Ispravni top smo dovukli do Hašana. Tu je trebalo da se malo odmorimo i ručamo. Međutim, neko je vjerovatno obavijestio Nijemce o našem prisustvu u selu, te su nas napali kada smo već bili krenuli. Zarobili su nam top, a mi smo morali pod jakom vatrom odstupiti. Tako smo ostali i bez topa i bez prateće čete.

Put do kurira u štabu brigade

VASILJE JOVANIĆ VASO

Pre formiranja Druge krajiške brigade bio sam kurir u štabu 1. karanskog bataljona 2. kozaračkog odreda, koji je bio lociran u Karanu. Moj bataljon, pod komandom komandanta Žarka Zgonjanina i političkog komesara Relje Lukića, i 1. udarni kozarački bataljon, pod komandom komandanta Miloša Šiljegovića i političkog komesara Nike Jurinčića, probili su se iz kozaračke ofanzive, prešli rijeku Sanu i došli na teritoriju Podgrmeča, u selo Radmirovac. Prvi udarni bataljon nije se kompletan probio. Na Kozarima je ostala 2. četa Rade Kondića i komandant bataljona Miloš Šiljegović.

U selu Radmirovac, poslije kraćeg odmora, pozvao me komandant bataljona Žarko Zgonjanin i naredio da se, sa još jednim kurirom, vratim na Kozaru. Dao mi je uputstvo kako da se probijemo i provlačimo kroz neprijateljske redove, kao i pravce kretanja. Sjećam se da mi je rekao: »Zadatak vam je da uspostavite vezu sa našim ranjenicima, među kojima se nalazi i komesar našeg bataljona Relja Lukić«. Relja je bio ranjen odmah na početku ofanzive na Kozari u selu Pruscima. Tada je bio komesar bataljona, a nalazio se na položaju 4. žuljevačke čete tog bataljona i ostao je sa ranjenicima na Kozari. Rekao mi je gdje se otprilike nalaze. Naveo je: Miječanicu, Zidani mlin, Sastavke i Vitlovsku.

Nije mi bilo lako u trenutku kada sam dobio to naređenje od svog komandanta, jer sam znao da je to veoma težak zadatak, koji po cijenu života moram izvršiti. Bilo mi je utoliko teže što sam iz borbi na Ravnom gaju znao da je neprijatelj ušao u šume Kozare. To smo primijetili po pucnjavi i vođenju borbi sa jedinicama drugih bataljona odreda. Poslije kraćeg razmišljanja, pozvao sam kurira Čađu, ne sjećam se imena, koji je bio rodom iz sela Jelovac, a koji je, kao i ja, dobro poznavao teren kojim ćemo ići na Kozaru.

Prve večeri, kada smo krenuli, uz pomoć čamdžije, našeg saradnika, mislim da se zvao Vukmirović, uspjeli smo da se prebacimo preko Sane, pređemo železničku prugu i cestu, koje je neprijatelj čuvao, i, preko sela Svodna i Grabašnica, dođemo u selo Marini. Tu smo proveli dan u kući od oca Save Kesara, čuvenog prvoborca, i okrijepili se hranom.

Naveče, kada smo pošli, stari i njegovi ukućani spremili su nam nešto hrane da ponesemo ranjenicima. Ni oni nisu mnogo imali, jer ih je neprijatelj opljačkao. Krenuli smo iz sela Marini, spustili se niz rijecicu Črkvena, prešli cestu Dubica-Prijedor i ušli u šumicu Cerova kosa. Prilikom prelaska ceste morali smo čekati da prođe motorizacija, koja

se stalno kretala od Dubice prema Prijedoru, i obrnuto. Nastavili smo da se krećemo kroz žita i kukuruze, koji su srećom porasli kao šuma, jer je bila rodna godina. Žito je bilo izraslo, a kukuruzi neokopani, jer je narod bio u zbjegovima na Kozari. Kada smo prolazili preko Patnje, mjesta gdje smo izvršili proboj, nailazili smo na leševe poginulih boraca, neprijateljevih vojnika, naroda i stoke. Osjećao se jak zadah leševa poginulih jer je bila julska vrućina, a pošto je ofanziva još trajala nije imao ko da ih sahrani. Mi smo samo povremeno morali da puzimo kroz žito, jer su se neprijateljske patrole kretale preko cijele noći. Logorim se nalazio u kućama Bokana i Macura, ispod same Kozare. Kada smo zaobišli kuće Macura, prešli smo put Macure - Čupića Bair, ušli u kosinu planine i nastavili dalje. Prethodno su neprijateljevi strojevi »grabulje« prečešljali predjele kojima smo se kretali.

Došli smo do iznad Zidanog mlina i tu stupili u kontakt sa preživjelim grupom ranjenika. Među njima su se nalazili Relja Lukić, politički komesar mog bataljona, Morie Levi, rukovodilac saniteta, Emina Hrnić, bolničarka, i još desetak ranjenika, većinom rukovodilaca naših jedinica. Susret je bio jako srdačan i dirljiv. Mi smo im ispričali kako smo se probili i uspjeli da dođemo do njih, a Relja nas je obavijestio da su oni uspostavili vezu s Josipom Mažarem Šošom, sa kojim je takođe bila grupa rukovodilaca odreda koji su ostali u Kozari. Saznali smo da su i oni živi, i da prikupljaju preživjele borce, koji su ostali u životu krijući se zakopavanjem u zemlju i sklanjanjem u druge zaklone.

Tokom dana neprijatelj se kretao visovima Kozare. Najveće koncentracije su se primjećivale u Mlječanici, gdje je još uvijek pronalazio u zbjegovima narod i borce, kao i ranjenike koji su se krili u okolini Mednjaka i Mlječanice. Često su otvarali vatru iz mašinskog oružja, vjerovatno su streljali. Zarobljeni narod su u kolonama sprovodili dolinom Mlječanice prema Dubici, za Jasenovac. Čulo se kako kamioni brekću u Mlječanici.

Hranu koju smo donijeli dali smo ranjenim drugovima, a oni su je podijelili i utolili glad. Relja je naredio da se odmah vratimo sa njima za Grmeč. Ja sam mu predložio da se podijelimo u dvije grupe: jednu grupu da vodim ja, a drugu kurir Čađo. Relja se složio sa prijedlogom. Napomenuo je da se krećemo pravcem kojim smo došli, jer je najsigurniji. Sa mnom u grupu bili su: Relja Lukić, Morie Levi, zvali smo ga doktor, jer je bio student medicine i obavljao je dužnost ljekara, bolničarka Emina Hrnić, prvoborac iz Banjaluke, i, koliko se sjećam, Mihajlo Đurić, ranjeni komandir čete, koji je kasnije u borbama brigade poginuo u akciji na Vrhopolju kod Sanskog Mosta. On je bio prvi narodni heroj iz 2. krajiške brigade. Dogovorili smo se da se obje grupe, poslije prelaska ceste i prolaza kroz neprijateljske redove, nađu u selu Marini kod Kesara. Put za Marine uspješno smo prošli, jer smo se kretali međuprostorom kroz neprijateljske redove. Po dolasku u Marine odmorili smo se i odmah krenuli za selo Svodnu. Nešto prije noći stigli smo u Svodnu, izvidjeli pravce prebacivanja preko ceste, železničke pruge i rijeke Sane, i naveče, opet uz pomoć našeg čamdžije, prebacili se i svi došli u Radmirovac.

U Radmirovcu smo našli jednu četnu 1. karanskog bataljona. Njen komandir je bio Dušan Egić, a politički komesar Lazo Lazić Lulaš. Kada

smo se sastali sa Egićem i Lazićem rečeno nam je da se Žarko Zgonjanin sa nepotpunim bataljonom vratio za Kozaru, da ja ostajem kao kurir u 1. udarnom bataljonu, a Čađo ide sa grupom ranjenika za Grmeč.

Vijest da ostajem kao kurir u 1. udarnom bataljonu ražalostila me je jer napuštam svog čuvenog i proslavljenog komandanta Žarka Zgonjanina, hrabrog i neustrašivog borca, uvježbanog u rukovođenju i komandovanju, omiljenog među starješinama i borcima, koji je umio i u bezizlaznim situacijama u kozaračkoj ofanzivi i drugim akcijama da slavi pobjede nad neprijateljem i tuče zlikovce - krvnike i koljače nedužnog stanovništva Kozare i Podgrmeča. I pored toga, ostao sam sa čuvenim i prekaljenim rukovodiocima - Rankom Šipkom komandantom, Nikom Jurinčićem, političkim komesarom udarnog kozaračkog bataljona.

Bataljon je u to vrijeme uspostavio vezu sa 1. udarnim podgrmečnim bataljonom, kojim je komandovao Đurin Predojević. Ta dva bataljona vodila su danonoćne borbe u okolini Ljubije, Starog Majdana, Stare Reke i prema Sanskom Mostu.

Sjećam se prijatnih susreta sa borcima Podgrmeča. Sastanak Kozarčana i Podgrmečlija bio je radostan. Radost se ispoljila u velikom drugarstvu, pa i nadmetanju među borcima i rukovodiocima koji su hrabriji i borbeniji - Kozarčani ili Grmečani. Jednom prilikom Ranko Šipka i Đurin Predojević opkladili su se zbog jakog utvrđenog ustaškog uporišta Demeševci ispred Sanskog Mosta. To uporište branili su najljući zlikovci i koljači, koji su u okolini Sanskog Mosta počinili nečuvena zlodjela nad srpskim življem - klali, ubijali i pljačkali. Ranko je tvrdio da će ga Kozarčani zauzeti, a Đurin je bio ubijeđen da neće, jer ga je njegov bataljon više puta napadao i nija ga mogao osvojiti. Opkladili su se u jahaćeg konja. Šipka je izgubio opkladu, jer ga ni Kozarčani nisu mogli savladati, iako su veći dio bili likvidirali. Ali, u svanuće, neprijatelju je stigla pomoć iz Sanskog Mosta, pa su uspjeli da potisnu Kozarčane na polazne položaje.

Početkom avgusta 1942. politički komesar bataljona Niko Jurinčić pozvao je nekoliko kurira, među kojima sam bio i ja, i rekao nam je da je naredbom Vrhovnog štaba i druga Tita, od 2. avgusta 1942, formirana Druga KNOU brigada. To će biti elitna udarna i pokretna jedinica koja neće biti vezana za određene teritorije, jer će stalno tući neprijatelja, u svim mjestima i gradovima gdje se po zadatku bude kretala.

Bio sam, sa drugim kuririma, u pratnji Ranka Šipke i Nike Jurinčića, kada se početkom prvih dana avgusta održalo savjetovanje u Eminovcima sa rukovodstvom štabova bataljona, u prisustvu Osmana Karabegovića, političkog komesara Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i Slavka Rodića, načelnika Operativnog štaba, koje sam poznavao, jer sam ranije kao kurir donosio poštu sa Kozare u Operativni štab u Grmeču. Za vrijeme savjetovanja mi kuriri smo bili obezbeđenje. Kasnije nas je komesar Niko Jurinčić obavijestio da je pored ostalih organizacionih pitanja, govoreno o smotri brigade, koja je zakazana za 16. avgust u selu Bošnjacima. Pozvao je nas nekoliko kurira i saopštio da smo sada kuriri pri štabu 2. krajiške brigade. Ne sjećam se imena svih kurira koji su sa mnom određeni za kurire u brigadi. Mislim da su bili: Mladen Miličić i Boško Bukva. Niko Jurinčić je gotovo svakom od nas pronašao neku manu i posavjetovao nam da to otklonimo.

U to vrijeme ja sam bio kandidat za člana KPJ, pa je meni posebno skrenuo pažnju na moju manu. Rekao mi je da je zapaženo da često žurim među prvima na kazan, a da to više ne smijem činiti, jer komunisti svojim ponašanjem moraju u svakom pogledu služiti za primjer drugim borcima. Tad me je nazvao Vaso Krlja, jer u gornjoj vilici naprijed nisam imao dva zuba. Mladen Miličić je nosio neki stari šešir na glavi sa velikim obodom. Rekao mu je da to baci i uzme kapu sa petokrakom. Boško Bukva je imao pocepane pantalone na koljenima, pa mu je rekao da ih skine i uzme od ekonoma druge. Posle toga Niko nam je govorio i o dužnostima kurira, da moramo biti ispravni, hrabri, brzi, tačni i iskreni - primjerni u svakom pogledu. »Vi ćete nositi poštu u više štabova od ranga bataljona, brigada i drugih jedinica, pa zbog toga morate biti uredno obučeni i obuveni, ne smijete biti aljkavi«. Pozvao je intendanta i ekonoma bataljona i naredio im da nam se nabavi pristojna obuća i odjeća, što je i učinjeno. Pored nošenja pošte, rekao je, bićemo i u pratnji rukovodilaca i u njihovom obezbjeđenju, te da moramo biti budni - konspirativni, jer će biti slučajeva da ćemo više puta prenositi naređenja usmeno do pojedinih komandi naših jedinica. Rekao je: »Ja sam postavljen za političkog komesara brigade, a za komandanta brigade postavljen je Ratko Martinović, koji je upućen iz Vrhovnog štaba i očekujemo da će stići uskoro. Za zamjenika komandanta postavljen je Đurin Predojević, dosadašnji komandant Udarnog podgrmečkog bataljona«.

Štab brigade, sa kuririma, smjestio se u selu Bošnjaci, u kuće Rodića. U međuvremenu, došao je i komandant brigade, Ratko Martinović, sa pratnjom kurira iz Operativnog štaba. Sjećam se tih avgustovskih dana intenzivno se radilo na pripremi smotre novoformirane 2. krajiške brigade. U svim jedinicama koje su ušle u sastav brigade obavljene su pripreme, borci obaviješteni o ciljevima i zadacima udarnih jedinica, a većina boraca bila je u udarnim bataljonima, pa je političkim komesarima bilo lakše da im objasne. Nastalo je čišćenje, pranje rublja, brijanje i dotjerivanje za smotru. Sve nas je zahvatila velika radost što ćemo se boriti u udarnoj brigadi, formiranoj po Statutu udarnih i proleterskih jedinica. Nestrpljivo smo čekali 2. avgust, dan kada ćemo se naći u stroju, zbratimljeni Kozarčani i Grmečani, među kojima je bilo i boraca od Bosanskog Petrovca i Drvara.

Poslije smotre, koju su izvršili Košta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, i politički komesar Osman Karabegović, sa uzvišenog podijuma govorio je komandant brigade Ratko Martinović. On je govorio borcima i narodu o izdajstvu Draže Mihailovića i četničkoj saradnji sa okupatorom. Zatim je govorio Osman Karabegović, koji je objasnio ciljeve naše borbe. Govorio je o krvoločnim zlodjelima ustaša, Nijemaca i Italijana, o bratstvu i jedinstvu svih nacionalnosti zbratimljenih u partizanskim redovima protiv zajedničkog neprijatelja.

Po završetku govora nastalo je narodno veselje, sa velikim kozaračkim kolom boraca i naroda sela Bošnjaci i okoline, koje je trajalo cijelog dana, do kasno u noć. Toga dana je narod Bošnjaka i okoline donio mnogo hrane i pića, i častio svoje zbratimljene borce udarne jedinice 2. krajiške brigade.

Organizacija i sadržaj partijsko-političkog rada u brigadi

IDRIZ ČEJVAN

Ustanak protiv okupatora 1941. godine, organizovala je i vodila Komunistička partija Jugoslavije. Dvadeset hiljada njenih članova i tridesetak hiljada članova SKOJ-a nisu činili brojno veliku snagu. Ali, svojom revolucionarnom borbom za politička prava naroda, borbom protiv izrabljivanja radničke klase i seljaštva, kao i doslednom borbom protiv nacionalnog ugnjetavanja, ta borbeno mala Partija stekla je najveće povjerenje radnika i seljaka u Jugoslaviji. Čvrsto organizaciono i političko jedinstvo Partije, postignuto od dolaska na njeno čelo Josipa Broza Tita 1937. godine, bilo je, takođe, uslov da, uz veliko povjerenje naroda, ustanak u Jugoslaviji već 1941. dobije snagu i masovnost koja je iznenadila okupatore i zadivila narode Evrope (pa i drugih dijelova svijeta).

Od poslednjih dana juna do kraja 1941. organizovana su 292 partizanska odreda i 126 samostalnih partizanskih bataljona, a 22. decembra 1941. Tito je formirao Prvu proletersku brigadu, koja je bila za to vrijeme velika i snažna prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Partizanske snage u Jugoslaviji imale su 80.000 naoružanih i vojnički organizovanih boraca. U borbi protiv te partizanske vojske na teritoriji okupirane Jugoslavije, neprijatelj je krajem 1941. bio prisiljen da angažuje 31 diviziju sa dobro naoružanih i snabdjevenih 480.000 okupatorskih vojnika (Nijemci, Italijani, Bugari, Mađari i 120.000 kvislinških vojnika - ustaše, Nedićevci, domobrani, četnici i td.).

Već krajem 1941. i početkom 1942. godine, u partizanskim odredima i prvim brigadama, Partija posvećuje veliku pažnju i sprovođenju političkog vaspitanja boraca, kao i povećanju uticaja Partije i SKOJ-a na borbe i u narodu.

Zato je već 26. i 27. septembra 1941. održano u Stolicama, u zapadnoj Srbiji, značajno savjetovanje. Ovom savjetovanju su prisustvovali istaknuti partijski i vojni rukovodioci iz svih krajeva Jugoslavije. Sastanak je sazvao i organizovao Tito i CK KPJ. U Stolicama je posebna pažnja bila posvećena pitanjima vojne organizacije i sistema vojnog komandovanja.

Doneta je Odluka o formiranju glavnih štabova Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, kao nacionalnih vojno - političkih rukovodstava svih partizanskih snaga na pojedinim širim područjima Jugoslavije.

Odlučeno je da se na području cijele zemlje stvaraju krupni partizanski odredi po slijedećoj šemi: odred 2 do 4 bataljona, bataljon 3 do 4 čete, četa 2 do 3 voda i vod 2 do 4 desetine.

Jedna od odluka Savjetovanja odnosila se na preciziranje sistema komandovanja. U njoj je određeno da partizanskim odredima i bataljonima komanduje štab odreda, sastavljen od: komandanta, političkog komesara i njihovih zamjenika, a da četama rukovode komande četa sa komandirirom, političkim komesarom i njihovim zamjenicima.

Na savjetovanju je donijeta i odluka o jedinstvenom amblemu na kapama (crvena petokraka) i zastavama, uvođenju funkcije prvih intendantskih i sanitetskih organa i da zamjenik političkog komesara čete bude profesionalno sekretar partijske ćelije.

Krajem 1941. i tokom 1942. godine CK KPJ i Vrhovni štab, na osnovu stepena razvitka oružane borbe i potreba koje je ratni život nametao, dalje razvija organizacione forme rada Partije i SKOJ-a. Istovremeno, jačan je i kadar političkih organa - politički komesari u vojnim jedinicama.

Još u pripremama ustanka, 22. i 27. juna i 4. jula 1941., CK KPJ je odlučio da se u oružanim jedinicama u nastupajućoj oružanoj borbi, uz komandanta ili komandira nalazi i politički komesar jedinice. Sva pitanja iz života, rada i borbenih dejstava rješavali su zajednički komandant odnosno komandir i politički komesar. Bili su ravnopravni, s tim što je rukovođenje u oružanoj akciji bila prva briga komandanta odnosno komandira, a odgoj i vaspitanje ljudi, kao i njihova politička i moralna priprema za izvršenje borbenih i drugih političkih, humanih i kulturnih zadataka bila je prvenstvena obaveza političkih komesara.

Politički komesari su se razvijali već od ustanka kao zastupnici političke linije KPJ u oružanim snagama revolucije. Izrastali su tokom rata u strasne agitatore i učitelje svojih boraca. Učitelje morala, discipline, izdržljivosti, drugarstva i nesebičnosti. Neprestano su borcima i narodu ulivali bezgraničnu vjeru u pravednost ciljeva borbe naših naroda za svoju slobodu i u neminovnu pobjedu Narodnooslobodilačke vojske pod rukovodstvom Partije i Tita.

Radi stalnog jačanja političkog i partijskog rada, CK KPJ, sredinom 1942. uveo je u brigade politodjele. To su bile instruktorske grupe, sastavljene od tri člana (iskusni partijski i politički radnici). Politodjeli su pomagali političkim komesarima u organizovanju političkog rada u jedinici, zatim u kulturno-političkim aktivnostima, kao i u radu sa mladim borcima. Jedan član politodjela redovno je bio zadužen za jačanje i aktivnost SKOJ-a u brigadi. Rukovodilac politodjela prisustvovao je sastancima štaba brigade, sticao uvid u odluke štaba i, prema tome, inicirao aktivnost članova politodjela.

Jedino u slovenačkim brigadama, umjesto politodjela, djelovali su partijski biroi brigada. Njihov zadatak je bio rukovođenje partijskom organizacijom. Brigadni partijski biroi su za svoj rad odgovarali neposredno Centralnom komitetu KP Slovenije.

Marta 1942, na osnovu instrukcije CK KPJ, formirani su bataljonski komiteti SKOJ-a. Ta odluka je doprinela koordinaciji aktivnosti četnih skojevskih aktiva, posebno na kulturno - prosvetnom polju i poveziva-

nju sa omladinom na terenu (na oslobođenoj teritoriji). Taj rad skojevske organizacije dobio je novi podsticaj početkom 1943. godine. Tada su uvedeni brigadni komiteti SKOJ-a, koji su objedinjavali i podsticali omladinsku aktivnost, naročito u organizovanju kulturnih i sportskih priredbi, zatim raznih političkih manifestacija i zabava, zajedno sa omladinom na području na kojem je brigada bila stacionirana i vodila borbe.

Krajem 1943. godine, zbog toga što je formiran veliki broj novih brigada, nije bilo moguće obezbjediti kadar za nove politodjele. Zato su ukinuti brigadni politodjeli, a formirani su politodjeli divizija.

Divizijski politodjeli su bili instruktorski organi CK KPJ.

Osim toga što su imali nešto veći broj članova (3 do 5), njihovi zadaci su bili isto tako programirani kao i zadaci brigadnih politodjela.

*

Mišljenja sam da su politički komesari, partijske i skojevske organizacije u 2. krajiškoj brigadi imali povoljne, čak veoma povoljne uslove za rad. Ne mislim na materijalne uslove, koji su za našu vojsku u ratu bili veoma često izuzetno teški, jer, snabdijevanje oružjem, municijom, odjećom i obućom, vršeno je isključivo iz ratnog plijena. Tek od polovine 1943. godine počela je pristizati postepena, ali dragocjena vojna pomoć u lijekovima, oružju i djelimično u odjeći, obući i hrani, a 1944. godine, ta vojna pomoć sa Zapada i Istoka bila je već značajna.

Materijalni uslovi za vođenje narodnooslobodilačkog rata su bili izuzetno teški. Oni su dovodili vojne rukovodioce u vrlo tešku situaciju, kada je trebalo realizovati veće zadatke u uslovima nedostajanja ne samo oružja, već i municije.

Što se tiče, ishrane, bilo je i gladnih dana u velikim bitkama (Sutjeska i druge velike bitke). Ali, takva teška stanja nisu bila ni česta ni dugotrajna. Cim bi naši borci stigli na slobodnu teritoriju, narod je odvajao od svojih usta i hranio ih, iako je i sam bio gladan, jer su ga neprijatelji u međuvremenu opljačkali. Narod je uvijek i poslednje zalogaје davao svojim borcima. Naričito ranjenim i bolesnim. Narod je vraćao svojim ratnicima nesebično zahvalnost za žrtve u odbrani zbjegova i nezaštićenih sela, za odbranu nenaoružanog stanovništva.

Politički rad, međutim, rad partijske organizacije, djelatnosti SKOJ-a, pa i mnoge druge kulturno - prosvetne aktivnosti, mogli su se odvijati, čak i kada su jedinice bile u pokretu - u predahu, a naročito u periodu kada su jedinice bivakovale.

Od uslova za partijsko - politički rad ipak su bili značajniji ljudi, ratnici iz naših brigada, koji su uvijek bili pažljiv i znatiželjan auditorium na političkim časovima, na partijskim i skojevskim sastancima, željni kulturnih priredaba i partizanskih kola i pjesama. Razumljivo, bili su to mladi ljudi.

Mislim da su naši borci bili dobar »materijal« za vaspitanje, za politički i partijski uticaj i za kulturni rad, iz više razloga.

Sve do jeseni 1944 (do oslobođenja Srbije) u naše jedinice stupali su dobrovoljci. Prinudno mobilisanje boraca u jedinice NOR-a od 1941.

do jeseni 1944. bilo je protivno i partijskim direktivama CK KPJ i vojnim naredbama Titovim i Vrhovnog štaba. Ono je u tome periodu bilo sporadično, gotovo zanemarljivo. To je značilo da su borci, koji su dobrovoljno stupili u vojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske već bili upoznali ciljeve narodnooslobodilačkog rata i da su odlučili da se za te ciljeve bore. Oni su, naravno, znali i ciljeve i zločine okupatora, zločinačke ciljeve i djela kvislinga (ustaša, četnika, domobrana, Nedićevaca, Bele garde u Sloveniji i drugih), kao i velike obaveze, teškoće i životne opasnosti, koje ih očekuju u partizanima.

Takve ratne dobrovoljce prigrlili su štabovi naših jedinica. Njihovo dobrovoljno opredjeljivanje za NOR rezultat je i višegodišnjeg predratnog političkog rada Partije sa masama.

To su bili već gotovo partizani, spremni za NOR, politički, samim činom dobrovoljnog uključivanja u njega, provjereni. Pri tome, mogu se potpuno zanemariti špijuni i provokatori, koji se mogu na prste izbrojati, a koje su u naše redove na neki način uspjeli da ubace okupator ili domaći izdajnici.

Većina brigada Narodnooslobodilačke vojske formiranih 1942. i 1943. godine i do jeseni 1944. godine već prilikom njihovog formiranja i uključivanja u ratne operacije dobijali su kao kadrovska pojačanja određeni vojni, politički i partijski kadar, kao i borce koji su već bili stasali u ratnike NOR-a u postojećim jedinicama, koje su imale duži »ratni staž«.

Sve su to bili komunisti, skojevci i osvjedočeni i iskusni borci. Popuna tih novoformiranih jedinica takvim kadrom (na teritoriji cijele Jugoslavije), bila je stalna praksa, koju je Tito ustanovio. Takva razmjena bila je rezultat jedinstvenih jugoslovenskih političkih, vojnopolitičkih i strateških opredjeljenja, CK KPJ i Vrhovnog štaba, koji je imao daleko-sežan uticaj na bratstvo - jedinstvo naroda Jugoslavije, na borbenu snagu i monolitnost oružanih snaga nove Jugoslavije u ratu i poslije njega.

Od 1941. do 1945. godine bio sam na dužnosti političkog komesara. Od političkog komesara čete do političkog komesara divizije. Nikada u tom dvojnem komandovanju, ni u jedinicama u kojima sam tokom rata obavljao svoju dužnost ni u drugim jedinicama, nije dolazilo do kolizije, sukoba ili problema između te dvije dužnosti. Pojedinačni slučajevi neslaganja bili su samo rezultat različitih mišljenja o nekim tehničkim pitanjima koje je štab morao da rješava. Ali ta, različita mišljenja, su uvijek rješavana saglasnošću, bez ikakvog trvenja i narušavanja principa »dvojne komande«.

No, i u ratu i poslije rata to se spominjalo u neobaveznim razgovorima i u šali. Ponegdje. Na kraju sam, tražeći razlike i eventualne prednosti na relaciji ratni komandant i komandir - politički komesar, zaključio da je to bio neophodan i svrsishodan naš partizanski ratni »tandem«.

Takva je bila i odluka CK i Vrhovnog štaba o organizaciji rukovođenja u partizanskim jedinicama, kasnije brigadama i divizijama.

Zaključio sam da je slivanje u našu narodnooslobodilačku vojsku dobrovoljaca, ratnika sa svjesnim opredjeljenjem za ciljeve narodnoos-

lobodilačke borbe i revolucije, bilo podjednako korisno i dragocjeno i vojnom i političkom kadru - starješinama.

Istovremeno, takav kvalitet boračkog sastava zahtijevao je da vojni, politički i partijski rukovodioci jedinica *budu dorasli* da rukovode u ratnim uslovima *takvom vojskom*. Lična hrabrost, drugarstvo, briga starješina za sudbinu vojne jedinice kojom rukovodi, ali i sudbinu svakog vojnika, bio je svakako osnovni kriterijum za određivanje autoriteta starješine.

On nije smio u tome da podbaci, niti da razočara borce. Vojni, politički i partijski rukovodilac morao je biti korak dalje od prosjeka. Morao je služiti kao primjer. U protivnom - gubio je autoritet.

A

Do sada su objavljeni mnogobrojni napisi i knjige o Drugoj krajiškoj brigadi. U njima se govori o borbama i marševima, o uspjesima brigade i njenih bataljona. Isto tako, zabilježena su mnoga junaštva boraca i starješina. Međutim, dvije objavljene knjige o Drugoj krajiškoj brigadi su posebno značajne:

1) Monografija »Druga krajiška brigada«, autora Milorada Gončina, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda Beograd, 1984. godine.

Na 470 stranica ove knjige dat je sistematičan, hronološki i dokumentovan pregled dejstava i celokupnog života 2. krajiške brigade, od njenog formiranja 2. avgusta 1942. do kraja rata 15. maja 1945. godine. To je, nesumnjivo do sada najobimnije i najverodostojnije djelo o ovoj brigadi.

2) Druga, manja knjiga, publicističkog žanra, »Grmečke bijele noći« od Dušana Uzelca, izdanje Narodne armije, Beograd, 1969, iako po obimu manja (178 stranica), dragocjena je, jer obiluje mnogobrojnim podacima o borcima i starješinama 2. krajiške brigade i slikovitim opisima borbi i svakodnevnog života, ratnih podviga žena - boraca, skojevaca brigade itd.

Svakako da je Gončinova »Monografija« širi, sveobuhvatniji izvor saznanja o brigadi.

Između ostalog, obuhvata partijski i politički rad, rad SKOJ-a i kulturno - prosvjetne djelatnosti, dokumentovano, za čitav period postojanja brigade.

Na osnovu djelova »Monografije« u kojima je obrađen politički i partijski rad, može se stvoriti potpuna predstava o radu Partije, SKOJ-a, političkih komesara i njihovih zamjenika. Navedena su i imena partijskih i skojevskih rukovodilaca i aktera.

Brigada je formirana od dva bataljona iz Kozarskog (2) partizanskog odreda i jednog bataljona iz Podgrmečkog partizanskog odreda. U kozarskim bataljonima (kako piše Rade Bašić u knjizi »USTANAK NA KOZARI«) do kraja 1941. godine bilo je 15 - 20% boraca Muslimana i Hrvata, a do polovine 1942. godine oko 40%. U Podgrmečkom udarnom bataljonu, taj odnos je bio drugačiji, ali su do formiranja 2. krajiške brigade, sva tri bataljona prošla kroz teške borbe protiv okupatora i kvislinga (ustaše i četnici).

Na dan formiranja, 2. avgusta 1942. godine, brigada je imala ukupno 1.135 boraca. Više od jedne trećine boraca i rukovodilaca pripadalo je Partiji i SKOJ-u, pa je uspješan politički rad u brigadi bio u potpunosti obezbijeđen. To je bila i odgovarajuća garancija za borbene uspjehe brigade. Bratstvo i jedinstvo, ratno drugarstvo, ratna disciplina, borbenost, hrabrost i nepokolebljivost u obavljanju zadataka, odnosno ljubav, poštovanje i odbrana interesa i pojedinaca i naroda, kao i stalno političko djelovanje u narodu, politički i kulturno - prosvjetni rad u jedinicama i na terenu - sve je to obezbjeđivalo takav izuzetan ljudski činilac, tj. sjajni ratnici, humani ljudi, dobri drugovi.

Partijski, politički i omladinski kadar u 2. krajiškoj brigadi, u organizovanju i sprovođenju mnogobrojnih svakodnevnih zadataka, - imao je u tim hrabrim i plemenitim ratnicima dobre sabjesednike i saradnike. A tako je bilo u svim Titovim brigadama.

Nezamenljiva uloga partijsko-političkog rada u brigadi

- od septembra 1942. do avgusta 1943. -

DRAGOSLAV MUTAPOVIĆ

Komesarska torba, koju sam doneo prilikom dolaska u 2. brigadu, pala je u ruke neprijatelju u drugoj polovini februara 1943. U njoj su bile zabeleške iz Srbije i Sandžaka 1941. godine; iz 2. proleterske brigade i 2. krajiške brigade od 24. septembra 1942. do marta 1943. godine. Sve priče u toj torbici su priče o Partiji i njenim članovima, o pripremama za članstvo u Partiji, o liku komunista i kako su se kalili, o komunistima i nekomunistima, o komunistima i narodu. One pričaju o mestu komunista u borbi i komandovanju, o radu na stvaranju naše vojske, o radu na stvaranju narodnooslobodilačke vlasti, o metodu rada Partije i drugom. Ona je puna priča o ljubavi i brizi za čoveka.

Komesarska torba priča o pobedama, a više o porazima - mada je pobeda bilo više. Učila se iz poraza, pošto su joj isti teže padali - više pažnje im je posvećivano. Komesarska torba priča o vrlinama i manama, o dobrim stranama i slabostima, ali više o nedostacima, nego o uspesima. Puna je kritike i samokritike, i jedinica i štabova, kao i pojedinaca.

Komesarska torba priča o ratu i ubijanju, ali u isto vreme i o brizi za čoveka.

Činjenica je, da je KPJ pripremila i organizovala ustanak; da je blizu četiri godine vodila narodnooslobodilački rat i revoluciju u najtežim uslovima; da je iz njega izašla kao pobednik. Na koji je način ona to uspela, može da se sagleda iz priča komesarske torbe.

Pre rata KPJ je bila malobrojna organizacija, ali njen uticaj u masama je bio veoma veliki, a naročito pred rat i stalno je rastao. Porastu ugleda Partije i njenog ugleda u masama prvenstveno treba da se zahvali njenoj pravilnoj političkoj liniji i nesebičnom angažovanju njenih članova, skojevaca i simpatizera, bez obzira na sve teškoće, opasnosti i žrtve da se ta politika ostvari. Pre rata, ni hapšenja, premlaćivanja, robijanja, ni ubistva nisu mogla da zaustave komuniste u njihovom radu, a isto tako ni u ratu: glad, golotinja, bolest, rane, pogibije, nisu ih mogli sprečiti da ratuju.

Snagu komunistima Jugoslavije, da rade, da se bore, da daju žrtve, davala je prvenstveno njihova ideologija, plemeniti ciljevi borbe za novo društvo, bez pljačke i eksploatacije i društvo ravnopravnih i zbratimljenih njenih naroda.

KPJ je postavljala i borila se za životna pitanja radnih ljudi grada i sela, nadnice, dužina radnog dana, zaštita na radu, cene, kao i druga ekonomska pitanja; a sa približavanjem ratne opasnosti, a naročito opasnosti od fašizma - borba protiv fašizma, borba protiv rata, za mir; a pošto je rat postao neizbežan, u prvi plan je došla borba za odbranu zemlje.

KPJ je bila jedina opštejugoslovenska partija i svoje organizacije i pristalice imala je u svim, pa i najzabačenijim krajevima naše zemlje. Nije bilo naroda, ni društvene sredine, gde Komunistička partija nije pre rata delovala: u preduzećima i među radnicima, u različitim udruženjima i sredinama intelektualaca, među studentima i među đacima, a neposredno pred rat i selo je postalo plodno tie za njen rad.

Vlastodršci i vladajući poredak sve su manje imali manevarskog prostora za delovanje i uticaj na mase. Politika izdaje zemlje i besramna kapitulacija vladajuće buržoazije je ostala bez ikakve podrške u masama. Prodaja nacionalnih interesa, radi svojih ličnih interesa, i radi interesa klase, svrstala ih je sasvim prirodno u slugeranje okupatora.

Zaista je nemoguće procenjivati, koji je od njih bio narodu gori. U Srbiji Nedić ili Ljotić, Pećanac ili Draža Mihailović; ni Maček ni Mačekovci koji su ga sledili, nisu zaostajali za njima. I katolička crkva je revnosno služila ustašama i okupatoru. U Bosni i Hercegovini izdajnici su se natjecali u zločinima; ustaše prema srpskom, a četnici prema hrvatskom narodu i Muslimanima. U Crnoj Gori okupatori su imali izvrsne pomagače u zločinima prema crnogorskom narodu - u četnicima Draže Mihailovića i njegovim crnogorskim vođama; u Sloveniji Bela garda je bila skutoñoša okupatoru u raskomadavanju Slovenije i u zločinima prema slovenskom narodu; u Makedoniji bugarofili i Šatorovci u Partiji, verno su služili fašistima, a i sami su učestvovali u raznim zločinima prema makedonskom narodu.

Svi su oni bili izdajnici i krvnici svojih naroda. Izdaja i zločini Draže Mihailovića i njegovih četnika bili su najkrvaviji i najbolniji u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni. Četnička izdaja bila je najpodmuklija, a četnička kama najdublje se zarivala u telo naroda i u njemu ubijala ono što je u njemu bilo najplemenitije i najbolje. Rekama su plivali leševi žrtava izdajnika: Savom, Dunavom, Dravom, Unom, Bosnom, Moravom; punjene su jame nedužnim žrtvama.

Priče iz komesarske torbe rečito govore, šta je i kako je radila KPJ u ratnim jedinicama i kako se kovala pobeda. Ovaj prilog govori o tome radu u 2. krajiškoj brigadi do kraja avgusta 1943.

Partija i lik komuniste

Svaka organizovana vojna jedinica, počev od čete, imala je partijsku organizaciju, ili je rađeno na njenom stvaranju; svaki štab isto tako; u bataljonima i divizijama postojali su bataljonski i divizijski partijski komiteti; zamenici političkih komesara od čete do brigade bili su partijski rukovodioci u četi, sekretari partijskih jedinica u bataljonima i diviziji sekretari komiteta.

Rad partijske organizacije odvijao se na sastancima, a posle se prenosio preko pojedinaca na sredinu u kojoj se živelo i borilo, po sektorima zaduženja. U ratnim uslovima, kada se stalno ispadalo iz stroja, usled ranjavanja, bolesti, pogibija, odlazaka i dolazaka, članstvo u Partiji je stalno obnavljano. Nastojalo se da u Partiju budu primani najbolji borci. Za starije borce postojala je kandidatura za članstvo u Partiji. Zaduživani su pojedini članovi Partije za određeni broj drugova - kandidata za rad sa njima i njihovo pripremanje za prijem u Partiju. Među mladima radio je SKOJ. Zbog toga, iz SKOJ-a je i direktno primano u Partiju.

Za prijem u Partiju, kandidat je morao da prođe kroz velike pripreme i da podleže detaljnim proverama. Za sve vreme rata vladala je čvrsta i stalna orijentacija prijema novih članova, naročito iz redova novopristiglih i novomobilisanih boraca.

Svaka četa u ratu imala je i svoju skojevsku organizaciju. U bataljonima, kao rukovodstvo SKOJ-a, postojao je bataljonski biro, dok je u brigadama bio drug zadužen za rad po SKOJ-u.

Tako, u 2. krajiškoj brigadi 15. maja 1943. među 729 boraca, bilo je ukupno 431 članova partije, SKOJ-a i kandidata.

Članstvo u Partiji činilo je čast svakome borcu. Ono nije bilo nikakva privilegija. Naprotiv, značilo je puno obaveza i odgovornosti.

Komunisti su morali da budu primer borcima u svakom pogledu: po svesti i političkoj uzdignutosti, po borbenosti i umešnosti u borbi, po disciplini i izvršavanju zadataka, po međusobnom drugarstvu i odnosu prema narodu. Oni su morali da služe za primer u zdravoj kritici, a prvenstveno u samokritici.

Rad Partije u jedinicama odvijao se kroz partijske sastanke, kroz sastanke štabova i komiteta, kroz konferencije sa borcima, kroz konferencije sa partijskim rukovodiocima, kroz konferencije sa štabovima i drugo. Održavane su dve vrste partijskih sastanaka - radni, praktički, kako smo ih zvali, i teoretski.

Za sastanke korišćen je svaki predah posle borbe i marša, odmor u pokretu i drugo. Bilo je i slučajeva da se sastanci prekidaju i laća oružja, kao što je to bio prekid partijskog sastanka štapske jedinice 4. maja 1943. na prostoru između Malog Tičeva i Glamoča. Prekidanje sastanaka kod bataljona, a naročito kod četa, bilo je nebrojeno puta više, nego u brigadi ili diviziji.

Rad sa narodom i rad u pozadini bio je neprekidna i stalna obaveza i briga komunista i političkog kadra, kao i Partije u jedinicama.

Dnevni redovi sastanaka bili su, može se reći po naslovu, isti: vojno-politička situacija kod nas i u svetu; stanje u jedinici i, na kraju, kritika i samokritika. Po potrebi, ubacivana su i druga aktuelna pitanja. Sadržina razgovora i diskusija zadnje dve tačke bila je uvek veoma konkretna od sastanka do sastanka, iz jedinice do jedinice, i na njima se diskutovalo i rešavalo o konkretnim pitanjima jedinice i pojedinaca odnosno neki konkretni događaj ili akcija u borbi, kao i sama borba.

O prvoj tački dnevnog reda - naime, o vojno-političkoj situaciji, diskutovalo se na svakom sastanku i konferenciji, počev od čete pa do štaba brigade. Ona je trebalo da informiše i drži u kursu borce u vezi

zbivanja na frontovima, u zemlji i inostranstvu, kao i o važnijim političkim pitanjima. Njen naročiti značaj je bio u mobilisanju boraca i širenju vidika i perspektive borbe, dok su druge dve tačke dnevnog reda imale značaj za osposobljavanje boraca za razne praktične zadatke u borbi i kaljenje boraca i komunista.

Čitav rad KP svodio se na osposobljavanje komandnog kadra i boraca da bi se što uspešnije tukao neprijatelj. Neprijatelja je trebalo tući na frontu, ali takođe i u pozadini; ostaviti ga bez vojničke snage, ali i bez baze u narodu; uništiti ga, ne samo za jednu bitku, već za svagda mu satrti korene.

Političko - teoretski rad

Naša vojska je bila izrazito politička vojska. U rat se polazilo dobrovoljno, iz svesti, za sve godine rata, a naročito u prvoj i drugoj godini NOB-a. Ipak, ta je svest morala stalno da se uzdiže. Priliv novih boraca stalno je rastao. U jedinice su stupali i politički najobrazovaniji ljudi, a i nepismeni.

Borci su morali stalno da budu u kursu događaja, kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Morali su ne samo da budu upoznati sa događajima, već da u novim sredinama upoznaju na odgovarajući način i druge - kako nove borce, tako i narod.

Ne samo komandni kadar, već i svaki borac, trebalo je da izrasta u agitatora i propagandistu.

U jedinicama je obavljan intenzivan političko - teoretski rad. Čitani su i prorađivani aktuelni članci iz »Proleter« i »Borbe«, a takođe su držana i stalna predavanja.

Svaki borac morao je biti detaljno upoznat sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe. A tu im je pomagala, pored usmene reči, i prorada članaka, kao na primer: »Borba protiv okupatora - prvi i najvažniji zadatak«, »Smisao bratstva i jedinstva naših naroda«, »o značaju NO vlasti« i drugo.

Vojno - politička situacija i stanje na frontovima objašnjavano je, ne samo na sastancima komiteta i partijskih organizacija, već i na sastancima sa političkim komesarima bataljona, na sastancima štabova bataljona i komandi četa, kao i na bataljonskim i četnim konferencijama.

U partijskim organizacijama jedinica odvijao se stalno planski teoretski rad. Tako je 26. marta 1943. održan teoretski sastanak sa štabskom jedinicom 2. bataljona, na kome je prerađeno seljačko pitanje; 4. aprila partijska organizacija štaba brigade održala je sastanak na temu, šta je lenjinizam i istorijski koreni lenjinizma. Na sastanku 3. čete 1. bataljona, koji je održan 20. aprila, zapisano je da je za poslednjih dva naest dana u četi održano dva teoretska sastanka.

Sliku o političko - teoretskom radu najbolje daju i izveštaji, koji su podneti na sastanku političkih komesara 2., 3. i 4. bataljona održanog 19. juna 1943. godine. Iz zabeležaka se vidi, koje su teme prorađivane u organizacijama, i to: postanak sveta, razvitak društva, seljačko pitanje, o partiji, o diktaturi proletarijata, USTAV SSSR-a, Lenjinizam i istorijski

koreni lenjinizma, o revoluciji; borba protiv okupatora - prvi i najvažniji zadatak; u čemu je smisao bratstva i jedinstva naših naroda; o značaju narodnooslobodilačkih odbora; o značaju Narodnog fronta i o drugim masovnim organizacijama; o narodnoj omladini i o Antifašističkom frontu žena. Pre pokreta za centralnu Bosnu, politički komesar brigade je bio zadužen da za rukovodeći kadar brigade i bataljona održi predavanje o centralnoj Bosni, obuhvatajući geografski, etnički i politički aspekt celokupne teritorije na koju odlazimo.

Pripremajući se za pokret iz Bosanske krajine za centralnu Bosnu, posebna pažnja je skrenuta borcima na odnos prema narodu. Od njih je traženo da se prilikom dužeg zadržavanja na terenu, obavezno sarađuje sa narodnooslobodilačkim odborima, kao i sa pozadinskim organizacijama na terenu, da im se pomaže u radu, a gde ih nema, i da ih stvaraju.

Rat koji smo vodili da bi uspeo, tražio je svestranu podršku naroda, kao i njegovu odgovarajuću organizovanost. Narod je bio izvor novih boraca, a u isto vreme davao je i mogućnost rešavanja ostalih pitanja borbe, kao na primer, ishrane, a u manjem obimu snabdevanje odećom i obučom. Organizovani narod bio je jedno sigurno uporište za ranjene i bolesne, koji su mu poveravani na negu i čuvanje. Zbog toga je velika pažnja posvećivana i političkom radu sa narodom; upoznavanje sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe, sa njenim rezultatima, kao i sa stanjem na frontovima u svetu i kod nas, kao i sa političkim stanjem u svetu.

Za uspeh borbe od ogromne važnosti je bio rad narodnooslobodilačkih odbora i drugih masovnih organizacija. Razumljivo je, da je stanje u ovim organizacijama prvenstveno zavisilo od stanja partijskih organizacija na terenu. Komunisti u vojnim jedinicama imali su zadatak da se na terenu obraćaju ovim organima i organizacijama za pomoć i da im, kada se ukaže za to potreba, i sami pružaju svoju pomoć.

Na sastancima u jedinicama, naročito u višim štabovima i komitetima, isticana je potreba i nužnost da se oslanja na ove organe i organizacije, a naročito po pitanju mobilizacije novog ljudstva, a isto tako i po pitanju snabdevanja vojske hranom, odećom, obučom i drugim potrebama.

Od pravilnog i umešnog držanja vojske prema narodu i organima narodnooslobodilačkih vlasti, u mnogome je zavisila uspešna popuna ljudstva i uspešno snabdevanje boraca, kao i čvrstina i sigurnost osnove narodnooslobodilačke borbe.

Drugi sektori partijskog rada

Pored vojno - političkog rada u partijskoj organizaciji, razvijan je i odgovarajući kulturno - prosvetni rad. U diviziji pri štabu, postojala je kulturno - prosvetna ekipa, a u brigadi u politodjelu jedan drug je bio zadužen za kulturno - prosvetni rad. U bataljonima su postojali kulturno - prosvetni odbori i diletantske grupe, a u četama komunisti zaduženi za taj rad.

U svim izveštajima iz četa i bataljona govori se o ovom radu i problemima. Ovaj rad se odvijao ne samo među borcima, već i narodu, u sredinama gde su se jedinice kretale i zadržavale. Zadatak je bio da se, gde god se logoruje, održavaju priredbe za narod i za vojsku. Nastojalo se, da ovaj rad bude na što višem nivou - i politički i kulturno. Na sastanku štapske jedinice brigade, koji je održan 11. avgusta 1943. donet je zaključak, da politički komesari vrše odabiranje materijala koji se prikazuje na priredbama, počev od pesama koje se pevaju, pa sve do raznih skečeva, vodeći pri tome računa o sredini u kojoj se priredbe održavaju, kao i da se ti programi temeljito pripremaju. No, ovaj rad u citavom periodu, i pored određenih rezultata, najviše je hramao. Naime, od ovoga je rada, s pravom, traženo više.

SKOJ je bio poseban sektor partijskog rada. Njegov rad je bio uto-liko značajniji, jer je SKOJ bio rezerva partije i iz njega su regrutovani novi članovi. Rad po SKOJ-u bio je čvrsto organizaciono postavljen, u politodjelu brigade bio je drug zadužen po radu SKOJ-a i omladine. Svaki bataljon je imao skojevski biro, a u četama su radili skojevski aktivisti. SKOJ je radio slično Partiji, s razlikom što je odisao više bojom mladosti i angažovao se na pitanjima kulturno - prosvetnog rada i na terenu rada sa omladinom.

Poseban odnos gajen je u radu sa drugaricama u jedinicama, a na terenu u radu sa AFZ-om. Sa ženama u jedinicama, s obzirom da je njihov broj bio mali, radilo se najviše po pitanju saniteta i problemima higijene. No, njihov rad na terenu bio je veoma značajan za rad sa ženama. Korisnost takvoga rada naročito se osećala i u muslimanskim selima, gde muškarci u kuće Muslimana nisu imali pristupa. Njihov rad je koristio i snabdevanju boraca iz tih sredina hranom, odećom i obućom.

Obuka boraca i analiza akcija

U naše boračke redove dolazili su prvenstveno mladi ljudi, koji nisu imali nikakvo ratno iskustvo, a većina ih je bila koji nisu ni služili vojsku.

Bilo je neophodno upoznati ih sa puškom i njenom pravilnom upotrebom, kako što bolje tući neprijatelja. Ali, pored toga, bilo je potrebno naučiti ih da se čuvaju od neprijateljske vatre.

U desetinama, vodovima i četama organizovan je i izvodio se rad u vojnom vaspitanju i obrazovanju. Taj se rad obavljao u predasima, a za nove borce pre ulaznja u borbu.

Za vojnu obuku boraca i komandnog kadra korišćena je i analiza akcija i borbi - dobre i loše strane.

Bio je ustaljen običaj, da se posle svake akcije izvrši analiza iste, i iz nje izvlače iskustva - dobre i loše strane u akciji. Na partijskom sastanku jedinice štaba brigade 16. aprila 1943. analizirana je borba delova brigade na Bjelaju i Medenom Polju. Ove analize bile su korisne i komandnom kadru i borcima.

Brigada je napustila teren kod Grmeča i u maršu je prešla put Bosanski Petrovac - Ključ i put Drvar - Grahovo. Izvesno vreme boravila

je na terenu Boboljusaka, Martin Broda i Kulen Vakufa. Delovi jedinice nalazili su se na putu Bihać - Bosanski Petrovac, na prostoru sela Bjelaja i Medenog Polja. Međutim, zbog nebudnosti jedinica, 4. bataljon je imao izvesnih gubitaka.

Analizirajući ovaj neuspjeh, došlo se do zaključaka da je krivica bila do 2. čete 3. bataljona; do 2. bataljona i 2. čete 4. bataljona. Do tih gubitaka je došlo, jer nije bilo informacija o neprijatelju; nije bila uspostavljena izveštajna služba i nije obavešten blagovremeno 4. bataljon o pokretu neprijatelja; i, dalje, u borbi nije bilo ni sadejstva među jedinicama. Zbog ovih propusta povedena je istraga, uzeti su na odgovornost štabovi bataljona i komandi četa, a skrenuta im je posebna pažnja na budnost, disciplinu i sadejstvo, kao i na odgovornost u primanju i izvršavanju zadataka.

Uzet je, takođe, na odgovornost i štab jednog bataljona i komanda jedne čete zbog gubitka jednog topa, mada neispravnog, u borbi protiv četnika popa Đujića na prostoru između Malog Tičeva i Glamoča.

Posle svake analize preduzimane su i konkretne mere, kako bi se nedostaci otklonili. To je bila i svojevrсна škola za vojno - političko vaspitanje i uzdizanje vojnog kadra i boraca.

Kritika i samokritika

Na svakom partijskom sastanku bilo je kritike i samokritike, a ovo pitanje je najčešće stavljano na dnevni red sastanka. Kritike i samokritike je bilo na svim nivoima, počev od četa pa do štaba brigade.

Kritikivano je i samokritički se odnosilo na držanje jedinica u borbi, kao na primer, na Bjelaju i Medenom Polju; kritikivano je stanje u 4. bataljonu, a kritički i samokritički su se odnosili na sastancima i članovi štaba brigade.

Kritikovani su propusti u akcijama i radu u partijskim i drugim sektorima rada partijske organizacije. Kritikovani su nepravilni međuljudski odnosi u komandama i štabovima; kritikovani su takođe odnosi prema narodu i njegovoj imovini, kao i nemar prema bolesnim i ranjenim borcima. Pri tome, kritički se odnosilo i na odnose među polovima.

Najviše diskusije i najoštrije kritike bilo je po pitanjima poremećenih međusobnih odnosa u štabovima i odnosa između komandi četa i štabova bataljona. Najbolji primer za to pružaju sastanci održani 28. juna 1943. sa štapskom jedinicom 4. bataljona, a potom i sa komandama 1. i 2. njihove čete.

Na tom sastanku je ukazano na nedostatke, u odnosima između političkog komesara i komandanta bataljona; ukazano je na diktatorsko ponašanje političkog komesara prema komandantu i zameniku komandanta; na preinačavanje naređenja jednog drugom; kritikovan je komesar, radi kicošenja i njegovog odnosa prema referentu saniteta.

Kritikovan je i referent saniteta, što na svoju ruku premešta sanitetsko osoblje, a bez saglasnosti štaba i komandi četa. Preduzete su sve mere da se nedostaci i propusti, kao i nesporazumi, otklone. Naravno, nisu izostale ni kritike, a ni kazne za propuste pojedinaca.

Na sastanku štabске јединице бригаде, који је одржан 21. маја 1943. критички и самокритички су наступили сви чланови штаба.

У самокритици било се често оштрије, него у самој критици греšака и slabosti од стране других другова. Критике и самокритике било је и на водним и четним конференцијama.

Критика и самокритика биле су јако оружје у jaчању партијности и одговорности комуниста и борaca.

Припреме за покрет и бригада у покрету

Крајем марта 1943. године у саставу Пете дивизије бригада је добила задатак за дужи марш у средњу, а затим и даље у истоћну Босну, што је значило дуже одвајање од матичне територије. На састанку штапске партијске јединице 29. марта 1943. pretresано је и питање припреме бригаде за покрет.

Ове припреме су обухватале и војничку и политичку страну проблема, као и нека друга питања.

Политичке припреме имале су за циљ да се борцима објасни потреба и neопходност покрета; нуђност напуштања терена и да тражи успех наше борбе. У војничке припреме спадала је попуна бригаде војно-политичким кадровима, почев од чета и баталјона, као и питања која су директно везана за покрет: обезбеђење покрета, поредак у маршу, дисциплина, иступање претходница и заштитница, као и боћних осигурања.

Политичке припреме обухватале су и питања односа према народу, као и према народним властима и масовним организацијama - Народном фронту, АФЖ-у и другим. Припреме бригаде за покрет настављене су и почетком априла. Прilikом тих припрема, коришћена су у знатној мери искуства из ранијих покрета бригаде.

На састанку дивизијског комитета 19. априла 1943., поред других питања, дискутовано је и о припремљености бригаде за покрет, а затим и о другим задацима у томе погледу.

Из разумљивих разлога, наложено је да се покрет бригаде држи у највећој тајности.

Али, и поред свих припрема покрет бригаде није био без проблема. Припремајући се за покрет, настојало се да се бригада попуни људством. Прикупљени су прездрављени борци, који су услед рањавања, болести и промрзлина били у болницама и у позадини или се опорављали код својих кућа, а уједно су прикупљани и омладинци, који су били већ дорасли за војску.

Мобилизација, иако је вршена према закључцима дивизијског комитета, није била политички добро припремљена и нови борци нису били најбоље прихваћени од комуниста, скојевaca и старијих борaca у бригади.

Било је и случајева дезертерства, али сви су се враћали на свој терен и укључивали се у позадинске јединице или друге јединице, које су оперисале на њиховом терену.

У покрету су задужења имали и чланови штаба бригаде. Обично је заменик команданта бригаде ишао у претходници; заменик комесара са болницом, а командант и комесар заједно у средини колоне. На састанку штапске јединице, 14. маја, одлучено је да друг Ђурин командује покретом и води рачуна о дисциплини у покрету, а ја да се стам о болници.

Sastanci partijskih organizacija i štabova su održavani i tokom samoga pokreta. Na jednom sastanku komandnog kadra 1. bataljona, koji je održan 13. maja, konstatovano je da pravilnost pokreta ometa i to, što desetari ne drže čvrsto svoje desetine; nepridržavanje pravilnog odstojanja u koloni, izlaženja iz stroja, zastajkivanje i razvlačenje kolone, nabijanje u zastancima i galama.

Usled nedovoljnog nivoa svesti pojedinaca dolazilo je i do lošeg odnosa prema narodu u krajevima kroz koje se prolazilo. To je donosilo velike političke štete, pa se nastojalo da se to što energičnije suzbije. Ta tema je pretresena i na divizijskom komitetu, kao i na drugim sastancima - počev od sastanka u brigadi, pa sve do sastanaka u četama.

Za nepravilan odnos prema narodu odgovarali su politički komesari. Politički komesari u pokretu su bili odgovorni i za ishranu boraca.

Posebno je vođeno računa o ranjenim i bolesnim borcima u pokretu. 22. aprila formirana je partijska jedinica pri brigadnoj bolnici i istoga dana je održan njen prvi sastanak. Zaključeno je da bolnica mora imati potpuni pregled bolesnih i ranjenih, kao i pregled njihovog stanja. Mora se imati tačno stanje, koliki je broj boraca koji mogu pešačiti; koliki ih je broj da mogu jašiti na konjima i najzad, koliki ih je broj, koji se moraju nositi na nosilima. Od štabova su uzeti svi konji i dati bolnici na raspolaganje, a takođe su pripremani i borci za nošenje ranjenika i bolesnika.

Kao što se vidi, pokret brigade nije protekao bez teškoća i nedostataka. Ali, i pored svega toga, pokret je uspešno izvršen. Bilo je i nekih znakova da neprijatelj prati naše kretanje; ometao ga je, ali nije sprečio brigadu da ispuni svoj zadatak.

Pomoć viših štabova i rukovodstava

Iz brigade pomoć je išla bataljonima, četama, vojnim i političkim rukovodiocima, partijskom kadru, sanitetu i intendanturi. Sve odluke i zaključci viših štabova prenošene su i razrađivane u nižim instancama. Svi zaključci divizijskog komiteta prenošeni su na brigade, a zatim dalje na bataljone i čete kroz nekoliko linija, zavisno od karaktera zadatka - po vojnoj na štabove, političkoj na političke komesare; po partijskoj liniji na rukovodstvo partijskih organizacija, partijskih jedinica u četi i po drugim jedinicama.

Drugoј brigadi bila je vrlo značajna pomoć koju su pružili na konferenciji političkim komesarima brigada i odreda, koja je održana 7. jula 1943., drugovi iz štaba korpusa i divizije: Osman Karabegović, Žarko i Ilija Materić. Žarku je glavna tema bila o političkim komesarima i njihovim dužnostima. Rekao im je da uče i da se osposobljavaju, kao i druge da uče; da uočavaju probleme jedinice i da se trude da upoznaju dušu boraca; da vaspitavaju borce i šire im vidokrug saznanja o potrebi borbe i širenja ustanka u one krajeve, u koje će se dolaziti. Nabrojao je 13 oblasti rada komesara, među kojima naročito: o brizi o borcima, o jedinstvu štabova, o staranju i ishrani boraca, o rekviziciji hrane, o političkom uzdizanju komandnog kadra, o kulturno - prosvet-

nom radu u jedinicama i sa narodom, o radu sa drugaricama i o pitanju mobilizacije.

Govoreći o našim nedostacima, Osman je rekao da nije pitanje, hoćemo li, nego ih mi moramo likvidirati. I dalje, nikakav junak neće sačuvati našu vojsku bez dobre i odgovarajuće organizacije. Neprijatelj je jak i vojnički i politički, a to i mi sami moramo postati. Naše slabosti su kanali kroz koje neprijatelj cilja, zabija klinove i rastrojava rad komesara. Teme za rad treba izvlačiti iz konkretnog života i predavati ih što konkretnije. Situacija ne trpi naše neznanje.

Ilija je govorio o odnosu prema narodu i zadacima političkog rada sa narodom. Mi nismo došli ovamo (misli se na centralnu Bosnu) da pljačkamo ili zato što smo pobjegli. Mi smo došli da ukažemo narodu na naš put - put borbe i slobode i, drugi put - služenje okupatoru. Govorio je i o mobilizaciji.

Posle ove konferencije, usledile su konferencije i sastanci po brigadama, bataljonima i četama, a slični i sa narodom na terenu.

Komuniciranje izveštaja u brigadi

U bataljonu izveštaji su se, po pravilu, podnosili usmeno i na sastancima. Takvi su najčešće bili izveštaji i od bataljona ka brigadi, izuzev u slučajevima kada su bataljoni bili udaljeni i na specijalnim zadacima, onda su slali i pismene izveštaje. Izveštaji su dostavljani po vojnoj, političkoj i partijskoj liniji. Vojno - politički izveštaji dostavljani su najčešće zajedno. Pri bataljonima je bila grupa od dva do tri kurira, a ista takva grupa je postojala i u brigadi. Kuriri su nosili izveštaje i služili su za vezu između štabova, kako za vreme akcija, tako i za vreme pokreta.

Štab brigade u to vrijeme tražio je dva puta pismene izveštaje od bataljona. Prvi put, o borbi i gubicima na Bjelaju i Medenom Polju, a drugi put, posle gubitka topa u borbi sa četnicima na prostoru Tičevo - Glamoč.

Tražen je pismeni izveštaj u centralnoj Bosni od intendantata brigade svakoga dana o stanju ishrane u jedinicama, kao i stanju rezervi. Povod za ove izveštaje bio je slučaj jednoga bataljona, koji je jednoga dana ostao bez hrane.

Iz brigade, pored usmenih izveštaja o stanju i problemima brigade, na sastancima divizijskog komiteta, konferenciji komandanta i komesara brigade i divizije, povremeno su slati i pismeni izveštaji.

Iz brigade je dostavljeno više izveštaja po komandnoj liniji, političko - partijskoj liniji, a politodjel je slao i svoje izveštaje.

Često je bilo i razlika u ocenama stanja i prilika. Ali, to nije ni malo smetalo. Skup svih izveštaja i ocena davali su sliku jedinica na bazi kojih je sledila intervencija i pomoć.

Izveštaji štabova dostavljeni su u toku izvršavanja pojedinih zadataka. Ti izveštaji su najčešće bili vojne prirode.

Sačuvana je jedna skica izveštaja za CK KPJ od strane zamenika komesara brigade i skica o stanju u brigadi. Skica je obuhvatila brojno

stanje, naoružanje, stanje komandnog kadra, moralno - političko stanje boraca, stanje ishrane, saniteta, gubitke, stanje bolesnih i ranjenih, kao i druga pitanja.

Iz zabeležaka od 15. maja 1943. vidi se i stanje partijske organizacije 2. krajiške brigade i skica od početka jula meseca, koja nabraja sadržinu izveštaja: 1. brojno stanje brigade - gubici - dezerterstvo; 2. finansijsko stanje; 3. ekonomsko stanje - odeća, obuća, ishrana; 4. politički rad u jedinicama i u narodu sa omladinom i ženama; kulturno - prosvetni rad u jedinicama - horovi, diletantske grupe, listovi i drugo; 6. politički radnici u brigadi i 7. sanitet - stanje sanitetskog osoblja i materijala, zdravstveno stanje brigade, bolnica i njen rad, mere za suzbijanje epidemije pegavca.

Intenzitet izveštavanja zavisio je, pre svega, od konkretne situacije u jedinicama i na terenu, ali je bio dovoljan da se uvek ima u vidu stanje u svim jedinicama i na terenu.

Briga o ljudima i kadrovima

U ratu je vođena neprekidna briga o borcima. Kroz vojnu obuku nastojalo se da se što bolje obuču u ratovanju, da ne ginu uzalud i da se sa što manje žrtava postigne što bolji rezultat u borbi.

Brinulo se posebno da budu po mogućstvu siti i što bolje obučeni i odeveni.

Specijalno je vođena briga o ranjenim i bolesnim borcima, kao i o izvlačenju ranjenih drugova iz borbe. Bilo je potrebno poverenje boraca u drugove i uverenje da neće nikada biti ostavljani ili napušteni. Ova briga o ranjenicima podizala je borbeni moral boraca i davala im sigurnost u borbi.

Ranjeni i bolesni iz ove brigade najradije su ostajali u brigadnoj bolnici - tu su se, naime, osećali najsigurnije.

*

Za sve vreme rata vođena je svestrana briga o kadrovima; vođene su kadrovske liste; staralo se da kadrovi što više uče i što više znaju - čuvani su.

S obzirom da su kadrovi uglavnom bili i članovi Partije i kao takvi služili za primer nekomunistima, bili su najčešće, pa i najviše, ugroženi. Staralo se o njihovim rezervama za zamenu.

Pored brige za uzdizanje kadrova, vodilo se računa i o njihovom ugledu i autoritetu, koji je neprekidno negovan.

Prilikom ranjavanja u pokretu, komandni kadar je najčešće zadržavan i transportovan u jedinicu.

Vodilo se računa o izgledu boraca i kadra.

Gola vojska je bez autoriteta, rečeno je 3. juna 1943. na konferenciji političkih komesara divizije i brigada. Traženo je da se drugarice uniformišu.

Mesto i uloga političkih komesara i njihovih zamenika

U ratu je postojala krilatica da je komesar duša jedinice. On je trebalo da bude politički najuzdignutiji među kadrovima i borcima, da održava sklad u radu štabova, da razvija ljubav među borcima, da sprovodi brigu o njima, da bude u svemu primer pravičnosti i dobrote. Oni su bili politički rukovodioci jedinica.

Zamenici političkih komesara bili su partijski rukovodioci od čete do brigade. Po pravilu, uvek mlađi od komesara i politički manje uzdignutiji, ali su morale da ih krase vrline odanosti Partiji, odgovornost, disciplina i smisao za organizaciju. Od njih je u najvećoj mogućoj meri zavisio rad partijske organizacije, a razume se, i stanje u četi, bataljonu i brigadi. Bili su odgovorni za lik komunista i za pravilan rad organizacije. Zbog toga se stalno postavljalo i pitanje njihovog političko - teoretskog uzdizanja.

O dužnostima političkih komesara i njihovih zamenika najpotpunije, i ako telegrafski zapisano, rečeno je na konferenciji u štabu brigade 3. juna 1943. godine. Evo ukratko tih zaduženja.

Prvo je konstatovano, da je politički nivo političkih komesara bataljona, a naročito četa, dosta nizak i zbog toga im treba pružiti punu pomoć u njihovom radu i odgoju; održavati što čvršću vezu sa njima - i usmenu i pismenu; obilaziti četne konferencije i pomagati komesarima četa; organizovati posebne konferencije sa komesarima na kojima im pružati odgovarajuću pomoć i uzdizati ih.

Skrenuta je pažnja da su politički komesari istovremeno i vojničke ličnosti i da treba da ulaze u vojnička pitanja i planove. Politički komesar je dužan da pruža pomoć (političku) vojnim rukovodiocima i da ih politički uzdiže.

Zaduženi su da pružaju potrebnu pomoć intendancijama i da ih politički osposobljavaju; da politički uzdižu sanitetsko i bolničko osoblje, posebno da osposobljavaju sve borce za političare i propagandiste. U tome cilju, moraju stalno borcima objašnjavati smisao i karakter narodnooslobodilačke borbe, značaj narodnooslobodilačkih vlasti, popularisati ih, a na terenu osposobiti borce da rade sa narodom.

Politički komesari treba da budu čuvari jedinstva štabova i da se staraju o uzdizanju i čuvanju autoriteta vojničkih kadrova.

Politički komesari su najodgovorniji za brigu o borcima, za zdravlje boraca, za ranjene i bolesne, za ishranu boraca, kao i za odeću i obuću. Oni treba da organizuju dopisništvo za divizijski list i da pokrenu brigadne listove.

Svoje zadatke, politički komesari i njihovi zamenici su u ratu časno izvršili.

U toku rata oni su se nalazili stalno u senci vojnih rukovodilaca, pred narodom, i nastojali su da podignu i istaknu što više njihov autoritet. Međutim, i verovatno baš zbog toga, oni nisu bili ništa manje cenjeni i voljeni od strane boraca.

Neprijatelju je bila dobro poznata uloga političkih komesara i drugih političkih radnika i zbog toga su ih kroz svoju propagandu najviše i napadali i sa njima - u slučajevima zarobljavanja - najsurovije i najbrutalnije postupali.

Sanitet brigade i pegavac

Svaka četa imala je jednu četnu i najviše po jednu bolničarku u vodu. U bataljonima su postojali referenti saniteta, a u brigadi referent saniteta i pokretna brigadna bolnica. Referent saniteta brigade bio je u prvo vreme Morie Levi, student medicine, a upravnici bolnice referenti bataljona i bolničarke u četama i vodovima bile su drugarice. Retko su muškarci bili bolničari, izuzev onih koji su služili vojsku u sanitetu bivše jugoslovenske vojske, a takvih je bilo izuzetno malo.

Na terenu Bosanske krajine i u Podgrmeču ranjeni i bolesni borci nisu predstavljali veliki problem za brigadu. U Grmeču je radila velika centralna bolnica u kojoj su smešteni i lečeni teži ranjenici i bolesnici, a lakši u divizijskim bolnicama ili puštani svojim kućama na oporavak. U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i posle, a naročito kada je brigada dobila zadatak da napusti svoj teren i krene u centralnu Bosnu, - problem ranjenih i bolesnih postao je znatno teži. Pojava zaraze pegavog tifusa i epidemije koja je zahvatila i 2. brigadu učinila je situaciju još težom.

U štabu brigade razboleli su se Đurin, komandant i Pero Radović, rukovodilac politodjela brigade. Na sastanku štapske jedinice, koji je održan 19. aprila 1943. konstatovano je da sastanku, usled bolesti, ne prisustvuju drug Đurin i Morie, a na sastanku od 28. aprila - to se iz zabeležaka vidi - da je Morie preminuo. Tek 3. maja 1943. Đurin je primio dužnost komandanta brigade.

Bolest pegavog tifusa se širila i zahvatila je i borce i komandni kadar četa i bataljona.

Na konferenciji štabova bataljona, 10. maja 1943. podnet je izveštaj da je u 1. bataljonu obolelo 90 boraca i starešina; u trećem bataljonu bolest je najteži problem bataljona. Slično stanje je bilo i u 2. i 4. bataljonu. Na sastanku 3. čete 4. bataljona konstatovano je da je bolest koja je uzela maha, glavna smetnja za stabilizaciju čete.

Iz zabeležaka se dalje vidi, da je 19. maja 1943. brigada imala 661 zdravog borca; da je 285 boraca ostalo na lečenju po raznim bolnicama u Podgrmeču, Cvetniću i Vagnju.

Usled bolesti, brigada je ostala bez referenta saniteta, a uskoro i bez upravnika brigadne bolnice Nade Božić, koja je, kao bolesna, ostala u pozadinskoj bolnici u Janju, tako da se u brigadu vratila tek u Čečavi, u srednjoj Bosni.

Bolest je tek oslabila u centralnoj Bosni i u brigadu su se počeli vraćati svi prezdraveli borci. Brigada je, na taj način, počela ponovo brojčano da raste.

Ta sitna vaška, i pored svih mera preventive: parenja, pranja, trebljenja, bila je veći neprijatelj brigadi nego sve neprijateljske ofanzive i svi nasrtaji neprijatelja sa najubojitijim oružjima. Vaška je skoro prepolovila brigadu.

Kadrovi u sanitetu i bolničarke, junački su obavljali svoju dužnost, ne samo lečeći bolesne i ranjene, nego često starajući se i o zdravima u preventivi, u pranju i krpljenju veša i odeće boraca. Oni su pokazali neprimernu izdržljivost.

Intendantura i snabdevanje boraca

Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi nisu imali magacine, iz kojih bi se snabdevali hranom, odećom, obućom i drugim neophodnim potrebama. Sve što im je bilo potrebno, dobijali su od naroda na terenu, ili su otimali od neprijatelja.

U našem ratu najteže je bilo pitanje ishrane. U Bosanskoj krajini glavni snabdevač i izvor hrane bila je seljačka torba, tj. glavni snabdevač je bio narod, koji je hranio svoje sinove i svoju decu. Ishrana u brigadi bila je organizovana, počev od čete do štaba brigade. Svaka četa imala je svoga ekonomu i četnu kuhinju, a svaki bataljon intendanta i komoru, a brigada svoju posebnu intendanturu.

U organizovanoj pozadini, posao oko snabdevanja vojske obavljali su organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori. Nastojalo se da vojska ne vrši te poslove tamo, gde su ovi organi postojali. Oni su obavljali razrez po domaćinstvima i određivali, šta je ko dužan da preda i intendantu su posle raspoređivali hranu po bataljonima i četama.

Od svoga osnivanja, avgusta 1942. godine, 2. krajiška brigada se zadržavala pretežno na svome terenu i snabdevala se sa njega. Naročitih problema oko ishrane nije bilo. Sa pokretom problemi, međutim, postaju oštriji. Snabdevanje postaje problem ne samo intendantata, već i štabova i komandi.

Snabdevanje hranom postaje i politički problem. Pribavljanje hrane od naroda - bez obzira ko da to vrši mora da bude što pravilnije. Nepravilnosti u ovom smislu su štetnije delovale, nego i samo oduzimanje hrane. U pokretu i u centralnoj Bosni jedino i isključivo se od neprijatelja oduzimalo sve.

Kritikovani su štabovi i intendantu, kada vojska gladije, a još oštrije samovoljno snabdevanje četa, a naročito pojedinaca hranom.

S obzirom na osetljivost rada intendantskog kadra, nastojalo se da se oni politički uzdižu, pri čemu se naročito vodilo računa da njihov odnos prema narodu bude politički što pravilniji. Za indendante su postavljani obično stariji i politički umešniji ljudi.

Pored ishrane, intendanture su vodile računa i o odevanju i izgledu boraca.

Snabdevanje odećom i obućom od naroda bilo je manje, jer ga ni narod nije imao. Osnovno snabdevanje je vršeno kod neprijatelja na isti način, kao i oružje i municija iz plena.

I pored teškoća oko snabdevanja, izrazite teškoće gladovanja u brigadi bilo je samo nekoliko dana, i to u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi u Grmeču, za vreme takozvanih grmečkih belih noći. Intendantu su opravdali ukazano im poverenje i uspešno su obavljali sve svoje dužnosti.

Na dužnosti partijskog rukovodioca u Drugoj brigadi

VOJIN LUKIĆ

Na dužnost zamenika političkog komesara 2. krajiške brigade određen sam u avgustu 1943. godine. Pre toga bio sam politički komesar 6. beogradskog bataljona 1. proleterske brigade. U vremenu javljanja na novu dužnost brigada se nalazila na borbenim zadacima na prostoriji Prnjavora u srednjoj Bosni.

Premeštaj na tu dužnost, moram da priznam, nije me mnogo obradovao. Međutim, ne zbog premeštaja u 2. krajišku brigadu, već iz razloga što su u to vreme neki vojni i politički kadrovi bili upućivani za Srbiju, pa sam i ja, kao i mnogi Srbijanci, želeo i nadao se odlasku u Srbiju.

Ali, isto tako, moram da kažem da je srdačan, neposredni drugarski prijem, na koji sam naišao u 2. brigadi, brzo ublažio i potisnuo žaljenje što nisam bio određen da idem u Srbiju.

Ubrzo posle mog dolaska brigada je ušla u sastav 3. korpusa i krenula u istočnu Bosnu. Uz put smo napali, ali bez uspeha, neprijateljski garnizon u Tesliću, potom prešli reku Bosnu, zadržali se nekoliko dana u selu Osečani, oslobodili Gračanicu i izgubili je pred naletom četnika sa Ozrena. Odmah potom protivnapadom smo je ponovo povratili, razbili četnike, a zatim krenuli u napad na garnizon neprijatelja u Tuzli i posle teških trodnevnih borbi oslobodili je. To se desilo početkom oktobra 1943. godine.

Tako je ceo septembar 1943. prošao u pokretima i borbama, pa nisam imao mogućnosti niti vremena da obiđem partijske organizacije, održim sastanke po bataljonima i četama i tako upoznam ljude, stanje i probleme u partijskoj organizaciji.

Međutim, u ovim pokretima i žestokim borbama mnogo snažnije i ubedljivije su se ispoljile moralno-političke vrednosti i borbeni kvalitet boraca i starešina 2. krajiške brigade, koja tada, kako se meni činilo, u izvršavanju borbenih i operacijskih zadataka nije niučemu zaostajala za Prvom proleterskom brigadom, koju sam dobro poznavao i koja je tada smatrana za jednu od najboljih brigada Narodnooslobodilačke vojske.

Želim tim povodom da zabeležim jedan momenat iz borbe sa četnicima iznad Gračanice, koji me je zadivio, neizbrisivo mi se urezao u pamćenje i otkrio mi, još novom u brigadi, jednu krajišku specifičnost u međusobnim odnosima u borbi između starešinskog kadra i boraca u jedinicama. Naime, pošto smo oslobodili Gračanicu, ubrzo su nas na-

pali četnici. Pred njihovom nadmoćnošću povukli smo se na kose iznad varošice. Međutim, nikako nismo mogli da zaustavimo njihov nalet. Stalno su nas na krilima nekako nadilazili, pa smo morali da odstupamo i napuštamo položaj za položajem. U tom povlačenju dostigli smo jednu kosu od koje se teren blago, ali stalno spuštao prema reci Savi. U tom momentu bio sam uz komandanta brigade Dragana Stanića, koji je zbog nastale situacije izgledao, bar meni se tako učinilo, zbunjen i nervozan. Međutim, kada je video da pozadi teren pada sve do horizonta u slavonskoj ravnici, on, kao za sebe, reče: »Više nema odstupanja«.

U tom trenutku naišle su neke grupe boraca u odstupanju. On ih zaustavi i upita: »Kuda ćete? Hoćete u Savu?«. Tada, onako visok i snažan, raširi ruke i komandova naglašeno i odlučno: »Odstupanja dalje nema! Zar ćemo bežati pred četničkom ruljom? Nalevo krug i juriš«! Ove reči, a meni se čini posebno onaj stav sa raširenim rukama, odjednom preobraziše borce i preokrenuše sve.

Borci koji su dotle odstupali, kao u nekom bunilu, odjednom stadoše, trgoše se i kao u nekom zanosu kretoše natrag u juriš, ali pribra-no, po svim vojničkim pravilima iskusnih boraca. I drugim bataljonima je upućeno naređenje za protivnapad, pa su se i oni odmah pridružili jurišu koji je počeo bataljon koji je naišao na komandanta brigade Dragana. Četnici su pred tim neočekivanim i silovitim jurišem krenuli u panično bekstvo kroz Gračanicu, pa preko reke Spreče sve do Ozrena.

Draganov stav sa raširenim rukama i munjevit preokret kod boraca za mene su bili novo životno i ratničko iskustvo. Ja taj obrt nisam umeo i ne umem psihološki da objasnim, ali mislim da nije nastao samo kao posledica vojničke discipline i obaveze potčinjavanja komandantu, mada je i discipline i potčinjavanja kod Krajišnika bilo. To je bio rezultat, pre svega, dubokog, zavičajnog poverenja, ljubavi i poštovanja. Borci su iz komandantovog gesta sa raširenim rukama shvatili da on neće dalje odstupati i oni nikako nisu mogli proći pored njega i ostaviti ga pred neprijateljem koji je nastupao, kao što ne bi mogli proći ni pored svoje kuće, oca i majke i ostaviti ih neprijatelju.

Ovo viteštvo koje je tom prilikom blesnulo potvrđivalo se mnogo puta za sve vreme dok sam bio u 2. krajiškoj brigadi. A u njoj sam bio sve do februara 1945. godine. Za to vreme, verujem, dobro sam upoznao i komandanta brigade Dragana Stanića i Krajišnike iz 2. brigade i oni su za mene ostali najlepší likovi koje sam upoznao u narodnooslobodilačkom ratu.

Ove moje ocene nisu potrebne ni komandantu brigade Draganu, koji zaslužno nosi Orden narodnog heroja, ni Krajišnicima čija je ratnička slava trajno ovenčana. Ovo sve govorim sa željom da opišem svoje najupečatljivije doživljaje sa 2. krajiškom brigadom i njenim ljudima.

Što se tiče partijskog rada u brigadi, mislim da nije potrebno da ovde izlažem organizacionu strukturu partijske organizacije u brigadi, niti da govorim o metodama, problemima i rezultatima partijskog rada. Mislim da je bolje da kao ilustraciju o tome čime se bavila i šta su i kako su radile partijske organizacije navedem zabeležku - zapisnik sa jednog partijskog sastanka.

Sastanku štapske partijske ćelije 1. bataljona prisustvovao sam 30. maja 1944. godine. Tom prilikom beležio sam šta je ko govorio na tom sastanku. Pošto je ta zabeleška sačuvana, a izgleda mi zanimljiva a i karakteristična za rad štapskih jedinica, navešću je u celini kako sam je zabeležio:

»30-V- I bataljon-štapska jedinica

Dnevni red:

1. Držanje i rad članova štaba u ofanzivi.
2. Kritika i samokritika.
3. Razno

I

Za dva meseca 5 sastanaka ćelija.

Zamenik političkog komesara:

Nije se dovoljno radilo kada je za to bilo mogućnosti. Držanje svih članova kao i njegovo-dobro. Njegova borbenost popustila u zadnje vreme. Uviđali su propuste u radu, donosili odluke, ali nije se mnogo menjalo. Bio je tri puta ranjavan, pa nije baš najhrabriji. Njegov odnos prema borcima nije bio dobar-grub, a prema rukovodiocima takođe grub. Dva puta je obišao jedinice, u aprilu i jednom u maju. Niko nije bio ni malo demoralisan.

Razlog nepovoljnog stanja bataljona:

1. Slaba ishrana.
2. Grub odnos prema borcima.
3. Demoralizacija pojedinih rukovodilaca.

Slaba ishrana je bila zbog intendanta.

Ispravljan je odnos prema borcima ali bez rezultata.

Ukazivano rukovodiocima, ali nisu preduzimane oštre mere.

Misli da je njegov autoritet kod boraca i rukovodilaca dobar.

Naši (u štabu) odnosi su dobri, a u zadnje vreme malo su poremećeni između komandanta i komesara.

Politički komesar

Njegov rad u mirovanju dovoljan, a u neredovnim prilikama nedovoljan (šablonista). Sa štabom uvek na položaju i smatra da je ovde mnogo pomogao. Borbenost ostala ista. U logoru se starao o smeštaju, ishrani i dr. dovoljno, a naročito na početku ofanzive. U pokretu se zalagao (nosio oružje), a kasnije malo malaksao te je zalaganje popustilo.

Njegovo stanje morala na visini, samo povremeno prgav te grub prema nekom borcu ili desetaru ili rukovodiocu. Ostali članovi su se isto tako zalagali koliko su mogli i umeli. Odnosi u štabu zadovoljavajući. Verovatno je bilo oštrijih grubosti koje su mogle imati teže posledice.

Razlozi stanja isti.

Štab bataljona se dovoljno zalagao.

Primetili simpatije Deva-zamenik komesara 2. čete i ništa nisu preduzeli.

Bataljon je trpeo zbog bolesti Milojice (komandanta).

Milojica (komandant)

Rada je bilo. Razlog stanju, pored ostalog, je i slab rad partijske organizacije u 1. četi te je to doprinelo slabom radu i u ostalim četama.

Marko (zamenik komandanta)

Što se tiče stanja slaže se sa Milojicom. Njegovo držanje dobro. Što se ostalih tiče zadovoljavajuće. Bijelić kod Zakmura podbacio. Smatra da je štab bataljona dao dovoljno od sebe. Rad partijskih organizacija naročito bio slab.

Prznica (obaveštajac bataljona)

Njegov rad zadovoljava. Rad štaba bataljona: galama, vika na rukovodioce i borce. Te grubosti nisu otklonjene. Rukovodiocima nije na pravilan način ukazivano na propuste. Rukovodioci su u takvim uslovima gubili volju za rad. Grubosti previše. Tim putem se srozava autoritet rukovodioca.

Moj zaključak

Nepravilno shvatanje dužnosti rukovodioca

Grubosti koje ubijaju volju kod ljudi

Nebudnost na štetne pojave partijske organizacije

Labav odnos prema izveštavanju o stanju u jedinici.»

Sastanak je održan krajem sedme ofanzive u kojoj je brigada imala mnoge usiljene i duge marševe, mnogo napora i gladovanja i vrlo teške borbe sa znatnim gubicima. U takvim situacijama jače se ispoljavaju razne slabosti, čine se greške i jače dolaze do izražaja propusti, pa se i na navedenom sastanku, kao što se vidi, raspravljalo upravo o takvim problemima i mobilisale, kako se danas kaže, »subjektivne snage« za otklanjanje uočenih slabosti radi ozdravljenja stanja.

Pada u oči i način kako ljudi govore o svojim i tuđim slabostima (kritika i samokritika) i niko se ne boji da će time umanjiti nečiji autoritet. Bilo je čak i preterivanja u »samokritici«, jer se smatralo da je bolje da i prenaglasimo svoje greške i slabosti nego da ih ublažava. Možda je i to jedno od mnogih objašnjenja pobjede komunista u našoj revoluciji.

Takođe je uočljivo da svi govore o grubostima prema borcima. I tome treba dati objašnjenje. Naima, tada 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska je uveliko prerastala u velike vojne formacije. Rastao je sve veći broj divizija i korpusa. Te velike formacije trebalo je, kako smo mi tada govorili, »vojnizirati«, tj. umesto starih dobrih partizanskih odnosa između rukovodioca i boraca uvoditi strogu disciplinu, umesto »familijarnosti« i »svesne« dobrovoljne poslušnosti uvoditi bespogovornu potčinjenost. U nedostatku znanja i veštine da taj novi red uvode objašnjenjima i ubeđivanjem neke starešine su se služile vikom i grubošću. Ali pošto su svi uviđali da je taj »novi red« bio neophodan u novim uslovima ratovanja, to je i ovaj problem uz manja odstupanja ka grubosti i popuštanju, na kraju, sasvim uspešno rešen u našoj vojsci.

Želim da ovde navedem i neke podatke o brojnom stanju članova Komunističke partije Jugoslavije u brigadi i da tako dovedem u neki odnos brojno stanje Partije sa njenom moralnom i političkom snagom u našim vojnim jedinicama.

Brojno stanje članova Komunističke partije Jugoslavije u 2. krajiškoj brigadi na dan 1. jula 1944. godine iznosilo je: članova KPJ 286, kandidata za članove KPJ 120 - ukupno 406 organizovanih u partijskoj organizaciji boraca i starešina.

Međutim, brojno stanje organizovanih na dan 1. novembra 1944. godine izgledalo je ovako: članova KPJ 249, kandidata za članove KPJ 25 - ukupno 274 boraca i starešina.

Kuriozitet ovih podataka je u tome što je ukupno brojno stanje brigade na dan 1. jula 1944. godine bilo oko 600 boraca i starešina, 1. novembra 1944. godine oko 2.000 ljudi. Ovaj porast brojnog stanja nastao je velikim prilivom novih boraca u Srbiji. Dakle, pri brojnom stanju brigade od 600 boraca i starešina bilo je više 37 članova KPJ i 95 kandidata za prijem u KPJ nego kada je brigada imala oko 2.000 boraca. Ovo se objašnjava odlaskom velikog broja vojnih i političkih rukovodilaca u druge novoformirane jedinice, s jedne strane, a, s druge strane, velikim gubicima u borbama u Srbiji.

Za četiri meseca u Srbiji brigada je bila u stalnom pokretu i borbama. To je uslovalo da se i pored najboljih želja nisu mogli održavati sastanci i primati novi članovi u Partiju. Međutim, posle borbi, u malim predasima ubrzano smo u Partiju primali one koji su se dobro pokazali i istakli u proteklim borbama i naporima. Taj period karakteriše da brigada nije izgubila od svoje borbene vrednosti i saznanja da snaga Partije nije samo u broju članova.

Za 18 meseci, koliko sam kao partijski rukovodilac proveo u 2. krajiškoj brigadi, došao sam do zapažanja da je velika većina boraca Krajišnika, naročito onih koji do rata nisu napuštali svoj kraj, odlazila iz svojih sela i od svojih kuća i sobom donosila takve ljudske moralne i borbene osobine koje su upravo zahtevane od kandidata za Partiju. Bili su hrabri u ogromnoj većini, nepokolebljivo odani i odlučni u borbi za slobodu, poštenu, iskreni, spremni i sposobni na žrtve i trpljenja svih ratnih tegoba i nedaća. Prema tim osobinama ogromnu većinu smo odmah mogli primati u Partiju.

Međutim, veći broj Krajišnika zbog oskudnog obrazovanja nije bio vičan »čistoj« političkoj agitaciji i propagandi, ali isti ti borci 2. krajiške brigade i svih drugih krajiških jedinica ostavljali su najbolji utisak na narod svuda gde su prolazili. Spominjali su ih i pamtiti po otvorenosti, poštenju, dobroti i borbenosti. Taj odnos Krajišnika prema narodu, »civilima«, kako bi oni to govorili, bila je njihova vrlina koja je, ravnopravno sa njihovom hrabrošću i poznatom odanošću u borbi, doprinela slavi krajiških ratnika i njihovih brigada.

Veliki pesnik i pisac Bosanske krajine, besmrtni Branko Ćopić, najbolje je okarakterisao svoje Krajišnike, kada ih je nazvao: SUROVI BOJOVNICI GOLUBIJEG SRCA.

Sanitet Druge krajiške brigade

DR HAJRUDIN KULENOVIĆ

Sanitetska služba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije djelovala je u veoma složenim uslovima kao nijedna sanitetska služba u istoriji rata.

Otpočela je svoju funkciju zbrinjavanja ranjenika i bolesnika prvih dana rata, sa veoma malim brojem stručnih medicinskih kadrova, bez ikakve materijalne baze i bez razrađenih principa u organizaciji i taktici sanitetske službe u uslovima partizanskog rata. Sanitetska služba NOV i POJ otpočela je svoj razvoj na isti način i u istim uslovima kao i Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

Zbog toga se napori, uspjesi, neuspjesi i problemi partizanske sanitetske službe u našem ratu mogu pravilno procenjivati i shvatati samo u okviru uslova u kojima je obavljala svoje zadatke:

To su sledeći uslovi:

1. Partizanski rat se karakterisao brzinom i iznenadnošću pokreta i borbenih dejstava. Taktička radnja »manevar« bila je razvijena do visokog stepena, kako radi napada na neprijateljske bokove, pozadinu i slabe tačke, tako i radi čuvanja sopstvene žive sile od uništenja. To su bile dvije suprotnosti, koje su se u našem ratu stalno smenjivale i u kojima se trebalo snalaziti prilikom organizacije sanitetske službe. To je značilo maksimalno iskoristiti jednu slobodnu teritoriju, ostvarujući jedan od osnovnih zahtjeva medicine - stabilne uslove za liječenje ranjenika i bolesnika, za intenziviranje protivepidemijskih mjera i za stručnu obuku sanitetskog osoblja, a s druge strane, uvijek biti spreman za iznenadni pokret bez ometanja manevarske sposobnosti jedinica.

U 2. krajiškoj brigadi najčešće nije bilo mogućnosti za evakuaciju nepokretnih ranjenika u sanitetske ustanove pretpostavljene komande ili u teritorijalne bolnice, jer je brigada, od formiranja, veliki dio rata dejstvovala daleko od slobodnih teritorija i na samostalnim pravcima.

Na 2. krajišku brigadu se u pravom smislu riječi odnosila ona latinska izreka: »Omnia mea mecum porto« (Sve svoje sa sobom nosim). Jer svaki pokret brigade značio je pokretanje i svih ranjenika - pješaka, konjanika i onih na nosilima. Za to je štab brigade često morao angažovati borbene jedinice i jahaće konje. Ranjenici su evakuisani u teritorijalne bolnice rijetko, čak izuzetno.

2. Druga karakteristika našeg rata je bila ta, što su okupatori i narodni izdajnici primjenjivali najsurovija sredstva da bi ugušili narodni ustanak. Oni su surovo uništavali ljudske živote i materijalna dobra. Ci-

tava naselja su zbrisali sa lica zemlje. Od tih zvjerstava nisu bili pošteđeni ni ranjenici, ni bolesnici, ni sanitetsko osoblje. Naprotiv, dio strategije okupatora i narodnih izdajnika bio je i angažovanje posebnih snaga i organizovanje većih akcija radi otkrivanja naših bolnica i masakr ranjenika, bolesnika i sanitetskog osoblja.

Takva strategija okupatora i narodnih izdajnika zahtjevala je posebne mjere predostrožnosti u zaštiti ranjenika, koje su nepoznate drugim vojskama. Ona je zahtjevala evakuaciju ranjenika u planinske i teško pristupačne terene i dugi transport ranjenika do bolnica smještenih na takvom terenu. Ponekad je trebalo i skrivati ranjenike u zemunice, tajna skloništa i slično.

Međutim, u 2. krajiškoj brigadi ta predostrožnost se najčešće svodila na pokretanje ranjenika i bolesnika pod zaštitom borbenih jedinica.

U toku čitavog mog boravka u brigadi, a koliko mi je poznato ni prije ni kasnije, fizička sigurnost ranjenika, bolesnika i sanitetskog osoblja bila je ugrožena samo jednom, i to za kratko vrijeme. Dogodilo se to u proleće 1944, na prostoru između Foče i Čelebića. Grupa četnika je iznenadila brigadnu bolnicu u pokretu i upala u njenu kolonu. Četvrti bataljon brigade je u tom času vodio borbu sa četnicima na Visu ispod koga je prolazila brigadna bolnica. Štab bataljona je primjetio da se u koloni bolnice nešto događa. Prije nego što su četnici mogli ranjenicima i bolesnicima nanijeti bilo kakvo zlo, strčao je niz kosu i zajedno sa kuririma rastjerao četnike.

3. Kada se govori o uslovima u kojima se razvijala i u kojima je djelovala sanitetska služba NOVJ treba imati u vidu i veoma nepovoljno epidemiološko nasljeđe. Bivša Jugoslavija je bila zemlja bijede i zaraznih oboljenja: pjegavca, trbušnog tifusa, dizenterije, tuberkuloze, malarije, sifilisa i drugih. Za te bolesti je karakteristično da su bile i endemične, tj. stalne u pojedinim krajevima, posebno na selima, gdje su se najviše zadržavale naše jedinice i gdje je vladala najizrazitija ekonomska bijeda. Sa tih endemičnih, žarišta razbuktavale su se zarazne bolesti u vidu velikih epidemija, naročito povodom elementarnih nesreća, a jedna od najvećih je bio rat, posebno takav kakav je bio naš rat. Zbog toga su zarazne bolesti, posebno ratne zaraze, prijetile našim jedinicama isto koliko i neprijateljske oružane snage.

Takvoj epidemiološkoj situaciji treba dodati konkretne uslove u kojima su živjeli naši borci.

Danonoćne borbe jedinica sa mnogo brojnijim i moderno naoružanim neprijateljem, izvanredno veliki gotovo stalni psihofizički napori boraca, nedostatak odjeće i obuće, uz slabu i neredovnu ishranu i često gladovanje, stalna izloženost vremenskim nepogodama, veoma otežani uslovi za sprovođenje osnovnih higijenskih mjera itd., stvarali su veoma povoljne uslove za razbuktavanje zaraznih oboljenja, naročito ratnih zaraza.

Ali, u 2. krajiškoj brigadi zaraznih oboljenja u epidemijskim razmjerama nije bilo. Bilo je pojedinačnih slučajeva pjegavca, posebno u toku četvrte neprijateljske ofanzive, kad je opšta vojna situacija bila izuzetno nepovoljna. Međutim, od dolaska brigade u istočnu Bosnu, polovinom septembra 1943, i najzad u Srbiju nije registrovan nijedan slučaj pjegav-

ca, iako su se u tom periodu odigrale šesta i sedma neprijateljska ofanziva. Po dolasku u Srbiju, u drugoj polovini avgusta 1944, registravano je sedam slučajeva dizenterije. Bolesnici su odmah potpuno izolovani u posebnu kuću, zaoštrene su mjere lične higijene i higijene ishrane, pa je dalje razboljevanje presečeno.

Najčešća patologija boraca 2. krajiške brigade bilo je ranjavanje, nahlada i kožna oboljenja, koja su najčešće završavana izlječenjem i bez trajnijih posljedica.

Postignute uspjehe u protivepidemijskoj zaštiti boraca moguće je shvatiti, samo kroz ofanzivni duh u borbi protiv zaraznih oboljenja, koji je proživljavao rukovodeći vojno-politički kadar, sanitetsko osoblje i borce.

Kao što ćemo kasnije vidjeti kvalifikaciona struktura sanitetskog osoblja brigade, počev od referenta saniteta brigade pa do vodnih bolničarki, nije bila takva da se mogla očekivati velika stručnost. Oni nisu mnogo znali o dijagnostici i terapiji zaraznih oboljenja, ali su veoma dobro znali kako se ta oboljenja šire i na koji se način mogu suzbijati. Znali su još nešto što je bilo presudno u suzbijanju zaraznih bolesti, da borba protiv njih mora biti uporna, stalna i da se mora organizovano voditi u svakoj, i najnižoj jedinici.

S druge strane, vojno-političke starješine i partijska organizacija su veoma rano shvatili da borba protiv zaraznih oboljenja nije jedino i isključivo zadatak sanitetskog osoblja, nego jedan od značajnih problema kome se mora posvećivati veoma velika pažnja. Zbog toga je sanitetsko osoblje imalo stalnu i bezrezervnu podršku svih starješina i partijskih organizacija brigade, i u tome je tajna uspjeha.

Međutim, za uspjeh u borbi protiv zaraznih oboljenja veliki značaj je imala i struktura sanitetske službe kakvu je imala 2. krajiška brigada. Ona se sastojala od 70 mladih partizanki, koje su bile do kraja motivisane za uspješno obavljanje povjerene im dužnosti, a imale su i izvanredan smisao za kontrolu provođenja higijenskih i za organizovanje protivepidemijskih mjera. One su pokrivale sve jedinice, počev od najnižih do štaba brigade, tako da su imale pod kontrolom sve punktove značajne za smještaj ljudstva, za ishranu i drugo. Stalno su kontrolisale higijenu kuhinja, uklanjanje otpadnih materija, pranje ruku prije jela, čistoću posuđa za ishranu, organizovale su kupanje boraca, pranje veša, depidikaciju odjeće itd. Uvjeren sam da je takva struktura sanitetske službe bila pogodnija za naš rat, za partizanski način ratovanja, nego da se sastojala od školovanja srednjemedicinskog kadra. Međutim, naše bolničarke nisu bile školovane u školama, ali su sticale praktična iskustva u procesu borbe sa svim teškoćama i opštom oskudicom. Na sanitetskim kursovima na kojima je započinjala njihova obuka dobivale su praktična znanja u pružanju prve pomoći ranjenicima, u njezi ranjenika i bolesnika, u pravilnoj organizaciji evakuacije i u protivepidemijskoj zaštiti. Po završetku kursa raspoređivane su na dužnost vodnih bolničarki, a one koje nisu ovladale potrebnim znanjem zadržavane su na daljoj stručnoj obuci u brigadnoj bolnici sve dok ne ovladaju predviđenim stručnim gradivom.

Organizacija sanitetske službe brigade bila je koncipirana prema odredbama »Statuta sanitetske službe NOV i POJ«, koji je odobrio Vrhovni komandant 10. novembra 1942. godine.

Organizaciona struktura sanitetske službe brigade sastoji se od:

- referenta saniteta brigade;
- pomoćnika referenta saniteta;
- brigadnog previjališta, u kome su radili referent saniteta, njegov pomoćnik i dvije bolničarke;
- brigadne bolnice;
- referenata saniteta bataljona i njihovih zamjenika;
- referenata saniteta četa, i
- vodnih bolničarki.

Bio je to impozantan broj sanitetskih radnika. Sanitetska služba je postojala u najnižim jedinicima, pa makar i u elementarnom vidu, a to je bio jedan od osnovnih zahtjeva našeg rata.

Svaka je četa imala četiri sanitetska radnika, svaki bataljon 14, a na nivou štaba brigade bilo je još najmanje 10 sanitetskih radnika, ne računajući kursistkinje, koje su bile na obuci u brigadnoj bolnici. Prema tome, brigada je imala više od 70 sanitetskih radnika.

Referent saniteta brigade od njenog formiranja do aprila 1943. bio je student medicine Marjan Kvedar, a zatim Morie Levi. On se u četvrtoj ofanzivi razbolio od pjegavca i umro u aprilu 1943. godine. Nakon smrti Morica dužnost referenta saniteta brigade obavljao je bolničar Miloš Vujičić.

Krajem avgusta 1943. premješten je iz 5. krajiške kozarske brigade na dužnost referenta saniteta brigade Hajro Kulenović, takođe student medicine. On je na toj dužnosti ostao do septembra 1944, kada je premješten za referenta saniteta 17. udarne divizije, a za referenta saniteta brigade postavljena je Milka Šinik, do tada upravnik brigadne bolnice.

Prvi ljekar u brigadi bio je dr Tugomir Šprem, koji je krajem avgusta 1943. došao iz domobranskih jedinica, ali je već nakon deset dana premješten u 5. krajišku kozarsku brigadu.

Poslije oslobođenja Tuzle, oktobra 1943, u brigadu je došao dr Aleksandar Švarc, koji je radio u brigadnoj bolnici. Iz Tuzle je došlo i nekoliko drugarica, koje su se razvile u veoma dobre bolničarke, i jedan iskusni bolničar Ibro Alibegović.

Nakon dolaska u Srbiju i oslobođenja Aleksandrovca dobili smo još jednog ljekara dr Stevana Nešića, a poslije oslobođenja Kragujevca, oktobra 1944, kvalifikaciona struktura sanitetskog kadra brigade značajno se izmijenila. Iz oslobođenog Kragujevca došla su dva ljekara, dr Ratko Kaljalović i dr Đorđe Hadžić, nekoliko studenata medicine i medicinskih sestara.

Brigadno previjalište je za vrijeme borbi razvijalo brigadnu sanitetsku stanicu koja je činila poslednju kariku u etapnom sistemu liječenja ranjenika.

U brigadnoj bolnici je obavljana hospitalizacija ranjenika i bolesnika. Upravnik bolnice je dugo bila Milka Šinik, a njeni pomoćnici Nada Božić (Mutapović) i Savka Mandić (Malešević). One su bile veoma iskusne i stručno sposobne bolničarke. Veoma dobro su savladale osnov-

ne zahtjeve medicine u previjanju i njezi ranjenika. Usvojile su princip da se ratne rane ne smiju dirati i da je osnovno sačuvati rane od sekundarne infekcije.

Organizacija bolnice i higijenskih prilika u njoj uvijek je bila na potrebnom nivou.

O političko-vaspitnom radu sa ranjenicima, bolesnicima i sanitetskom i drugom osoblju brinuo je politički komesar bolnice, a o snabdijevanju bolnice prehrambenim artiklima ekonom bolnice.

Veoma značajnu kariku u sanitetskoj službi brigade činili su referenti saniteta bataljona i njihovi zamjenici.

Bataljonski i četni sanitet bili su glavni oslonac sanitetskoj službi brigade u organizovanju protivepidemijske borbe u jedinicama, osnovnom zbrinjavanju ranjenika u borbenim dejstvima, snabdijevanju organa sanitetske službe sanitetskim materijalnim sredstvima, stručnoj obuci bolničarki i zdravstvenom prosvjećivanju boraca.

Ni dugi vremenski period, koji nas djeli od ratnih događaja nije mogao izbrisati upečatljivu predstavu o požrtvovanju, sposobnosti i snalažljivosti bataljonskih rukovodilaca sanitetske službe 2. krajiške brigade. To su bile: Ruža Dermanović, Dragica Guteša, Zora Mićević Bročić, Milena Prokopić, Pava Kurut, Milka Knežević, Ruža Bundža i druge. Ništa manje nisu zasluže četnih i vodnih bolničarki, koje su vršile najteže i najisturenije funkcije. Dugujem izvinjenje svim tim mladim partizankama koje su zaslužile, nesebičnim zalaganjem, mnogo više nego da nabrojimo bar njihova imena. Tome nije u tolikoj mjeri krivo minulo vrijeme, koliko ustaljeni običaj da smo ih nazivali samo imenima. Zvali smo ih jednostavno: Ruža, Asta, Zulkida, Remza, Koviljka, Milka, Dragica itd. Sve su one kao i druge čijih se imena više ne sjećam, bezbroj puta gledale smrti u oči da bi spasile ranjenog druga.

Organizacija zbrinjavanja ranjenika

U brigadi je od njenog formiranja uspostavljen etapni sistem liječenja ranjenika. Na svim nivoima komandovanja utvrđene su bile sanitetske etape, precizirani zadaci i organizacija rada svake etape i način njihovog rada. Pred svaku planiranu operaciju komandanti i komandiri su zapoviješću regulisali mjesto razvoja sanitetskih stanica. Etapni sistem liječenja je otpočinjao u vodovima. Vodne bolničarke su ranjenicima ukazivale prvu medicinsku pomoć, koristeći prve zavoje, improvizovana sredstva za imobilizaciju i povesku, ili kompresivni zavoj u slučaju arterijskog krvarenja. Ranjenici su dobijali prvu medicinsku pomoć neposredno nakon ranjavanja.

Na sredokraći između vodova, referenti saniteta četa su razvijali četnu sanitetsku prihvaticu, u koju su vodne bolničarke upućivale svoje ranjenike. Na toj etapi je obavljana kontrola i dopuna prve pomoći, trijaža ranjenika prema stepenu hitnosti i organizovana evakuacija ra-

njenika u bataljonsku sanitetsku stanicu, koja je bila udaljena oko kilometar od četnih sanitetskih prihvatnica.

U bataljonskim sanitetskim stanicama je, pored kontrole rada vodnih i četnih bolničarki, glavna pažnja posvećivana brzini i pravilnosti evakuacije ranjenika u brigadnu sanitetsku stanicu, koja se razvijala na 2-4 km od vatrenog položaja jedinica. U brigadnoj sanitetskoj stanici ranjenicima je ukazivana opšta medicinska pomoć. Zamenjivani su prvi zavoji standardnim, improvizovana sredstva za imobilizaciju Kramеровim šinama, podvezivani su površnji krvni sudovi, davani analgetici, serum protiv tetanusa i improvizovana je antišok terapija. Ranjenici su najčešće evakuisani u brigadnu bolnicu, pri čemu je korišten zaprežni transport i ljudstvo mobilisano na terenu. U neplaniranim operacijama štab brigada je obezbeđivao ljudstvo za nošenje ranjenika i jahaće konje za ranjenike koji su mogli jahati. Inače, evakuacija ranjenika u sanitetske ustanove divizije bila je rijetka i izuzetna.

Infekcije rana su bile rijetke zahvaljujući tome što su naše bolničarke zaista savladale osnovne principe aseptičnog rada u previjanju ranjenika, i tome što su ranjenici dobijali prvu pomoć neposredno poslije ranjavanja, tako da se cjelokupni proces njihove evakuacije do sanitetske stanice brigada odvijao u razmaku 2-3 sata od ranjavanja, a to je bio veliki doprinos njihovom uspješnom liječenju.

Snabdijevanje brigade sanitetskim materijalnim sredstvima obavljano je najvećim dijelom iz ratnog plijena, preko referenta saniteta brigade, a dijelom improvizovanom proizvodnjom: nosila, udloga.

Vaspitanje i stručna obuka sanitetskog kadra

Sigurno se može tvrditi da su uspjesi sanitetske službe 2. krajiške brigade bili rezultat specifičnog načina vaspitanja sanitetskog osoblja i specifičnog načina njihove stručne izgradnje.

Stalnim vaspitnim mjerama vojno-političke starješine su doprinosile da se formira poseban lik partizanskog sanitetskog radnika, takav kakav je bio neophodan našim jedinicama, i koji je svojim shvatanjem i sposobnostima odgovarao uslovima našeg rata. Zahvaljujući stalnom razvijanju pažnje i ljubavi prema ranjenim i bolesnim drugovima, razvijanju smisla za organizaciju i improvizaciju, naše su bolničarke nalazile prava rješenja i izlaz i u najsloženijim uslovima i uspješno su se odupirale svim teškoćama i opštoj oskudici.

U stručnoj obuci bolničarki težište je bilo na praktičnoj obuci, koja je bila lišena svake suvišne teorije i verbalizma. Ta izgradnja je otpočinjala na sanitetskim kursevima, koji su održavani u brigadnoj bolnici, kroz koje je prolazila svaka partizanka koja je došla u brigadu. Stručna izgradnja je nastavljana u jedinicama kroz praktični rad i konkretnu analizu rada bolničarki u sanitetskim akcijama. U tim analizama se uvijek polazilo od propusta učinjenih u pružanju prve medicinske pomoći ranjenicima. Ove su bile svojevrsna škola, i osnovno mjerilo kadrovske politike, odnosno putokaz za uzdizanje bolničarki na više dužnosti.

Na kraju, može se reći da su moja sjećanja na sanitetsku službu 2. krajiške brigade pomalo idealizovana i bez potrebne kritičke ocjene. Takvo polazište je uobičajeni metod koji je Komunistička partija stalno njegovala u vaspitanju svojih kadrova i takva primjedba nije sasvim ne-realna. Tačno je da se ne može tvrditi da u radu sanitetske službe 2. krajiške brigade nije bilo propusta ali pri njihovoj ocjeni treba imati u vidu ukupne rezultate koje je sanitetska služba postigla i uporediti ih sa uslovima u kojima je radila, kao i sa kvalifikacionom strukturom sanitetskih radnika brigade. Ako se to ima u vidu, ne bi se moglo govoriti o idealizovanju.

Zbog toga, ovaj prilog je dug cjelokupnog rukovodećeg sastava brigade našim požrtvovanim drugaricama koje su nesebničnim zalaganjem dale veliki doprinos borbenim rezultatima 2. krajiške brigade.

Intendantska služba brigade

RADE NJEGOVAN

Intendantska služba 2. brigade bila je organizovana prema principima i uputstvima koje je Vrhovni štab propisao za ranije formirane partizanske brigade. Ona je, pored sanitetske, u najvećem periodu NOR-a bila jedina materijalna služba koja se starala o snabdijevanju hranom, odjećom i drugim materijalnim i životnim potrebama, a ponekad i borbenim sredstvima, barem kad se ticalo transporta.

Intendantura brigade imala je na čelu intendanta sa pomoćnikom, komoru sa 4-5, a po potrebi i više tovarnih grla, malu obučarsko-krojačku radionicu, kuhinju za pripremanje hrane za štab brigade i osoblje oko štaba i potreban broj ljudi. Brigadna intendantura nije bila namenjena ni osposobljena za snabdevanja, već je intendant bio organizator i koordinator intendantskog snabdijevanja. Kada bi se došlo do većeg ratnog plijena, kao prilikom oslobođenja Tuzle 1. oktobra 1943, intendant brigade je dijelio taj materijal po jedinicama. Isto je radio i kada je dobijena pomoć od saveznika.

Prvi intendant brigade bio je Stevo Trtica, rodom iz Kozarca kod Prijedora, a njegov zamjenik Velimir Čurguz Vele, rodom iz Lušci Palanke.

Bataljoni su imali intendanta, dva-tri kuvara, komoru sa tri-četiri, a ponekad i više tovarnih konja za prenos kuhinje, rezervi hrane i, po potrebi ostalih materijalnih i borbenih sredstava. Svaka četa je imala ekonomu, kuvare i dva-tri tovarna grla. Kada su čete bile brojnije hrana je pripremana u četnim kuhinjama, a kad je u jednom periodu, tokom 1943. i 1944. godine, brojno stanje opalo, hrana je za cio bataljon kuvana u bataljonskim kuhinjama i raznošena po četama.

Osnovni zadatak intendantske službe bio je nabavka i pripremanje hrane. Bila je organizovana tako da brigadu učini što manje zavisnom od ishrane po domaćinstvima i da joj omogući što veću pokretljivost i borbenu gotovost. Organizovanjem kolektivne ishrane po četama i bataljonima i drugim samostalnim jedinicama bilo je omogućeno da brigada dejstvuje u svim terenskim uslovima i za izvesno vrijeme i van naselja. Moglo bi se reći da su čete i bataljoni u pogledu transporta i ishrane bili osposobljeni za život i borbu u brdsko-planinskim uslovima kao i slične neprijateljske jedinice, iako je oprema bila znatno slabija.

Intendantska služba je svoj zadatak, sa manje ili više uspjeha, obavljala u veoma teškim borbenim i drugim uslovima. Njih je karakte-

risala opšta oskudica materijalnih sredstava neophodnih za život i borbu, naročito onih za zadovoljenje svakodnevnih potreba ishrane. Izuzetnim naporima, pogotovu u pojedinim periodima rata, ipak se uspijevalo obezbjediti ono najneophodnije da bi se preživjelo.

Za intendantsko snabdijevanje jedinica brigade korišćeni su različiti izvori, što je zavisilo od uslova u kojima su jedinice živjele i izvodile borbena dejstva, a osnovni izvori su bili dobrovoljni prilozi naroda, ratni plijen, rekvizicija, konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, ekonomske akcije, pomoć saveznika i drugo. Pošto nije bilo moguće ni stvoriti, ni prenositi veće rezerve, osnovni izvor snabdijevanja, posebno hranom, bio je narod, koji je, iako je sam oskudijevao u hrani, davao ono najneophodnije za ishranu naše vojske.

Pri korišćenju tih izvora, naročito dobrovoljnih priloga i rekvizicije, intendantski organi su svestrano sarađivali sa mjesnim narodnooslobodilačkim odborom u svim mjestima u kojima su oni postojali. I tamo gde je snabdijevanje obavljano bez posredstva MNOO intendanti i ekonomi su nastojali da prema narodu budu što korektniji i da se ne nanose političke štete pri nabavkama. Najveći broj intendantata i ekonomata, iako sa skromnim obrazovanjem, bili su svojevrсни politički radnici i znali su kako treba da se ophode prema narodu. Svakom zahtevu za zadovoljenje neke potrebe naše vojske prethodilo je široko političko objašnjenje ciljeva našeg NOB-a, onakvo kako je proklamovala KPJ, a većina intendantata i ekonomata bili su članovi Partije.

Štab brigade, štabovi bataljona i komande četa pružali su veliku pomoć i podršku intendantskim organima i često su se sami angažovali u intendantskom snabdijevanju. Budući, da su političko raspoloženje, borbeni moral i sposobnost boraca da savladaju ogromne napore u borbi i pokretu često zavisili od koliko-toliko uredne ishrane, politički komesari su posebnu pažnju posvećivali intendantskoj službi. U borbenim zapovijestima za dejstvo jedinica veoma često je određivan zadatak i intendantskoj službi - odakle će se koja jedinica snabdijevati, kakve rezerve treba obezbjediti, do kada podijeliti hranu i slično da bi jedinice bile spremne da krenu na zadatak. Često su pojedine borbene akcije imale prvenstveno ekonomsko-snabdjevački karakter. Ponekad su jedinice brigade pomjerane u krajeve, naselja, u kojima su bili bolji uslovi za ishranu i odmor iako takav raspored sa vojničkog gledišta nije bio nužan. Kad se pružila prilika, a drugih izvora nije bilo, izvođeni su napadi na neprijateljske transporte za snabdijevanje da bi se došlo do hrane, municije i drugih materijalnih i borbenih sredstava. Napadana su i osvajana neprijateljska uporišta i zaposedana teritorija koja je, bar za kraće vrijeme bila bolja za intendantsko snabdijevanje, ili su izvlačena materijalna sredstva sa terena koji se objektivno nije mogao zadržati zbog blizine jakih neprijateljskih garnizona ili važnih komunikacija.

Brigada se hranom i drugim životnim potrebama tokom 1942. pa do odlaska iz Podgrmeča aprila 1943. kad god je boravila u podgrmečkim ili kozarskim selima snabdijevala preko organa narodne vlasti. Ništa se u tim selima (krajevima) nije uzimalo od naroda bez obraćanja mjesnim narodnooslobodilačkim odborima, koji su već krajem 1941. djelovali na cijeloj oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine. Kada je brigada u tom

periodu operisala van Podgrmeča i Kozare, kao na primer na Manjači, oko Mrkonjić-Grada i Jajca, za snabdijevanje su korišćeni i drugi izvori. Za vrijeme boravka na Manjači, krajem avgusta 1942, ishrana je bila veliki problem za brigadu. Četnička propaganda u tom kraju bila je jaka, a teren na Manjači pasivan, pa se i do hrane teže dolazilo, sem do mesa i mlječnih proizvoda. Zbog toga se za neke artikle moralo oslanjati na ključki kraj i Sanicu, a išlo se i u Podgrmeč. Intendant brigade Stevo Trtica organizovao je pečenje hljeba u Ključu, a na tom terenu je prikupljao druge artikle. On je obilazio bataljone i intervenisao sa rezervama hrane tamo gdje je bilo potrebno. I obezbeđenje vodom za kuvanje i piće i za ostale potrebe ponekada je bilo teško na Manjači, jer su izvori vode u okolini Sitnice, Gornjeg i Donjeg Ratkova i u većini sela toga kraja rijetki. To je za još neiskusne intendante i ekonomе bilo novo opterećenje. Za vodu za kuvanje hrane moralo se ići više kilometara - do izvora ili kakvog bunara. Borci na nekim položajima bili su još udaljeniji od rijetkih izvora, pa im se iz pozadine sa hranom morala donositi voda za piće i za održavanje najnužnije higijene. Komandir 2. čete 2. bataljona Mihajlo Pejić tražio je od ekonomа da obavezno šalje vodu na položaje, jer u njihovoj blizini nije bilo izvora, a borci su bili žedni, danima se nisu umivali, prali porcije i brijali. Bilo je slučajeva da su sa jednog izvora uzimali i partizani i neprijatelj. Prvo kraće snabdijevanje brigade nekim artiklima hrane iz ratnog plijena bilo je po oslobođenju Jajca 25. septembra 1942. godine. U neprijateljskim magazinima u Jajcu zaplijenjene su znatne količine brašna, šećera, marmelade, pasulja, soli, odjeće i obuće i drugih materijalnih sredstava. Ustaše i domobrani bili su u Jajcu spremili dobru zimmnicu, ali partizanima ni tvrdi bunker koji je grad bio opasan nisu bili prepreka da im je uzmu. Za vrijeme boravka brigade na položajima oko Turbeta i Gostilja, u pravcu Travnika, kao i prilikom povlačenja sa tih položaja i na maršu do Podgrmeča, ratni plijen iz Jajca bio je dobro došao. Borcima je za vrijeme marša za Podgrmeč iz komore podijeljen šećer, marmelada i drugo, jer su zastoji za odmor bili kratki i nije se moglo kuvati.

Po dolasku u Podgrmeč, tokom jeseni 1942. sve do četvrte ofanzive, snabdijevanje je obavljano preko narodnooslobodilačkih odbora i, za tadašnje prilike, zadovoljavalo je. Ratni plijen iz Bihaća, sem ono što su jedinice uzele za vrijeme borbi, a i to je većinom bila odjeća i obuća, evakuisali su pozadinski organi Operativnog štaba za Bosansku krajinu i, vjerovatno, organi za snabdijevanje Vrhovnog štaba.

U toku četvrte neprijateljske ofanzive, za vrijeme boravka na Kozari i prije nego što je brigada potisnuta u Grmeč, snabdijevanje hranom išlo je preko narodnooslobodilačkih odbora i donekle je zadovoljavalo. Međutim, za vrijeme borbi i u okruženju u Grmeču bilo je do kraja teško, i moglo bi se reći da snabdijevanja nije ni bilo. Prvi ili drugi dan po povlačenju u Grmeč intendantima je naređeno da iz magazina na Oštrelju uzmu hranu koja se tamo nađe, a koja se može pripremiti u tim uslovima. U te magazine izvlačeno je iz podgrmečkih sela i smještano žito, mast, pasulj, suhomesnati proizvodi i drugo, i čuvano kao rezerva. Tek što su intendantima sa komorom došli pred magazine naišla je neprijateljeva avijacija i žestoko bombardovala objekte i prostor oko

njih. Magazini su porušeni ili znatno oštećeni, tovarni konji pobijeni, a dijelom su se razbježali, a bilo je i ljudskih žrtava, jer se, iz raznih razloga, pored magazina našlo mnogo partizana i naroda. Posle bombardovanja, magazini i prostor oko njih stravično su izgledali. Da li je u takvoj situaciji iz magazina uzeto nešto hrane, tada ili kasnije, teško je tvrditi.

Za sve vrijeme borbi i boravka u okruženju u Grmeču gotovo da nije bilo nikakvih uslova za pripremanje hrane. Voda se mogla dobiti jedino otapanjem snijega. Možda je neka jedinica i uspjela da skuva kakvu kašu od brašna, ali su uslovi za to bili više nego teški, pa čak i da je bilo šta da se kuva. Ako se za tih 4-5 dana ipak nešto pojelo, a jeste, onda je to bilo ono što se našlo u neprikosnovenoj rezervi, u vojničkom rancu ili torbici. Iz komore je podijeljena poslednja količina brašna i masti, a neka jedinica je imala ponešto slanine i drugih suhomesnatih proizvoda. Kada je bilo moguće, borci su sami kuvali u porcijama škrob, kačamak ili kakvu čorbu. Svako se snalazio kako je znao i mogao. Ljudi su od umora, nespavanja i hladnoće bili potpuno otupljeli i postali apatični. Činilo se da ih je posljednjeg dana i noći pred razbijanje obruča i izvlačenja iz Grmeča više morila žeđ nego glad, a najteža je bila nesanica.

Po izlasku iz Grmeča u Tuk Bobiju brigada se razmjestila po kućama koje su mahom bile prazne i opljačkane. Većina boraca je ubrzo utonula u dubok san, a samo su oni najizdržljiviji bili u stanju da budu na obezbjeđenju i da se, kako-tako, brinu o promrzlim i iznemoglim borcima. Tek kad se brigada oko 13. februara prebacila u podgrmečko selo Adrovce pristupilo se redovnom i organizovanom snabdijevanju i kuvanju hrane.

Snabdijevanje brigade hranom i drugim potrebama poslije četvrte neprijateljske ofanzive, od 13. februara pa do kraja marta 1943, dok je boravila u Podgrmeču, donekle se normalizovalo. Iako je neprijatelj za vrijeme ofanzive uništavao i pljačkao sva materijalna dobra do kojih je došao, ipak nije uspio da sve uništi i opljačka. Seljaci su, po nalogu organa narodne vlasti, sklanjali ispred neprijatelja sve što se dalo skloniti. Stoka je tjerana u sela kroz koja neprijatelj nije nastupao, žito i ostale namirnice zakopavane su u zemunice, sklanjane u razne škrape, pećine i slično. Odbori su, prema kriterijumima koji su tada vladali, prikupljali hranu i predavali je intendantima. Mada su se rezerve kod seljaka bile istanjile, za partizane je odvajano koliko je najviše bilo moguće. Za mjesec i po dana, koliko je brigada posle ofanzive boravila u Podgrmeču, skoro redovno su kuvana najmanje dva obroka, koji su po količini i kvalitetu u osnovi zadovoljavali. Redovnija ishrana i poboljšani ostali uslovi doprinijeli su da se ljudstvo brigade znatno oporavi od svega što je preživljeno za vrijeme ofanzive.

Početkom aprila 1943. brigadi je naređeno da se pripremi za duži marš i odlazak iz Podgrmeča. Rečeno je da se ide u pasivnije krajeve i da treba prikupiti i ponijeti rezerve hrane barem za dva-tri dana puta, a po mogućnosti i više, dok se ne snađemo na novom terenu. Intendant brigade Stevo Trtica je preko odbora u selima oko Bosanske Krupe i Bosanskog Novog organizovao prikupljanje hrane za rezervu koju je

mogao da ponese ukupni brigadni transport. Intendantima bataljona određena su sela iz kojih će preuzeti hranu. Rezerve, iako skromne, bile su prikupljene i brigada je mogla da krene na novi zadatak. Pored prikupljanja hrane obavljene su i druge pripreme. Odjeća i obuća su opremljene i, koliko je bilo moguće, dovedene u ispravno stanje, komora pripremljena za put, a bolesni i teže ranjeni borci ostavljeni su u terenskim bolnicama.

Tokom višednevnog marša za ishranu su trošene rezerve hrane ponosene iz Podgrmeča, a kako se nisu popunjavale, ubrzo su se smanjile. Kad je brigada došla iznad Ribnika, izviđanjem je utvrđeno da je neprijatelj poseo tu prostoriju i da se jake njemačke motorizovane kolone kreću iz pravca Banjaluke, preko Ključa. Pokušaj da se preko Vrbljana obavi zadatak spriječili su jake neprijateljeve snage. Brigada je potisnuta od komunikacije Ključ-Petrovac i nabačena na padine Grmeča. Rezerve hrane su potrošene, a sa terena na kojem su se jedinice brigade našle gotovo se ništa nije moglo nabaviti. Počelo je gladovanje, i zbog toga je duži opstanak na tom terenu bio nemoguć.

Drugi bataljon se nalazio na položaju u pravcu prevoja Paunovac. Komandant bataljona Stojan Milnović obavijestio je štab brigade da je vojska gladna i da se u toj situaciji hrana može naći samo u neprijateljevim transportima koji se kreću putem Ključ - Petrovac. Taj pravac je bataljon inače izviđao i zapažen je živ njemački kamionski saobraćaj. Postavljena je jaka zasjeda u pravcu Paunovca. Ogladnjeli borci su grickali pupoljke bukovog lista i srijemuše, i sa napregnutom pažnjom osmatrali put. Vjerovatno se neki od starijih boraca sjetio da su se tim istim stazama u pravcu Crnih potoka nekada kretali pradjedovi tih boraca, ustanici protiv jednog drugog osvajača i zulumčari, kada se za hranu i džebanu isto moralo ići u busije. Sentimentalno razmišljanje i vraćanje u buntovničku prošlost Krajišnika poremetilo je brujanje motora iz pravca Ključa. Naprijed su išli motociklisti, a ubrzo zatim, iza okuke, pojavila se kolona kamiona. Pala je komanda za napad i po kamionima je osuta žestoka paljba, a zapraštale su i bombe, od čijih eksplozija je odjekivala planina. Prvi pogođeni kamioni zapriječili su put ostalima, i kolona je stala. Nastala je panika među naprijateljcem i pravi krkljanac u dubokom klancu. Naši borci su se sjurili na cestu uz poznati usklik »Napred-ura«. Kad su prišli kamionima, sa kojih su Nijemci pobjegli ili su pobijeni, imali su šta vidjeti. U njima je bilo baš ono što su priželjkivali i zbog čega satima čekali u zasjedi. Vozila su bila puna raznih namirnica namijenjenih za snabdijevanje njemačkih jedinica u Bosanskom Petrovcu i okolini. Bilo je u njima hljeba, konzervi, brašna, sira, marmelade, cigareta, odjeće i raznog drugog materijala. Par kamiona bilo je kracato paketa koje su njemačke porodice slale vojnicima za Uskrs. U paketima su bili razni kolači (štrudle od maka, salčići, kifle i drugo), kobasice, sir, cigarete, pečena slanina, čokolade, čarape, rublje i drugo. Cijeni se da je u tih 6-7 kamiona bilo oko dva vagona raznih artikala hrane i drugog materijala.

Borci su u prvi mah počeli da se goste đakonijama iz paketa, ali za takvu gozbu nije bilo vremena. Bogati plijen je trebalo izvući dalje od puta, na bezbednije mjesto, iz veoma nepristupačnog i dubokog us-

jeka. Znalo se da će neprijatelj brzo intervenirati i da je svaki minut dragocjen. Štab bataljona se već u prvim trenucima našao pored kamiona i preduzeo mjere da to neočekivano bogatstvo ne izmakne, već da se što je moguće brže izvlači i obezbjeđi. Zbog potrebe da se u dva pravca pošalje jako obezbeđenje, za iznošenje materijala mogao se odvojiti manji dio ljudstva bataljona. Materijal se na leđima morao nositi uz visoku strminu, što je bilo prilično sporo i teško. Pozvan je intendant bataljona Rade Njegovan da za iznošenje materijala organizuje - angažuje ekonomе četa Budu Dražića, Milovana Zivkovića i Iliju Babića i sve raspoložive tovarne konje.

Učinjen je pokušaj da se za evakuaciju koriste i vagoni šumske željeznice, koji su se u blizini našli, na čemu se angažovao i sam komandant bataljona Stojan Milnović, koji umalo nije nastradao u pokušaju da drvenom palicom koči vagon. Nastala je grozničava trka sa vremenom, jer se svakog časa očekivao napad neprijateljevih tenkova i aviona. Minuti su prolazili, a iznošenje materijala je zbog teškog terena bilo sporo. Prve artiljerijske granate osute po mjestu na kojem su kamioni napadnuti najavile su da nije ostalo još mnogo vremena do intervencije Nijemaca iz pravca Ključa.

Ubrzo su se pojavili tenkovi i potisnuli jedinicu koja je bila na obezbeđenju. Pritisak neprijatelja je bio snažan i evakuacija je morala biti prekinuta. Nije preostalo ništa drugo nego da se pucnjima u rezervoare kamioni zapale i sa njima i neizvučeni materijal. Pošto su ostali dijelovi brigade krenuli u pravcu Petrovca, 2. bataljon nije bio u stanju da za veoma kratko vrijeme zaštiti i evakuiše sav materijal iz uništenih kamiona. Na žalost, samo manji dio bogatog plijena bio je izvučen, a ostalo je, zajedno sa kamionima, progutao plamen. Izvučeni materijal se nosio svim raspoloživim sredstvima. Borci su natrpali pune torbice i rančeve, a bataljonska komora je maksimalno natovarena. Bataljon je sa bogatim plijenom i već dobro utoljenom glađu krenuo preko Grmeča za brigadom. Raspoloženje u bataljonskoj koloni je bilo dobro, iako se žalilo što bogat plijen nije mogao biti u cjelini izvučen. Da je to bilo moguće, više dana bi se hranila cijela brigada. Ipak, i od onoga što je izvučeno dato je nešto i za brigadnu bolnicu, jer je bilo pravilo i moralna obaveza da se od zaplijenjenih namirnica prvo i najkvalitetnije odvoji za ranjene i bolesne drugove.

Sredinom aprila 1943. brigada je, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, potisnuta sa sektora Ribnika i Crkvenog ka Gornjoj Sanici i nabačena na Grmeč. Pošto nije uspjela da se preko Ribnika probije i obavi postavljeni zadatak, prebacila se preko Grmeča u pravcu Bosanskog Petrovca i razmjestila u širem rejonu sela Očijevo, Boboljusi, Gornji i Donji Pasijani. Na toj prostoriji se u to vrijeme nalazio i štab Prvog bosanskog korpusa, dijelovi 5. krajiške divizije i neke pozadinske ustanove. Kraj je bio pasivan i ekonomski iscrpljen, a i neprijatelj je pljačkao za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, pa je i ishrana bila najveći problem.

Rezerve hrane kod naroda bile su svedene na minimum, odnosno nije ih ni bilo. Jedino se moglo naći nešto stoke za klanje, a i to se nije smjelo uzimati u čisto partizanskom kraju jer bi se narod ostavio bez čega.

Postavilo se pitanje kako barem za izvesno vrijeme prehraniti vojsku i narod koji je i sam živio u krajnjoj oskudici i dijelio sa partizanima sve što je imao. U takvoj situaciji štab korpusa je odlučio da se po žito ide u Podgrmeč, jer se vjerovalo da neprijatelj tokom četvrte ofanzive nije otkrio sve korpusne rezerve hrane koje su se nalazile u magazinima u Grmeču. Sem toga, moglo se računati da se u selima Podgrmeča mogu nabaviti znatne količine žita. Za prenos žita iz Podgrmeča obrazovan je karavan sa više do 120 tovarnih konja, sakupljenih sa prostorijske oko Bosanskog Petrovca i Martin Broda. Za pratnju tog velikog tovarnog transporta za nabavku žita određen je 2. bataljon 2. brigade.

Zadatak je povjeren 2. bataljonu zbog toga što se smatralo da komandni kadar, kao i borci, dobro poznaju Grmeč i Podgrmeč i da će zadatak uspješno izvršiti. Štabu bataljona je skrenuta pažnja da se tokom noći neopažen prebaci preko petrovačke ceste i da izbjegava sukob sa neprijateljem. Oko 20. aprila 1943. bataljon je iz sela Gornji i Donji Pasijani krenuo u pravcu Grmeča. Bilo je planirano da se po prelasku Grmeča spusti u Lušci Palanku, da se tamo okupa i odmori i da, po mogućnosti, prikupi ranjene i promrzle borce koji su se oporavljali u podgrmečkim selima.

Bataljon je po padu mraka bez borbe prešao petrovačku cestu i pred zoru stigao u Marjanovića do, iznad sela Tuk Bobija. Tu se zastalo radi kraćeg odmora, da se nešto skuva za jelo iz rezervi, koje su se našle u komori, i da se izvidi kakvo je stanje u podgrmečkim selima. Komandir 1. čete Marko Budimir Mačo, sa desetinom boraca, određen je u izvidnicu u pravcu Lušci Palanke. On je ubrzo naišao na zbjeg naroda u uvali Vodice, od kojeg je saznao da su jake neprijateljske snage u Lušci Palanci i okolini i da se narod mahom povukao u Grmeč. Saznavši to, on se sa desetinom vratio i o tome obavijestio štab bataljona.

U novonastaloj situaciji odlučeno je da se sa karavanom oprezno produži pokret, približi selima ispod Grmeča i ispita ima li žita u magazinima za koje se vjerovalo da ih neprijatelj nije otkrio. Imala se u vidu i mogućnost nabavke nešto žita koje su seljaci izvukli u šumu ispred neprijatelja u zaseocima bliže Grmeču, koje neprijatelj nije kontrolisao, da bi se zadatak barem djelimično izvršio, jer je bio toliko važan da se od njega tek tako nije smjelo odustati.

Međutim, već poslije kraćeg pokreta patrola su na Tičijaku primjetile njemačku kolonu koja je nastupala iz pravca Mijačice, vjerovatno sa osloncem na druge kolone da po drugi put pročešljaju Grmeč. Zbog specifičnosti zadataka, premorenosti boraca i velikog karavana, bataljon je morao izbjeći susret sa Nijemcima i povući se dalje od šumske komunikacije kojom se neprijatelj kretao.

Štab bataljona je sa komandama četa ponovo razmotrio situaciju u kojoj se jedinica našla. Zaključio je da jake neprijateljeve snage u Grmeču i Podgrmeču neće dozvoliti obavljanje zadatka, a pokušaj da se on izvrši pod borbom izazvao bi velike gubitke i možda doveo u pitanje očuvanje i opstanak bataljona. Vidjevši da smo zapali u težak položaj, seljaci su, sa tovarnim konjima počeli masovno da bježe pokušavajući

da se vrate svojim kućama. Pobjegla su nam i dva domobrana od pet koji su prije pet dana zarobljeni na Medenom Polju. Da i ostala tri domobrana ne bi pobjegla i otkrila naš položaj, pomišljalo se da se likvidiraju, ali se od toga odustalo, pa je nad njima pojačan nadzor.

Pošto su jake neprijateljeve snage krstarile Grmečom i kontrolisale sve spoljne komunikacije, postalo je jasno da se u Podgrmeču ne može bez rizika da se bataljon izloži velikim gubicima i iskušenju. U takvoj situaciji štab bataljona je odlučio da se odustane od zadatka i preuzmu mjere za povratak u sastav brigade. Stanje u kojem se bataljon našao bilo je toliko teško da je, po sjećanju nekih učesnika, bilo pomisli da se on razbije na manje grupe i kad ofanziva prođe ponovo sakupi na dogovoreno mjesto. (Bataljonski partijski komitet je razmatrao položaj bataljona i način kako da se iz njega izvuče). Zauzet je energičan stav da se izbjegavanjem borbi, sem u krajnjoj nuždi, kompletan bataljon izvuče iz obruča i dovede u sastav brigade. Naređen je pokret za povratak preko Grmeča ka jugozapadu, na petrovačku stranu. Išlo se uz najveću moguću opreznost da se ne bi upalo u neprijateljevu zasjedu.

Po prelasku na drugu stranu Grmeča osmotrena je petrovačka cesta i primjećeno je da su je Nijemci ponovo zaposjeli. Izviđanjem je utvrđeno da neprijatelj kontroliše sve pravce koji izvođe u Medeno Polje i da se cesta na tom dijelu ne bi mogla preći neopaženo. Zato je odlučeno da se krene južnije, preko krnjeuškog međugorja, i zaobiđu njemačka uporišta u Krnjeuši i Vrtoču. Bataljon je stigao u selo Risovac, i tu se zadržao dva dana radi odmora i izviđanja pogodnog mjesta za prelaz komunikacije Bihać - Kulen Vakuf. U Risovcu je teškom mukom nabavljeno nešto hrane i skuvana dva-tri mršava obroka, od čega je odvojeno i za civile pratioce ostatka karavana.

Bataljon je sa ostatkom karavana prešao put kod sela Dugo Polje, zaselak Teočak, i poslije četiri naporna dana priključio se ostalim dijelovima brigade. Od karavana sa više od 120 tovarnih konja samo ih je 27 ostalo do kraja sa bataljonom. Zanimljivo je da su pratoci tih konja bile žene, koje nisu ni pokušale da nas napuste.

*

Početkom maja 1943. brigada je krenula ka centralnoj Bosni. Marševalo se pasivnim i opustošenim krajevima, pa je ishrana svedena na minimum. Jelo se najčešće sastojalo od parčeta mesa i neslane čorbe, u koju je ponekad dodavano ječmeno ili kukuruzno brašno. Tifus je harao i većina boraca je bila do kraja iscrpljena i gladna. Činjeno je sve što je bilo moguće da se spriječi potpuno gladovanje dok se ne stvore povoljni uslovi. Pod pritiskom jakih četničkih snaga brigada je manevrisala na prostoru Glamoč - Grahovo. Kad se oslobodila pritiska četnika, izvedena je operacija na Glamoč i okolinu. Prvi bataljon je u okolini Glamoča zaplijenio izvjesnu količinu ječmenog i zobnog brašna i mnogo stoke. Intendant bataljona Mirko Ljiljak angažovao je sve raspoloživo ljudstvo u bataljonu za prenos materijala i gonjenje stoke. To je

pomoglo da se cijela brigada nahrani, iako su meso i čorba bili neslani, a hljeb ječmeni ili zobeni.

Snabdijevanje hranom i drugim potrebama prvih dana po prelasku u centralnu Bosnu nešto se popravilo, ali je još uvijek bilo daleko od dovoljnog. Kraj kojim se brigada kretala bio je pasivan i malo je što imao za ishranu. Nešto više hrane je nabavljeno u okolini sela Šiprage i iznad Kotor-Varoši, pa su borci malo živnuli. Poslije neuspjelog pokušaja da se pređe rijeka Bosna, brigada je puna tri mjeseca ostala u centralnoj Bosni. Sve to vrijeme činjeni su veliki naponi da se ishrana i snabdijevanje koliko-toliko poboljšaju i normalizuju. Za nabavku hrane korišteno je više uobičajenih izvora. Kadgod su postojali izgledi da se dobrovoljnim priložima zadovolje naše potrebe primenjivan je taj način ishrane. Međutim, često se moralo pribjeći rekviziciji i konfiskaciji hrane od saradnika okupatora i domaćih izdajnika. Povremeno se na taj način dolazilo do veće količine hrane i ishrana je bar za kratko vrijeme, i povremeno, bila znatno bolja.

Brigada je u to vrijeme bila u stalnom pokretu i u kontaktu sa neprijateljem, koji je, u namjeri da je uništi ili barem potisne od komunikacija i svojih uporišta, veoma često preduzimao ofanzivne akcije. Svaki put je brigada osujetila namjere neprijatelja i izvukla se iz pripremljene klopke, a onda je preduzimala inicijativu i napadala neprijateljeva uporišta. Izvođeni su teški i dugi marševi da bi se neprijatelj zavarao i iznenadio. Brigada je više puta odbacivana iz plodnijih rejona u planinske predjele, gdje su uslovi za snabdijevanje bili teški. U tim uslovima, pa iako to nije dugo trajalo, ishrana je bila slaba i ispod neophodnog minimuma. Zbog nemogućnosti da se zanovi i opravi, odjeća i obuća je bila veoma dotrajala i borci su bili veoma slabo odjeveni i obučeni.

Štab brigade je koristio svaku priliku da kad oslabi pritisak neprijatelja, bataljone pomjeri u mjesta u kojima će se bolje hraniti i predahnuti od stalnih napora u borbi i pokretu.

Tako su, prodorom brigade početkom jula 1943. u prnjavorsku župu i zauzimanjem Prnjavora u sadejstvu sa 5. kozaračkom brigadom, stvoreni znatno povoljniji uslovi za ishranu i oporavak. Poslije stalnih borbi i iscrpljujućih marševa u zapadnoj i centralnoj Bosni, tokom cijelog proljeća i početkom ljeta 1943. i stalne oskudice u ishrani, ljudstvo brigade je bilo umorno i iscrpljeno. U prnjavorskoj župi, iako je i tamo neprijatelj mnogo opljačkao, u to doba godine moglo se nabaviti povrća, nekih vrsta voća, mlečnih proizvoda, stoke za klanje, pa i hljeba, do kojeg se svuda teže dolazilo. U Prnjavoru je nabavljeno nešto kože i drugog materijala za opravku odjeće i obuće. Organizovano je i pečenje hljeba za neke dijelove brigade. Za taj posao je bio određen Aćim Umičević, ekonom u brigadnoj intendanturi. Poboljšanjem ishrane, opravkom odjeće i obuće i stvaranjem uslova za odmor borci su se za kraće vrijeme i psihički i fizički oporavili i dotjerali. Porastao je borbeni moral, povraćeno je samopouzdanje i brigada je osposobljena za nove borbe i napore koji su predstojali.

Prilikom boravka u prnjavorskoj župi intendantima nisu propustili povoljne uslove za stvaranje rezervi hrane. Podsticaj za stvaranje rezervi

davao je intendant brigade Ranko Zgonjanin, koji je tih dana bio stalno u pokretu. Gotovo sve što je prikupljeno u tom kraju dobijeno je na dobrovoljnoj osnovi, samo u rijetkim prilikama primjenjivana je реквизиција. Jedinice brigade su u okolini Prnjavora prvi put poslije četvrte ofanzive osvježene novim borcima, koji su se dobrovoljno prijavili.

*

Na svom dugom, skoro trogodišnjem borbenom putu brigade često je ishrana bila toliko slaba i nedovoljna da se izlaz morao tražiti u ekonomskim akcijama i pomjeranju na prostoriju koja je, makar i za kratko, nudila bolje uslove.

Dolazak u okolinu Srebrenice i Žepu krajem februara 1944. bio je isključivo uslovljen potrebom da se poboljša ishrana i omogući predah borcima. Veoma jaka zima na početku 1944. dotrajala obuća i odjeća, česti i dugi marševi, uz manje ili veće borbe, slaba i nedovoljna ishrana iscrpljivali su snagu boraca i umanjivali njihovu borbenost, pa je traženje rješenja u boljoj ishrani i oporavku bilo neizbježno. Iako Zepa i Srebrenica nisu obećavali mnogo, ipak se našlo nešto više nego u pasivnim krajevima oko Rogatice, Devetaka, Romanije, Jahorine, Treskavice i dr., gdje je brigada u veoma teškim uslovima operisala u januaru i februaru 1944. godine.

U Žepi se u to vrijeme moglo naći suvih šljiva i krušaka, preradevina od voća, a u ograničenim količinama i hljeba, brašna, mesa i mliječnih proizvoda. Prvo do čega su borci došli i što je narod nudio, a negdje su vjerovatno i sami uzeli iz napuštenih kuća, bio je pekmez od šljiva i suvo voće. Nekim borcima, koji su se poslije dužeg gladovanja najeli pekmeza i suvih krušaka, pozlilo je, a neki su dobili jak proliv, pa su komande jedinica i bolničari morali intervenisati i spriječiti neorganizovano i nekontrolisano uzimanje te namirnice. Intendanti su odmah pristupili prikupljanju hrane i pripremanju u kuhinjama.

Prilikom prikupljanja hrane intendant i ekonom su bili veoma taktični i obazrivi. Pridržavali su se pravila koja su važila pri obraćanju narodu u krajevima gdje je neprijateljska propaganda bila jača i donekle uspjevala. I politički komesari su stupali na scenu - držali zborove, govorili narodu o ciljevima NOB-a, razobličavali ustašku propagandu i si. da bi se prilikom nabavke hrane i drugih potreba ostavio što bolji utisak. Može se reći da se u tome uspijevalo. To se pokazalo i početkom maja 1944. kada je brigada ponovo došla u Podžepu i Žepu pri pokušaju da pređe Drinu. I toga puta se u Žepi, koliko je bilo moguće, snabdijela hranom, a narod nam je sa manje rezervi i slobodnije prilazio nego kad smo prvi put boravili u tom kraju.

*

Sredinom maja 1944. brigada se u sastavu 17. istočnobosanske divizije pripremala za odlazak u Srbiju. Pošto u predelu Podžepe (južnije od Srebrenice) nije uspjela da se prebaci preko Drine, morala je kre-

nuti zaobilaznim putem, preko Zelengore i Crne Gore. Bio je to dug i naporan desetodnevni marš. Snabdijevanje i ishrana bili su više nego oskudni. Najvećim dijelom marša iz Podžepe, preko Zelengore do Plužina, ishrana je bila toliko oskudna da se jedva održavala sposobnost boraca da se kreću. Malo čorbe i parče mesa bilo je sve što im se u toku 24 časa moglo dati. Krajem maja brigada je izbila u rejon Avtovac - Plužine.

Tih dana, preko divizije, dobijena je prva materijalna pomoć od zapadnih saveznika. Pored borbenih sredstava i sanitetskog materijala, dobijeno je nešto brašna, šećera i sušenog povrća. Naši kuvari nisu znali kako se sušeno povrće priprema i borci su ga nerado jeli. Sela u podnožju Durmitora bila su pasivna i iscrpljena. Malo se šta od naroda moglo nabaviti, jer je i sam u svemu oskudijevao. Snabdijevanje i ishrana i u tom periodu bili su toliko slabi da su se graničili sa gladovanjem, pa je to nametnulo neodložnu potrebu da se brigada pomjeri u rejon u kome bi se snabdijevanje bar donekle poboljšalo.

Sa prostorije Žabljaka brigada je upućena u pravcu Pljevalja, Čajniča i Foče. Snabdijevanje hranom u tom rejonu bilo je nešto bolje nego u poddurmitorskim selima, ali još uvijek nedovoljno. U toku juna 1944. brigada je operisala u gornjem toku Drine. Drugi bataljon je zauzeo Foču, koju su držali četnici, i prebacio se na lijevu obalu Drine. Zatim je bataljon upućen u pravcu varošice Ustikoline, u kojoj su se nalazili ustaše i muslimanska milicija. Poslije kraće ali oštre borbe, bataljon je protjerao neprijatelja iz Ustikoline i nanio mu znatne gubitke.

Neočekivano, u magazinima ustaške milicije zaplijenjeno je više od 10.000 kilograma kukuruza, nešto šećera, ulja, brašna i drugih namirnica. Ustaše su ostavile i dva kamiona, kojima su dan ranije ili iste noći dovezli zaplijenjene namirnice. Obaviješten je štab brigade. Odmah su preduzete mjere da se kukuruz evakuiše u Foču, gdje je već stigao štab brigade. Intendant brigade Ranko Zgonjanin, organizovao je prebacivanje kukuruza u Foču. Na raspolaganju su mu bila dva kamiona, ali nije bilo šofera. Ubrzo je iz Foče poslat šofer, ali se kamioni nisu mogli upaliti. U međuvremenu, u nekom žbunu je pronađen - nađen vozač jednog kamiona, koji je, pošto mu je ukazana pomoć, na nosilima prinesen kamionu da objasni kako se pali. Kukuruz je u više tura kamionom prebačen do žičanog (visećeg) mosta u Foči, a preko mosta, na rukama, prenesen je u brigadni magazin u gradu. Odmah je organizovana mehljava u vodenicama na rijeci Čehotini, kojih je bilo nekoliko u pogonu. Od kukuruznog brašna u pekarama u Foči, u organizaciji intendature brigade, pečen je hljeb i dijeljen svim jedinicama brigade. To je, poslije višemjesečnih oskudica, bilo veliko poboljšanje.

Uz artikle koje su se mogle dobiti iz mjesnih izvora, za vrijeme dvadesetodnevnog boravka brigade na terenu Foče ishrana je znatno poboljšana. Dopunsku ishranu nekih jedinica brigade činile su trešnje, kojih je u to vrijeme u okolini Foče i Goražda bilo u znatnim količinama. Za to vrijeme ljudstvo brigade se dobro nahranilo, oporavilo i odmorilo od napora kojima je bilo izloženo prethodnih mjeseci. Borci brigade, preplanuli od proljetnog sunca i odmorni, bili su dobro raspoloženi i svježe su djelovali.

U tom vremenu zapadni saveznici su, pored naoružanja i municije, padobranima bacali diviziji znatne količine odjeće i obuće, a dopremljeno je i nešto hrane (brašno, šećer, konzerve), koja je data za ishranu ranjenika. Brigada se skoro preobukla u savezničke žućkaste uniforme. Od starih uniformi, koje su bile veoma šarenolike, ostale su samo kape titovke sa crvenom petokrakom zvijezdom, sa kojima su se partizani ponosili. Sa uskim cipelama bilo je malo poteškoća, i njih su obuli samo oni koji su imali uže stopalo, a neki su obuvali i za 2-3 broja veće.

Pošto je od saveznika dobijana znatna količina municije, u Foči je bila organizovana kratka obuka iz gađanja puškom za mlađe borce. To je, u stvari, bila prva obuka iz gađanja u brigadi, pa je bila pravi događaj i ohrabrenje, jer smo, eto, imali municije i za obuku, a mjesecima smo oskudjevali i štedjeli svaki metak.

U drugoj polovini jula 1944. brigada je produžila svoj put u pravcu Srbije.

Rad kurira brigade

VASILJE JOVANIĆ VASO

Neposredno po formiranju 2. krajiške brigade pristupilo se formiranju kurirskog voda pri štabu brigade, koji je bio sastavljen od dve desetine kurira i jedne mješovite desetine, u kojoj su bili konjovodci, ekonom, kuvar i pomoćno osoblje brigadnog saniteta. U sastavu tog voda bio je i jedan krojač - šnajder, kako smo ga tada zvali.

Za vodnika voda kurira bio je postavljen Toma Čulibrk, mislim da je bio iz Podgrmeča, za njegovog zamjenika Vasilje Jovanić Vaso, koji je bio i desetar 1. desetine kurira, a za političkog delegata i sekretara partijske ćelije Branko Zrnić, iz Omarske kod Prijedora. Desetar 2. desetine bio je Miloš Vukajlović, iz Jeličke ispod Kozare, a 3. desetine, mislim da je bio Zdravko Simatović, iz sela Plančišta kod Prijedora. Ne sjećam se imena svih kurira, ali za nekoliko njih sam siguran: Mladen Miličić iz Hrvatske Slabinje; Boško Bukva iz sela Marini, Jovo Štikavac iz Budimlić Japre - Podgrmeč; Milan Vojnović iz Slatine kod Sanskog Mosta; Branko Ljubišić iz Prijedora; Dušan Basarić; Jovica Škrbić; Rokvić, ne sećam se imena, iz Bosanskog Petrovca, Milorad Kaurin i drugi...

U to vrijeme štab brigade i štabovi bataljona nisu imali gotovo nikakvih tehničkih sredstava veze. Jedini način komuniciranja i međusobnog opštenja izmađu štabova u sistemu komandovanja bila je vezana preko kurira i neposredni kontakt članova štabova i komandi jedinica. Sva naređenja, saopštenja i sve najvažnije informacije, za jedinice, prenosila je kurirska služba, a rede neposrednim kontaktom članova štabova. I pored svih teškoća i složenih uslova, naređenja i zapovijesti gotovo su na vrijeme stizali do štabova, bilo da se jedinice nalaze na odmoru, pokretu ili borbi.

Nasuprot tome, neprijatelj je koristio sva tehnička sredstva: avione, automobile, motocikle, bicikle, telefone, radio-veze, a za vrijeme vođenja borbi tenkove i oklopna kola. U tom pogledu bili smo u potpuno neravnopravnom položaju u odnosu na neprijatelja.

Članovi štaba brigade bili su svjesni tih činjenica i važnosti kurirske službe, pa su zato kurire birali odane, čvrste, zdrave, hrabre, snalažljive i dobro provjerene borce u jedinicama bataljona i četa brigade. Kuriri su bili najmlađi borci. Kuriri su imali od 14 do 20 godina (sem vodnika Čulibrka, koji je bio stariji). Svi su bili provjereni kao borci i kuriri u četama i bataljonima pre formiranja brigade.

Preko brigadnih kurira štab brigade je održavao veze sa štabovima bataljona sa susjednim jedinicama, partizanskim odredima, sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu, pod čijom je komandom bila brigada, i jedno vrijeme sa Vrhovnim štabom dok su vođene borbe u Manjači i prema Banjaluci. Kasnije veza je održavana sa štabom divizije i korpusa.

Pošto je brigada bila često u pokretu vodeći svakodnevne borbe kurirska služba je bila delikatna i veoma odgovorna. Kuriri su više puta morali prolaziti kroz terene posjednute od strane neprijatelja, prelaziti rijeke i komunikacije sa zadatkom da uspostave vezu i prenesu naređenja i izvještaje nadležnih i drugih štabova.

Pored uspostavljanja veze i prenošenja naređenja i izvještaja, kuriri su u brigadi obavljali službu obezbjeđenja štaba brigade - stražarsku službu. Prilikom odlaska pojedinih članova štaba brigade i drugih članova viših komandi na sastanke u bataljone i druge jedinice, kao i na savjetovanja u više komande, i na izviđanje položaja neprijatelja, kuriri su bili na obezbjeđenju i u njihovoj pratnji. U svim akcijama koje je vodila brigada kuriri su bili neposredno sa članovima štaba brigade. Odlazili su na položaje bataljona, pa i četa, u prve borbene linije, održavali vezu i prenosili naređenja - izvještaje i zapovijesti štabovima i jedinicama na položaju. Kuriri su održavali veze sa pozadinskim rukovodstvima, odbornicima narodnooslobodilačkih odbora i pozadinsko-političkim radnicima. Preko kurira, štab brigade bio je u stalnoj vezi sa političkim radnicima na terenu, što je obezbjeđivalo stalnu saradnju između boraca i naroda.

Na prvom borbenom krštenju - borbama koje je brigada vodila na Vrhopolju, u okolini Ključa, Sitnici, Manjači, Jajcu, Turbetu i na planini Vlašiću - kuriri brigade imali su teške zadatke. Održavali su vezu sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu, koji se nalazio u Grmeču, iznad Lušci Palanke, i bio mnogo kilometara udaljen od položaja brigade i Vrhovnog štaba, koji je bio u Šipovu i Janju. Više puta su bili u opasnosti, prolazeći kroz mjesta Manjače i Sitnice, jer su se razbijeni četnici nalazili po grupicama u selima kroz koja su prolazili kuriri. Većina je bila presvučena u civilna odijela, pa su napadali kurire, presretali ih na putu, ali su, kuriri zahvaljujući velikoj snalažljivosti, ipak uspijevali da im umaknu i na vrijeme prenesu poštu do određenih komandi. U brzom prenošenju pošte i uspješnom održavanju veze sa štabovima za vrijeme vođenja borbi u Manjači, Jajcu i drugim mjestima isticali su se kuriri: Boško Bukva, Zdravko Simatović, Milan Vojnović, Mladen Miličić, Jovo Štikavac, Miloš Vukajlović i drugi.

Po povratku brigade iz okoline Jajca i dolasku u Lušci Palanku, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nađ i politički komesar Osman Karabegović izvršili su smotru brigade u Lušci Palanki. Brigada je strojevim korakom prodefilovala ispred tribine na kojoj se nalazilo rukovodstvo Operativnog štaba sa štabom brigade. Poslije smotre i defilea, jedinice brigade bile su razmještene po selima u okolini Lušci Palanke, gdje su se odmarale nekoliko dana.

Za vrijeme odmora održan je jedan kraći vojno-politički kurs sa kuririma brigade. Na kursu - obuci predavači su bili: Ratko Martino-

vić, Đurin Predojević, Niko Jurinčić i Dragoslav Mutapović. Teme kursa bile su: rukovanje puškom, pištoljem, ručnim bombama, korišćenjem zaklona, probijanje kroz neprijateljske obruče, čitanje karata, orijentacija pomoću busola i drugih sredstava, vještine kurirske službe, vojnička partizanska disciplina, moralni lik boraca udarne brigade, odnos boraca prema narodu, sa posebnim osvrtom na ponašanje kurira u mjestima kroz koja prolaze, i drugo. Na kursu je posebno govoreno o tome kako se kuriri moraju ponašati u kontaktima sa štabovima viših jedinica. Nastavi su prisustvovali svi kuriri brigade, i ta kraća obuka je umnogome pomogla kuririma, jer su gotovo svi bili mladi i nisu služili vojsci, a neki čak nisu znali ni da rukuju oružjem, pa su tada naučili. Čitanju vojnih sekcija - karata i orijentisanju pomoću busole i drugih sredstava, kurire je uspešno učio Ratko Martinović, komandant brigade, koji je prije rata bio oficir Jugoslovenske vojske. Znanje iz te oblasti bilo je kuririma neophodno. Tako su i predavanja Nike Jurinčića i Dragoslava Mutapovića doprinijela da kuriri budu bolje obavješteni o vojno-političkoj situaciji u zemlji i svijetu, uz marksističko obrazovanje i osnovne pojmove iz te oblasti. Kuriri su prilikom kretanja i nošenja pošte prolazili kroz sela u kojima je neprijatelj pogrešno informisao narod o našem pokretu i partizanima, pa im je trebalo saopštiti istinu o ciljevima NOB-a i lažima neprijateljeve propagande.

Pored vojno-političke obuke sa kuririma, tih dana je održan pri štabu brigade i kraći partijski kurs sa članovima KPJ, kandidatima i članovima Skoja, kojem su prisustvovali članovi KPJ, kandidati i skojevci iz redova kurira brigade. Od kurira su bili: Branko Zrnić, Toma Čulibrk, Vasilije Jovanić Vaso, Miloš Vukajlović i dr. Predavači na kursu bili su: Niko Jurinčić, politički komesar brigade, Dragoslav Mutapović, zamjenik političkog komesara brigade, Petar Radović rukovodilac politodjela brigade, Radenko Bročić, član politodjela brigade u rukovodilac SKOJ-a u brigadi, i Miro Dragašić, član politodjela brigade. Svi predavači su bili stari članovi KPJ koji su došli iz proleterskih jedinica, sa dobrim marksističkim obrazovanjem. Materijal koji su proučavali i teme predavanja bile su: upoznavanje sa stvaranjem KP Sovjetskog Saveza, stvaranje KPJ, ciljevi za koje se naša KPJ bori, razvitak društva, rješenje nacionalnog pitanja u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe - Tito iz »Proletera«. Polaznici tog kratkog kursa stekli su osnovna znanja iz marksističkog obrazovanja, koja su kasnije u svojim sredinama uspješno prenijeli na druge borce i ^urire.

Kuriri brigade snabdijevali su se oružjem, municijom, hranom, odjećom i obučom preko intendanture brigade.

Naoružanje kurira činili su vojničke puške i ručne bombe. Kasnije im je dodijeljen puškomitraljez »brno«, kojim je rukovao kurir Milan Vojnović, a njegov pomoćnik bio je Esad Bišćević iz Bihaća. Vodniku voda, političkom delegatu i desetarima dodijeljene su strojnice i dva pištolja.

Za nošenje pošte na dalje relacije korišćeni su jahači konji, a u nedostatku jahača, korišćeni su konji sa samarima.

Pri štabu brigade postojale su i manje radionice, krojačka i obučarska, koje su bile u sastavu tog voda. U krojačkoj radionici su se šila od-

nosno prerađivala odijela donošena kao plijen od neprijatelja za potrebe čalnova štaba brigade i kurira, a obuća je opravljana u obućarskoj radionici.

Kuriri brigade su učestvovali i u nošenju i sprovođenju ranjenika do Centralne bolnice, koja se nalazila u Grmeču, a koji su ranjeni u borbama na: Vrhopolju, Sitnici, Bunarevima, Manjači, Jajcu, Turbetu i planini Komaru - Vlašiću. Oni su budući da su dobro poznavali puteve, a uz pomoć pozadinskih radnika, omladine i naroda, te zadatke uspješno obavljali. Mnogo je ranjenih drugova spaseno zahvaljujući brznoj intervenciji brigadnih kurira prilikom transporta u bolnici u Grmeč.

Osim navedenih zadataka, brigadni kuriri su učestvovali i u prikupljanju podataka o kretanjima neprijatelja, broju i njegovoj jačini i prijavljivanju podataka obavještajne službe, jer prvih dana u brigadi nije bila formirana obavještajna služba. I taj zadatak, po naređenju članova štaba, kuriri su uspješno obavili.

Poslije određenog vremena provedenog u kurirskoj službi, većina kurira je otišla na rukovodeće dužnosti - u čete, bataljone i druge jedinice. Bili su i zamjenici političkih komesara četa, komesari četa, zamjenici komandira i komandira četa. Dio kurira brigade otišao je za kurire u štabove divizija i korpusa, što pokazuje da su se kuriri pri štabu brigade, obavljajući kurirsku službu, uzdizali i izrastali u rukovodeći kadar, neophodan četama i bataljonima brigade.

Bobijaši u Drugoj brigadi

ĐURO MASTALICA, SLAVKO SRDIĆ

Po dizanju ustanka u Podgrmeču, formiranjem partizanskih odreda i njihovim prerastanjem u regularne vojne jedinice, odmah su se Bobijaši, kako su nazivani ti kršni momci po svom selu Tuk Bobiji, počeli orijentisati prema području Lušci Palanke i uključivati u Đurinov vod. Među njima je prvi bio Stevo Karakaš. Borbenost i jačanje Đurinovog voda i njegovo prerastanje u četvu, koja je ušla u sastav udarnog bataljona, a poslije u sastav 2. krajiške brigade, bili su razlozi da se većina Bobijaša uključi u tu omiljenu krajišku jedinicu. Oni su po svojoj sopstvenoj želji svrstani u 2. vod 1. čete 2. podgrmečkog bataljona.

Zbog prisustva većine Bobijaša, taj vod, pored svog stvarnog naziva, nosio je i naziv »Bobijanski vod«. Uglavnom su to bili šumski radnici, koji su radili u firmi »ŠIPADA« u Srbiji, Crnoj Gori, Slavoniji i drugim preduzećima. Tu su dolazili u kontakt sa organizovanim sindikalnim i radničkim pokretom, u koji su se i uključivali. Učestvovali su u raznim radničkim manifestacijama i štrajkovima za isticanje prava radnika za veće zarade, koje su zahtijevali od tadašnjih poslodavaca. Pored mladalackog izgleda, fizičke razvijenosti i sposobnosti, te momke je posebno krasila njihova vesela narav i drugarstvo. A nadasve njihova pjesma i igra, kojom su se isticali i zbog kojih su bili omiljeni u cijeloj brigadi.

Osim toga, bili su i bratski vezani: dva brata Miloševića - Trivo i Mihajlo, braća Mijatovići - Stevo i Milan, braća Stričevići - Mihajlo i Milan, Zorići - Stevo i Mirko, Trninići - Toma i Stevo i Spaso, zatim Stevo i Nikola Karakaš, braća Nikola i Janko Kukolj, stričevići Obrad i Pero i sestra Borka, Novaković - Jovo i Mihajlo, Vojvodići - Marko i Stevan, Jovan i Mirko i drugi rođaci i komšije, Mile Vranjaš, Đuro Čulibrk, Đuro Karakaš, Jovo Inđić, Milan Kukolj Car, Đuro Đaković i Joja Praštalo. Njih 34 iz Tuk Bobije bili su u 2. krajiškoj brigadi, a većina u 2. vodu 1. čete, koja je imala i svoj omiljeni naziv »Veljkinova četa«, po njenom hrabrom komandiru Veljku Miljeviću Veljkini. Za te hrabre Bobijaše važila je ona narodna izreka da »brat brata izdati ne htjede dokle jedan tecijaše, nit ga htjede u zlu ostaviti«. Po svojoj borbenosti, hrabrosti i snalažljivosti, taj vod je zapazila komanda bataljona i brigade, to je u više akcija na neprijateljska utvrđenja i gradove raspoređivan na posebne zadatke u okviru svoje čete i bataljona. Ti zadaci su se odnosili na izvođenje brzog i silovitog juriša i iznenađenja, kojima je neprijatelj zbunjivan i na brzinu su mu nanošeni teški gubici. Po tome je

i ispjevana pjesma, koja se pjevala pri polasku u svaku akciju: »Evo braće, evo Bobijaša, gdje udare, biće paprikaša«.

U tim velikim bitkama vođenim radi uništavanja neprijateljskih utvrđivanja i oslobađanja gradova postizane su velike pobjede na širem području Bosanske krajine. Rezultat tih pobjeda bilo je stvaranje velike slobodne podgrmečke teritorije. Na postignute uspjehe bili su ponosni i borci Bobijaši, ali se to nije moglo postići bez većih žrtava.

Među prvim Bobijašima iz tog voda poginuo je Stevo Trninić u prvom napadu na Bosanski Novi od minobacačke granate, koja ga je raznijela. Prije toga učestvovao je u napadu na Sanski Most i u oslobodjenju Bosanske Krupe. U napadu za oslobodjenje Bihaća, na uporište Vinicu, teže su ranjeni Mihajlo Novaković i Đuro Karakaš, koji su ostali teži invalidi i više se nisu vratili u svoju jedinicu. Prelaskom 2. i 5. krajiške briade na područje Kozare, januara 1943, poginuo je Mirko Vojvodić u napadu na Pođgradice. U jurišu je uhvatio mitraljesku cijev i u gušenju sa ustašom bio teško ranjen u stomak. Ubrzo je umro na rukama svojih drugova.

Sve su to bili minimalni gubici u odnosu na ono što je zadesilo hrabre Bobijaše i ostale borce iz brigade u odbrani slobodne teritorije Podgrmeča i u borbama u Grmeču u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi januara - februara 1943. godine. Neprijateljske jedinice su prodirale na slobodnu teritoriju od Sanskog Mosta, preko Kamengrada i Radanovog Polja, i pod pritiskom 6. krajiške brigade i drugih podgrmečkih jedinica bile opkoljene na području Majkić Japre i Benakovca. Usiljenim maršem prebacile su se 2. i 5. krajiška brigada sa područja Kozare. Kada su dobili obavijest da se neprijatelj nalazi u srcu Podgrmeča, svaki borac je želio da što prije stigne i da se neprijatelj uništi i protjera sa slobodne teritorije. Šta bi i moglo biti svetije za te naše grmečke borce nego odbrana tog slobodoljubivog i borbenog naroda, koji je dao sve za borbu. Neprijatelj je odmah počeo da ubija nedužno stanovništvo, pali i uništava sve što je moglo služiti narodu i narodnoj vojsci. Narod Podgrmeča je odahnuo kada su stigle Šošine brigade, a posebno Đurinova brigada, jer je bio siguran da će njeni borci učiniti sve, ne žaleći ni svoje živote, da bi spasili i zaštitili svoj narod. Brigade su tako reći, iz pokreta napadale opkoljenog neprijatelja na Benakovcu.

U naizmeničnim jurišima padale su žrtve na jednoj i drugoj strani. U tim jurišima ginuli su i Bobijaši. Poginuo je borac Dušan Mastalica, koji se u noćnom jurišu, štiteći grupu bombaša puškomitraljezom, zanesen postignutim uspjehom, uzdigao i iz stojećeg stava krčio put hrabrim bombašima. U tom zanosu, njemački mitraljez ga je presjekao po sredini tijela, te je smrtno ranjen pao pored svog mitraljeza. Drugovi su ga iznijeli, ali spasa nije bilo. U toj i narednim borbama i jurišima teže su ranjeni: Jovan Vojvodić, Milan Kukolj Car i Stevan Vojvodić, koji su otpremljeni sa kolonom ranjenika prema Centralnoj bolnici, koja je već bila u pokretu. Stevan i Milan su prezdravili na području Sutjeske i uključili se u proleTERSKE jedinice, a Jovan je položio svoj život u dolini Sutjeske sa drugim teškim ranjenicima.

Redali su se napadi za napadima, juriši za jurišima. Svetili su se poginuli i ranjeni drugovi. Đuro Mastalica je osvetio brata Dušana. Iako je bio iscrpljen i bolestan, kada je čuo da mu je brat poginuo, jurišao je kao ris, upadao među Nijemce i za gušu ih hvatao.

Padaju i nove žrtve. Poginuo je mladi i hrabri omladinac Nikola Karakaš u bombaškom dvoboju bacajući svoje bombe i vraćajući njemačke. Bio je neustrašivi borac, koji, sveteći svoje drugove, nije žalio ni svoj život. Bio je napredan omladinac. Rano je postao član SKOJ-a i član KPJ. Pripremljen je bio da tih dana primi i četu, ali ga je u uspjesima presjekla neočekivana pogibija.

Za njim gine i omladinac Milan Mijatović, a biva ranjen i Trivo Milošević. Borbe su se prenišle u Grmeč, gdje se nekoliko dana vodila teška bitka za izlazak iz zavijane i spasavanje velikog broja izbjeglog stanovništva. Hrabri vodnik bobijanskog voda Stevo Karakaš predvodio je juriš za jurišem i tražio izlazak za brigadu i narod iz zagrljaja bijele smrti. Stao je na čelo kolone i pošto je poznavao te terene, izveo je brigadu i narod iznad svog sela Tuk-Bobije. Kada je vidio da je spasio iz sigurne smrti toliki broj boraca i naroda bio je veoma radostan, ali za kratko. Iz neposredne blizine odjeknuo je pucanj jednog borca, koji je bio u halucinantnom stanju, i zauvijek se ugasilo junačko Stevino srce. Učestvovao je u mnogim bitkama i jurišima kao bombaš, mitraljezac, vodio je svoje borce iz pobjede u pobjedu, bio je hrabar i neustrašiv, nije se plašio tenka ni blindiranog voza, uskakao je u bunkere i rovove, preskakao prepreke od bodljikave žice i uskakao u bunkere i rovove. Svi su govorili: »Neće ga neprijateljsko zrno«. Takav je bio sve do tog nemilog i nesretnog slučaja.

U Grmeču je poginuo i Milan Zorić, koji je u brigadu došao novembra 1942. godine.

*

Brigade i narod su izvučeni iz kandži neprijatelja i bijele zimske smrti, ali su nastupile velike posljedice kod boraca od smrzavanja i iscrpljenosti. Tu su se našli i borci Bobijaši. Zbog smrzavanja i tifusa umiru Nikola Kukolj i Stevo Mijatović, koji su sahranjeni u njihovom selu.

Đuro Ćulibrk je teže promrzao i obje su mu noge amputirane ispod koljena. Razboljeli su se zbog smrzavanja i tifusa: Đuro Mastalica, Pero Kukolj, Joja Praštalo, Obrad Kukolj, Jovo Novaković, Marko Vojvodić, Spase Ćulibrk, Jovo Indić, Đuro Đaković i Stevo Zorić. U borbi kod Miške glave, marta 1944, poginuo je Mihajlo Milošević.

Trebalo je duže vremena da prođe da se ti borci izliječe i oporave. U tom vremenu 2. brigada je krenula na svoj novi borbeni zadatak u srednju i istočnu Bosnu, i dalje. Težak je bio rastanak od drugova koji nisu mogli krenuti sa svojim omiljenom brigadom. Najteže je pao borcu i puškomitraljescu Đuri Mastalici, koga su drugovi posjetili prilikom prolaska brigade kroz njegovo selo. Sjećao se svojih drugova kojih više nema, sjećao se teških borbi i svog puškomitraljeza, kojeg je nosio iz pobjede u pobjedu od Prijedora do Travnika, i nazad do Bihaća, svojih

Bobijaša pred kojima je pjesmu započinjao. Po ozdravljenju svi ti borci su se uključili u podgrmečke vojne jedinice, a Đuro je otišao u 3. krajišku brigadu, gdje je teže ranjen, a po ozdravljenju otišao je na pozadinske dužnosti, gdje je ostao do kraja rata.

Sa brigadom na njen slavni i dugi ratni put krenuo je i jedan broj Bobijaša, istina manji, da ponese uspomenu na bobijanski vod; Toma Trninić, koji je poginuo kao komandant 21. tuzlanske istočnobosanske brigade, Janko Kukolj, koji je teže ranjen kod Tuzle, Marko Zorić, koji je teže ranjen ostao bez noge, Mile Vranješ, koji je teže ranjen u borbi kod Šnjegotine, ostao iza brigade, a poginuo je i Mihajlo Zorić u borbama za Tuzlu. Sa brigadom je krenula i jedna ljepuška Bobijanka - Borka Kukolj. U brigadi je bila četna bolničarka. Zbog težih ratnih posljedica, umrla je poslije rata u Bileći.

To je bio ratni put Bobijaša u 2. krajiškoj brigadi, od kojih je 14 dalo svoje živote za slobodu, a 20 je preživjelo, ali su svi postali teži ratni vojni invalidi.

Iz Tuk - Bobije do komandanta brigade u istočnoj Bosni

MILOŠ BUNDALO

M Među stanovnicima Tuk-Bobije postojala je porodica Trninića, od koje su kasnijim raslojavanjem, nastale tri. U porodici Mile Trninića najstarijem od šestoro djece, rođenom 1914, dato je ime Toma. Kada je navršio sedamnaest godina, Toma se zaposlio u »Šipadu«, u Grmeču, gdje je radio sve do polaska na odsluženje kadrovskog roka u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Po završetku obuke za niže starješine, proizveden je u čin godnarednika, i sa tim činom je došao kući. Tada se ponovo zaposlio u »Šipadu«, kao šumski i pružni radnik. Krajem 1938. godine zasnovao je bračnu zajednicu. U sledeće dve godine pozvan je pet puta na vojnu obuku.

Okupacija Jugoslavije zatekla je Tomu u bivšoj jugoslovenskoj vojsci kao rezervistu. Kao bivši vojnik, uspio je da izbjegne zarobljeništvo. Došao je kući krajem aprila 1941. godine. Međutim, ni u zavičaju nije slobodan, ni spokojan, jer je i njemu i ostalima pretila opasnost od ustaškog režima. Živjelo se od straha i iščekivanja. Od aprila do kraja jula 1941. u selu Tuk-Bobija, kao i u svim obližnjim i udanjenijim naseljima, ljudi svih starosnih doba okupljali su se u manje grupe i skrivali u šumama u blizini sela. Dogovorili su se o suprostavljanju i borbi protiv ustaškog terora.

Za sve ljude iz Tuk-Bobije prvi ozbiljan znak za ustanak bio je napad na žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci u ranim jutarnjim časovima 30. jula 1941. godine. Toma Trninić i njegovi vršnjaci našli su se u tom napadu rame uz rame sa ustanicima iz Lušci-Palanke i drugih sela.

Prva organizovana vojna jedinica ustanika u tom kraju bila je Palanski gerilski odred, zatim vod, pa četa. U drugoj polovini maja 1942. formiran je Udarni bataljon Prvog krajiškog NOP odreda u Podgrmeču. Dotadašnja Palanska četa postala je 1. četa, a Toma kao iskusan i hrabar borac, postavljen je na dužnost desetera. Sa svojom desetinom postizao je dobre rezultate u borbama za oslobođenje Bosanske Krupe, Otoke, Blatne, Rudica, kao i u napadima na Bosanski Novi i druga uporišta u dolini Une i na Novskoj planini.

U pripremama za ulazak Udarnog bataljona 1. krajiškog odreda u sastav 2. krajiške brigade, koja je bila formirana avgusta 1942, Toma Trninić je postavljen za komandira voda u 1. četi tog bataljona, koji je zatim postao 2. bataljon u novoformiranoj brigadi.

Na dužnosti komandira voda postizao je zapažene rezultate, i to u borbama za Vrhopolje, na Manjači i u oslobođenju Jajca. Najteža i najveća operacija u to vrijeme bila je borba za oslobođenje Bihaća (krajem oktobra i početkom novembra 1942). U pripremama voda za tu borbu Toma je upotrijebio sva stečena vojna iskustva i znanja. U tome nisu zaostajali ni njegovi drugovi, komandiri vodova 1. čete, čuveni i neustrašivi borci, Stevo Krakaš i Ilija Srđić. Hrabri komandiri vodili su svoje vodove u tom okršaju i, uz bombaški napad, koji je predvodio Marko Budimir Mačo, zauzeli su Vinicu kao spoljno uporište. Zajedno sa ostalim četama 2. bataljona produžili su napad na grad. U tim borbama Toma je - kao uvijek ranije - pokazao izvanrednu pronicljivost i snalažljivost u svakom trenutku što ga je, ipak, izdvajalo od ostalih.

U toku novembra 1942. Toma je primljen u članstvo Komunističke partije Jugoslavije.

Odmah posle oslobođenja Bihaća, 2. krajiška brigada je nastavila da goni neprijatelja, i oslobađa Bosansku Krupu, Otoku i druga mjesta prema Bosanskom Novom u dolini rijeke Une. Drugi bataljon je ostao kraće vrijeme na odmoru u oslobođenoj Otoci. Poslije toga predaha jedinice brigade su napale dobro utvrđenu takozvanu neprijateljsku liniju jugozapad, dugačku oko 70 kilometara - od Bosanskog Novog do Sanskog Mosta. Drugi bataljon je napadao na rejon Mijske glave, a 1. četa je izvodila obuhvat i napadala neprijatelja sa leđa. Posle tih borbi uslijedio je napad na Bosanski Novi. Prva četa i njegov vod imali su uspjeha u zarobljavanju neprijateljevih vojnika i ratne opreme, iako grad toga puta nije oslobođen. Slijedila je likvidacija ustaških uporišta u naseljima Umci i Demeševci, a zatim ponovni neuspjeli napad ne uporište u Sanskom Mostu.

Kraj druge polovine decembra 1942. i početak januara 1943. donio je Tomi dva prijatna iznenađenja. Prvo, odmor i oporavak 2. bataljona u Lušci-Palanci, upravo na domaku njegovog Bojišta, gdje su mu živjeli stari roditelji i supruga sa maloljetnom ćerkom. Pored obaveza u svome vodu i 1. četi, Toma je koristio svaki slobodan trenutak za boravak sa svojimima. Drugo iznenađenje bilo je učešće na smotri 4. krajiške divizije pred Vrhovnim komandantom, 7. januara 1943. u Srpskoj Jasenici. Tu je Toma preko dana pripremao svoj vod za smotru, a noću uz odobrenje svojih pretpostavljenih, odlazio u svoje selo, kod porodice, ne slućeći da mu je to poslednje druženje i viđenje sa svojimima najmilijima.

Sjutradan, poslije smotre 8. januara 1943, jedinice 2. krajiške brigade krenule su prema Sani, i u rejonu Blagaja prešle rijeku, odmorile se u selu Dragotinja, a zatim uslijenim maršem stigle u Potkozorje, Podgradice i Topolu.

U okršaju sa neprijateljem upao je 4. bataljon, i njegov opstanak je bio ugrožen. Među prvima mu je pritekao u pomoć vod 1. čete, kojim je komandovao Toma. U toku noći između 19. i 20. januara 2. bataljon je napao neprijatelja u Srednjoj i Donjoj Topoli. Prva četa i Tomin vod uspjeli su neopaženo da uđu u naselje i iznenade neprijatelja, da mu nanesu gubitke i natjeraju ga u panićno bjekstvo. Potom su nastavili da gone neprijatelja prema Bosanskoj Gradiški.

Otpočela je u međuvremenu i četvrta neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Neprijatelj je uspio da prodre u srce Podgrmeča, sve do Benakovca. Naređen je hitan povratak 2. krajiškoj i 5. kozaračkoj brigadi u Podgrmeč, sa zadatkom da zajedno sa jedinicama 6. krajiške brigade, likvidiraju tog neprijatelja. Po stizanju na taj prostor, u sadejstvu sa drugim jedinicama, 1. četa napala je neprijatelja utvrđenog u grupu kuća Kačevendi i Adamovića i dominirajuće visove. Neprijateljeve jedinice su davale žilav otpor i odbijale svaki napad boraca. U više puta obnovljenim napadima borci Tominog voda i 1. četa nisu uspjeli da ugroze neprijateljevu odbranu, a imali su i osjetne gubitke. Pod pritiskom mnogobrojnih i jačih neprijateljevih snaga, jedinice 2. krajiške brigade su se povukle u snijegom zavijenu planinu Grmeč.

Nakon višednevnih borbi došlo je do borbe u okruženju na suženom prostoru vrhova Grmeča u sjeveroistočnom predjelu vrha Javornjače. U tim tako teškim uslovima, Toma Trninić je primio dužnost komandira 1. čete 2. bataljona. Istog trenutka, poveo je u juriš četu i dijelove ostalih četa 2. bataljona. Tri puta je Toma sa borcima jurišao da razbije neprijateljeve snage na šumskoj željezničkoj pruzi u blizini »Šipadovih« baraka, upravo tu gdje je u mladosti utovarao klade na vagonete. Nakon ponovljenih juriša, sa znatnim gubicima, obruč je probijen i neprijateljeve snage su razbijene.

Kolona jedinica 2. krajiške brigade i naroda, na čijem čelu je bila 1. četa, krenula je noću, između 12. i 13. februara 1943, kroz šumsko bespuće i dubok snijeg i sišla u Tornino selo Bojište i Jelašinovce. Tu su malo predahnuli u kućama koje su ostale čitave. U međuvremenu, odbijen je, zajedno sa jedinicama 6. brigade, jedan napad neprijateljevih snaga, koje su krenule iz Lušci-Palanke i sela Praštali.

Organizovano je povlačenje boraca i naroda preko drumu Lušci-Palanka - Sanski Most, preko Bošnjaka u rejonu Rovine, pravcem prema selima Lipniku, Hadrovcima i Kozinu, gdje nije bilo neprijatelja. U tim selima ostalo se na višednevnom odmoru i oporavku u drugoj polovini februara 1943. godine. Predah je iskorišćen, osim za odmor, i za organizacijsko sređivanje jedinica. Komandir 1. čete Toma Trninić nastojao je da se borci što bolje odmomore i nahrane, a potom pripreme za sljedeće borbene okršaje. Borci su bili disciplinovani i slušali su svaki savjet svoga komandira, jer je u dosadašnjim borbama, a naročito kroz Grmeč, pokazao, pored lične hrabrosti, fizičke izdržljivosti i prisebnosti, i veliku brigu za svakoga borca.

Po povratku sa terena Kozare i iz sela Podgrmeča, 2. bataljon je dobio zadatak da kontroliše komunikaciju Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac i Srpska Jasenica. Zasedama na tim komunikacijama ometano je kretanje neprijateljevim jedinicama. Jedna od najuspješnijih zaseda bila je na komunikaciji Bihać - Bosanski Petrovac, u rejonu Lipe, na domaku Ripačkog klanca kod Bihaća.

Sve je bilo precizno i dobro organizovano. Na vrijeme su zauzete busije pored drumu kojim je trebalo da prođu neprijateljevi kamioni sa ratnim materijalom, krećući se od Bihaća ka Bosanskom Petrovcu. Prvi kamion se pojavio iz Ripačkog klanca, i baš tada je odjeknuo nehotice ispaljeni metak. Srećom, neprijatelj nije čuo pucanj, i kolona kamiona

je nastavila put. Znak za otvaranje vatre dao je Toma Trninić, i to u trenutku kada su kamioni ušli u domet zasjede. Na Tornine riječi »brza paljba«, prolomila se mitraljeska i puščana vatra po neprijateljevim kamionima. Zaustavilo se osam kamiona na kratkom prostoru, a borci su izveli juriš, protjerali preživjele neprijateljeve vojnike, pokupili ratnu opremu, a osam kamiona i osamdeset buradi benzina zapalili i unuštili. Sve je bilo gotovo za nekoliko minuta.

Posle tih akcija 2. bataljona načinjen je pokret u pravcu istočnog Podgrmeča, a zatim u srednju Bosnu. Na tom putu izvedeno je više značajnih borbenih akcija, u kojima su 1. četa i njen komandir imali značajnu ulogu i postizali vidne uspjehe. Jedna od njih bila je zasjeda na putu Ključ - Bosanski Petrovac, u rejonu šume Paunovac, 11. aprila 1943. godine. U njoj su naneti veliki gubici neprijatelju, uništeno je više teretnih kamiona i zaplijenjeno je više od dva vagona raznovrsne hrane, te izvjesne količine oružja i municije. Nekoliko puta je 2. bataljon prelazio komunikaciju Bosanski Petrovac - Vrtoče, u rejonu Medenog Polja, iako je neprijatelj dobro obezbjeđivao. Odlazio je 2. bataljon i preko Grmeča u podgrmečka sela radi donošenja hrane, a vodio je i borbe sa četnicima u rejonu Glamočkog polja.

*

Nakon prelaska u srednju Bosnu, Toma Trninić je postavljen na dužnost zamjenika komandanta 2. bataljona 2. krajiške brigade. U borbama na području srednje Bosne, kao zamjenik komandanta, često je boravio u četama, naročito za vrijeme borbenih dejstava. Tako je u borbama za Teslić i zauzimanje Tešnja usmjeravao sadejstvo 1. i 2. čete. Pri likom napada neprijateljevih snaga od Doboja, drumom prema Tesliću, u rejonu Jelaha, sa 1. i 2. četom Toma je udario u lijevi bok neprijateljevih snaga i natjerao tri neprijateljeve čete na povlačenje, nanijevši im teške gubitke u ljudstvu i ratnoj opremi.

Početkom septembra 1943. govorkalo se među borcima da 2. krajiška brigada treba uskoro da pređe preko rijeke Bosne na područje istočne Bosne. To je i potvrđeno u drugoj polovini septembra, te su započele pripreme. Pomjeranje jedinica brigade prema Stanarima, Ljeskovima vodama, Bukovici i rijeci Bosni - nagovještavali su prelazak preko rijeke. U ranim večernjim časovima, toplog i lijepog septembarskog dana, kolona 2. brigade zastala je na brdovitom prevoju Krnjen, odakle se čisto i jasno vidjela rijeka Bosna i njena dolina. Zamjenik komandanta 2. bataljona, Toma Trninić, obavijestio je komande četa da će prelazak preko rijeke biti izveden u toku noći, i naredio je da se o tome obavijesti svaki borac, ističući da uspjeh prelaska zavisi isključivo od discipline. Kada je ovladala noć, kolona je krenula niz brdoviti predio, prešla preko željezničke pruge Doboj - Derventa, a zatim se približila rijeci. On je sa nekoliko boraca već čekao na mjestu prelaska. Odredio je vodiča, i pokazao gdje treba gaziti.

Po prelasku u istočnu Bosnu jedinice 2. brigade izvele su više borbenih akcija: protiv ozrenskih četnika na uzvišenju Ciganište i grebenu Becanj, zauzimanje Gračanice i rušenje željezničke pruge od Karanovca

prema Bosanskom Petrovom Selu, na liniji Doboj - Tuzla. U tim borbama Toma je, po zadatku štaba 2. bataljona, usmjeravao sadejstva među četama.

U drugoj polovini septembra 1943. primljeno je naređenje od štaba brigade da se pristupi svestranim pripremama u jedinicama i da se saopšti borcima da predstoji teška borba za oslobođenje jednog većeg grada. Neposredno poslije te vijesti jedinice brigade napustile su liniju Doboj - Tuzla, i pokrenule se prema Srebreniku, sjeverozapadno od Tuzle, gdje su ostale neko vrijeme na odmoru i pripremama. Naređeno je da svaki borac mora biti snabdijevan dovoljnom količinom municije i hranom za tri dana.

Za napad na garnizon u Tuzli 2. bataljon, sa ostalim jedinicama brigade, stigao je 29. septembra 1943, prije noći, na polazne položaje u rejon Obodnice i Breške. Saopšteno je da se Tuzla napada u 21. sat i da 2. i 4. bataljon čine udarnu kolonu, koja treba neopaženo da prođe kroz rejon između potoka Tušanj i Slanog bunara, prema centru grada. U višednevnim borbama, do konačnog oslobođenja Tuzle, Toma je imao zadatak da obezbeđuje usku saradnju i sadejstvo četa. U prvom noćnom napadu Toma se našao sa 2. četom, koja je bila najdublje ušla u grad. Prednji dijelovi te čete došli su do zgrade na kojoj je stajala tabla sa natpisom »Kotarski finansi«, iz koje se niko nije pojavljivao. Toma je ocijenio da nekog ima u zgradi, i uz pomoć grupe boraca ušao je u prizemlje, gdje je zatekao na krevetima dvanaest ljudi, čije su puške stajale u soškama, a vojničke uniforme su im visile na čivilucima. Prisutni borci su pokupili oružje, municiju i drugu opremu. Zarobljenici su izjavili da su kotarski finansi i da su oružje i opremu dobili prije dva dana, a da nisu nijedan metak ispalili, što je potvrđivala i čistoća pušaka. Zarobljenici su otpremljeni u štab 2. bataljona.

U drugom noćnom napadu Toma je bio sa 1. četom u trenutku kada je iz grada, sa leđa, napala neprijateljevu artiljerijsku posadu na visu Gradina i omogućili zauzimanje tog uporišta. Poslije tog uspjeha, 1. četa se vratila u grad i, sa ostalim četama, nastavila da vodi ulične borbe prema istočnom logoru, do konačnog oslobođenja Tuzle. Nije bilo mnogo vremena za zasluženi odmor, jer se nametnula teška borba za odbranu Tuzle, u kojoj je neprijatelj odbačen, preko Husina i Cerika, u pravu Gračanice i Doboja. Potom su zauzele Živinice, gdje su jedinice 2. krajiške brigade ostale na odmoru i oporavku.

Početkom druge polovine oktobra, poslije oporavka u Živinicama, jedinice brigade oslobodile su Kladanj, i krenule, preko Vlasenice i Han-Pijeska, u rejon Sokolovića. Tu je 2. bataljon dobio zadatak da likvidira četničku Azbukovačku brigadu, koja je bila stacionirana u selu Sjercima, i razmeštena po seoskim kućama. Ta brigada je imala oko 500 četnika i bila je dobro naoružana. Borci 2. bataljona prešli su usiljenim maršom Devetak i uveče 21. oktobra stigli u selo Selište, na polazne položaje za napad. Toma Trninić, kao zamjenik komandanta bataljona, dobio je zadatak da sa 2. četom neopaženo prođe kroz četničke položaje i da u dubini sela otkrije i uništi četnički štab Azbukovačke brigade. Toma je sa četom uspio da se neopaženo probije do zgrade štaba četničke brigade, a onda je komandant bataljona dao znak za opšti napad

svih jedinica. Zajedno sa borcima i komandom 2. čete, Toma je učestvovao u jurišu i uništenju štaba četničke Azbukovačke brigade i njenog obezbjeđenja. Borba je bila žestoka, ali je trajala svega oko tridesetak minuta. Četnički štab Azbukovačke brigade, na čelu sa komandantom Pavlovićem, bio je potpuno uništen. Imali su više od dvije stotine mrtvih i ranjenih, a bilo je i mnogo zarobljenih četnika. U toj akciji 2. bataljon nije imao nikakvih gubitaka. Zatim su nastavljene potjere za razbijenim i demoralisanim četničkim grupama i pripreme za napad na Sokolac. Krajem oktobra 1943. bataljon je učestvovao u nekoliko ponovljenih napada za oslobođenje Sokolca. Toma, po ustaljenoj praksi, učestvovao je u tim napadima, i to sa četama ili grupama boraca koje su imale specijalne ili najteže zadatke.

Iz rejonu Sokolca, jedinice brigade krenule su istočno, prema Rogatici i Višegradu, da bi već početkom novembra oslobodile Goražde, Ustikolinu i Foču, uzvodnu i južno u dolini rijeke Drine. U toku novembra na tom području borbena aktivnost boraca 2. bataljona bila je usmjerena na uništavanje i razbijanje četničkih grupa, muslimanske milicije i ustaša, koje su demoralisane lutale po selima i šumama. Nešto kasnije zauzeto je Trnovo, Tošići, Ilovica i Kijevo. Tako su borbene aktivnosti usmjerene prema Kasindolu, na domak Sarajeva, gdje su napadali 2. i 4. bataljon. Početkom decembra 1943. jedinice 2. krajiške brigade prebacile su se u rejon na lijevoj obali rijeke Prače, na prostor Vinča, Ponor i Brnjica, jugoistočno do Romanije. Tom prilikom Toma Trninić učestvuje sa 1. i 2. četom u rušenju oko 500 metara željezničke pruge, željezničkog i drumskog mosta na rijeci Prači, na liniji Stambolčić - Prača. Istovremeno razbija i uništava neprijateljeve jedinice koje su obezbeđivale te objekte. Tornino iskustvo i vojničko znanje pokazalo je izvanredne rezultate i u borbama protiv neprijateljevih jedinica u rejonu Romanije i okoline, u zauzimanju i rušenju rudnika Breza, u borbama u obruču na Ravnoj planini, u proboju preko Romanovca i izvlačenju iz planinskog bespuća u pravcu sela Jelaška. Dana 27. decembra 1943. sve su jedinice krenule u pravcu sela Očevlje, a potom u rejon Nišića, Sabanaca i Ivančića. Na tom prostoru nije bilo sukoba sa neprijateljem, pa je naredno odmaranje uz dobro obezbjeđenje i sređivanje jedinica. Za Tomu Trninića odmor je bio uvijek kraći nego za ostale borce. Odmarao se tek onda kada bi se sam uvjerio da su borci dobro smješteni i dobro obezbijeđeni, i to u četi koju je poslednju obišao.

Krajem decembra 1943, u rejonu Nišića, u 2. krajiškoj brigadi došlo je do kadrovskih promjena. Toma Trninić, od tada zamjenik komandanta 2. bataljona, postavljen je za komandanta 1. bataljona 17. majačke brigade. Zbog tog neočekivanog događaja Toma je promijenio sredinu u kojoj je stasao u dobrog i neustrašivog borca, i do kraja savjesnog i sposobnog starješinu, sredinu koja se teško mogla porediti sa drugima, jer su u njoj bili Tornine komšije, prisni prijatelji i rođaci, koji su više godina zajedno ratovali i dijelili dobro i zlo. Drugo, Toma je primio dužnost komandanta bataljona, što ga je učinilo samostalnim u obavlja-

nju zadataka i potpuno odgovornim za bataljon u celini. Trebalo je prvo da dobro upozna starješinski i borački sastav, kao i sredinu u koju je došao, a istovremeno da i taj sastav i sredina upoznaju njega kao svoga komandanta. Toma se prvo javio štabu 17. majevičke brigade, koja se nalazila u neposrednoj blizini, u istom selu. Toma nije mijenjao svoje ranije stečene navike i provjereno vojničko iskustvo i saznanje, kako u vođenju borbenih akcija, tako i u vremenu odmora i predaha. I dalje je nastojao da najviše vremena provodi sa borcima u četama, zahtijevajući to i od ostalih članova štaba bataljona. Pokušao je da dobro upozna starješine, a potom i sve borce, a zatim naoružanje i opremu kojoj je raspolagao bataljon.

U toku januara i februara 1944. Toma je provjerio akcionu sposobnost bataljona u borbama u rejonu Toljanik, Hadžići i Muslići, prilikom proganjanja i razbijanja četničkih grupa. U rejonu Sokolovića i Šenkovića, 21. januara, 1. bataljon je razbio i natjerao veću ustašku grupu u bjekstvo prema Sokolcu. Sjutradan, 22. januara, 1. bataljon je razbio i drugu grupu ustaša u selu Dobrašin, koji su izašli iz Sokolca radi pljačke. Do početka marta 1. bataljon i ostale jedinice 17. majevičke brigade vodili su borbu protiv njemačkih jedinica, koje su iz Sokolca preduzimale napade ili su izlazile u sela radi pljačke. Toma Trninić je bio zadovoljan novom sredinom, a naročito borbenim moralom boraca njegovog bataljona.

Početkom marta 1944. jedinice 17. majevičke brigade prešle su dugačak put i prenijele svoja borbeno dejstva u Birač - preko Vlasenice u Šekoviće, a zatim na Majevicu, u rejonu Brđana i Trnove, na domak Bijeljine.

Ljetnjih mjeseci, maj - avgust 1944 - Toma Trninić, kao komandant, sa bataljonom postiže izvanredne rezultate.

U prvoj polovini septembra 1944, na položajima kod Duboštice u 17. majevičkoj brigadi došlo je do izvjesnih kadrovskih promjena. Toma Trninić je postavljen na dužnost zamjenika komandanta 17. majevičke brigade. Na toj dužnosti ostao je sve do kraja prve polovine januara 1945. godine. Aktivno je učestvovao u komandovanju brigadom u svim borbenim operacijama koje su vođene u toku jeseni i zime 1944. godine.

Poslije borbi u rejonu Kladnja, Vukovine i Ribnice u prvoj polovini januara 1945., 17. majevička brigada se prebacila, preko Omazića, na prostor Živinica, gdje je ostala na odmoru nekoliko dana. U tome periodu Toma Trninić je postavljen za komandanta 21. tuzlanske brigade.

*

Početkom druge polovine januara 1945. Toma je primio dužnost komandanta 21. tuzlanske brigade u rejonu Živinica, kada je brigada bila u pokretu prema rejonu Snagova kod Zvornika. Za kratko vrijeme upoznao je starješinski sastav u štabu brigade i bataljonima, i borce, tražeći, kao i uvijek, disciplinovano izvršavanje svih naređenja i dobijenih zadataka. Zaveo je obavezu da članovi štaba brigade budu prisutni u bataljonima, naročito za vrijeme borbenih aktivnosti brigade. Tražio je od

svakog rukovodioca i borca potpuno angažovanje i nije trpio koljebljivce.

Krajem januara i početkom februara 1945. godine 22. njemačka pješadijska divizija uspjela je da se probije komunikacijom Sokolac - **Han**-Pijesak, preko Vlasenica i Drnjače, da se prednjim dijelovima uđe u Zvornik, sa tendencijom daljeg probijanja preko Bjeljine i Brčkog na sjeverozapad. Veoma jake snage sjeverozapadne pobočnice te neprijateljeve divizije vodile su žestoke borbe sa jedinicima 2. armije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

U takvoj situaciji, po naređenju štaba 38. divizije, 21. tuzlanska brigada napadala je neprijatelja na liniji Đevanje - Kamenica - Jasenica, sadejstvujući sa 17. majevičkom brigadom prema Liješanju, sa zadatkom da odbaci neprijateljeve snage u pravcu Drinjače.

Poslije izlaženja na polazne položaje bataljoni 21. tuzlanske brigade sudarali su se sa veoma jakim neprijateljevim snagama koje su objezbeđivale lijevi bok glavne kolone na komunikaciji Drinjača - Zvornik. Poslije višednevnih žestokih borbi, uz obostrano velike gubitke, 22. njemačka pješadijska divizija je uspjela da se probije i uđe u Zvornik 3. februara 1945, i odmah zauzme dominantne položaje - Mladevac i Kulu - Grad. U tom trenutku je 21. tuzlanska brigada zauzela položaje u rejonu Snagova, na liniji Ahmetovo brdo - Maričići. Nekoliko dana je vodila žestoke borbe sa neprijateljevim jedinicama. Bataljoni 21. tuzlanske brigade čvrsto su držali dostignute linije, obećavši svom komandantu Tomi Trniniću da neće izmicati nazad. Toma, uvijek uz streljački stroj, vidio je sve i svuda stizao. Zahtijevao je čvrsto držanje dostignutih linija. Osmog februara stiglo je naređenje štaba 38. divizije za opšti napad na Zvornik. Komandant brigade je pozvan u štab 38. divizije radi dopunskih naređenja i dogovora u vezi sa napadom.

O Tomi Trniniću i tim događajima, učesnik i svjedok, tadašnji zamjenik komesara 21. tuzlanske brigade, Spase Ristić iz Tuzle rekao je:

»Toma Trninić je za kratko vrijeme upoznao brigadu, a starješine i borci brigade upoznali su Tomu i stekli veliko povjerenje u njega, kao komandanta brigade, što je bilo od ogromnog značaja za tadašnje vrijeme. Toma je bio neustrašiv borac, savjestan i sposoban starješina, do kraja pošten i tolerantan, veoma pogodan za saradnju. Bio je disciplinovan u izvršavanju svih naređenja i zadataka koji su mu se povjeravali. Kao takav stekao je veliko povjerenje i autoritet, kako u brigadi, tako i u štabu 38. divizije, pa i u višim komandama.

Borbe koje je vodila 21. tuzlanska brigada u rejonu Snagova, na liniji Ahmetovo brdo - Maričići, nisu prestajale nekoliko dana, i mogu se svrstati u najteže od osnivanja brigade. Osmog februara 1945. godine stigla je naredba štaba 38. divizije za opšti napad na položaje neprijateljevih jedinica. U napadu su učestvovalе sve jedinice na tome sektoru radi zaizimanja Zvornika. Predviđeno je bilo da napad počne 9. februara 1945. u tri sata ujutru. Istovremeno, pozvan je komandant brigade u štab divizije radi dogovora i primanja naknadnih naređenja u vezi sa predviđenim napadom. Poslije povratka iz štaba divizije, komandant brigade Toma Trninić dao je okupljenim članovima štaba brigade i komandantima bataljona kratka i jasna naređenja. Svako je znao svoj

zadatak u okviru zadatka brigade, koja se spremila da napadne neprijateljeve položaje na Ahmetovom brdu i Maričićima. Polazni položaji su bili ispod Ahmetovog brda, sa položaja koji su se trenutno držali. Komandant brigade, sa zamjenikom komesara brigade, nalazio se na sredini, bliže lijevom krilu brigade, u neposrednoj blizini streljačkog stroja, a ostali članovi štaba na desnom krilu brigade. Napad je počeo na vrijeme. U prvom naletu bataljoni 21. tuzlanske brigade zauzeli su Ahmetovo brdo, a zatim, nakon nekoliko juriša, i Maričiće. Nijemci su se snažno branili iz rovova ispod Maričića. Izvodili su i protivnapade na susjednu jedinicu na lijevoj strani, i ponovo su zauzeli Maričiće. Razvila se ogorčena borba između Ahmetovog brda i Maričića. Jedinice brigade su čvrsto držale Ahmetovo brdo, dok su Nijemci izvodili protivnapad. Komandant brigade i ja nalazili smo se u jednom rovu, neposredno iza streljačkog stroja. Borba se vodila sa svim vrstama oružja na bliskom odstojanju. Nijemci su koristili male pješačke minobacače. Nakon nekog vremena, borba kao da je izgubila u žestini, ali su se dostignute linije čvrsto držale. U jednom trenutku kurir je donio depešu iz štaba divizije i predao je komandantu. Budući da je bilo još mračno, a vijest iz depeše morali smo doznati, sklonili smo se u rov, gdje smo, skrivajući upaljenu šibicu, pokušali da je pročitamo.

Ja sam upalio šibicu, a komandant Toma Trninić je pročitao depešu. Mislili smo da je odbljesak svjetla od upaljene šibice dobro zaklonjen i da neprijatelj nije mogao primjetiti. Međutim, neposredno poslije toga, Nijemci su minama iz malih minobacača tukli mjesto i neposrednu okolinu rova u kojem smo se nalazili. Jedna mina je pala u rov između nas dvojice. Toma Trninić komandant 21. tuzlanske brigade, ostao je na mjestu mrtav, a ja sam ranjen i kontuzovan. Posmrtni ostaci Tome Trninića sahranjeni su istoga dana, pored puta Ahmetovo brdo, prema Vjetrenjači, kota 510, na Snagovu kod Zvornika«.

Toma Trninić se rodio na početku prvog svjetskog rata. U najboljim godinama dao je svoj život, na kraju drugog svjetskog rata, na domaku pobjede jugoslovenske oružane revolucije, kojoj je vjerno služio. Bio je pravi primjer idealnog borca i starješine jugoslovenske revolucije.

Devojački četverolist u Drugoj brigadi

VOJIN HADŽISTEVIĆ

Sjećam se, kao juče da je bilo, jednog susreta sa Zorom Kovačević (1924), Slavkom Grubor (1921) i Dušankom Perović Dušom (1924) u Podgrmeču, neki dan po mom prebacivanju iz Kozare, krajem jula 1942. Bilo je to u samo predvečerje formiranja 2. krajiške brigade. Tada su ove tri banjalučke djevojke i skojevke bile pri kraju priprema da svoj raniji politički i kulturno-prosvjetni rad sa podgrmečkom omladinom zamjene ratovanjem - sa puškom u ruci, rame uz rame sa muškarcima - u našim partizanskim četama. Sve su tada želile da pođu baš u Banjalučku četu Kozarskog udarnog bataljona, koji će za nekih petnaestak dana postati 1. bataljon 2. krajiške brigade.

Kad god se toga sjetim, uvijek navru i neke asocijacije na tadašnju našu ratnu »poštu«. Danas i sami pomalo zaboravljamo kako je ona bila, prema tadašnjim okolnostima, uredna i brza - donoseći nekome nekad radost a nekome tugu - i kako su tada bile hitre i dovrtljive naše »poštonoše«. Pisma, ceduljice, paketići, ponekad i nešto veće - po kuririma. Usmene poruke, od usta do usta, preko odbornika i drugih glasnika - našeg specijalnog ustaničkog »telegrafa« i »telefona«. Adrese, od onih najširih: tome i tome, »negdje u Kozari« i slično, pa do već određenijih: u toj i toj četi, tog i tog bataljona i odreda, u tom i tom selu ili »negdje na položaju«.

»Piši na adresu: Komandiru I čete II batalj. »Borac«, Karlu, Ponir« - tako piše Karlo Roje iz srednje Bosne, 10. marta 1942, Duši Perović u Majkić Japru u Grmeču - kuda je ona otišla nešto ranije iz Aginog Sela ispod Cemernice - dok se iz ostalog teksta vidi da je uz to pismo išao i jedan »ranac koji je vrlo praktičan za put« i u njemu još neke za nju stvari. Šta je sve tada prenosila naša pošta svjedoči i post Skriptum iz prethodnog Karlovog pisma, od 24. februara 1942, upućenog na istu adresu. Iz riječi: »Šaljem ti jednu kutiju saharina ako se prehladiš da si kuhaš čaj tj. sebi i Jeli!«, može se videti i to, da Karlo nije mogao a da ne kaže Duši da je ona ta o kojoj on brine i kojoj taj saharin šalje, ali i da se potom pobojavao da je rekao možda isuviše mnogo, pa je odmah zatim požurio da to malo »zamaagli« dodajući, i bez zapete: »tj. tebi i Jeli« - Dušinoj starijoj sestri, od neke godine pred rat učiteljici u Hašanima.

Naša grupa - u njoj još jedan iz Udarnog bataljona, neki Sveto povređen u oko - izvukla se iz Kozare 21. jula 1942. Čim smo nas dvojica stigli u bolnicu, u zaseoku Lukići i Majkić Japri - gdje smo se istog

dana zbog opasnosti neprijateljske ofanzive prebacili sa prihvatnom ambulantom iz Budimilića Japre - odmah sam pokušao da se preko onoga već oprobano ustaničkog »telegrafa« javim Zori Kovačević. Tri mjeseca ranije, kako je tada uz jedan vragolast naglasak odredila Ajija Karabegović, politički komesar naše bolnice na Čemernici, otpratio sam Zoru jedan dio puta prema Bočcu i Vrbasu, odakle je ona potom pošla za Grmeč. Vjerovao sam da bi mogla biti »tu negdje«, na radu sa omladinom. Tada još nisam znao za ona Karlova pisma i da je Duša, pošavši u Grmeč nešto prije Zore, otišla baš u Majkić Japru, a još manje da je to rodno selo Slavke Grubor.

Završivši Učiteljsku školu u Banjaluci, Slavka je od početka 1941. bila učiteljica u Kruševom Brdu, kod Kotor Varoši, a već od jeseni je u 4. krajiškom odredu. Poslije četničkog puča u četi uz koju se tada nalazila, aprila 1942, od strijeljanja je spasio jedan seljak, čijem sinu je bila učiteljica u Kruševom Brdu. Prvu borbu Krajiškog proletarskog bataljona sa tim četnicima iskoristila je da nam prebjegne, ali joj želja da ostane u tom bataljonu nije mogla biti ispunjena. U ropstvu je bila veoma oslabila, odjeća joj pocjepana, na nogama drvene klompe, pa je poslata u našu ambulantu u Vijačanima. Ubrzo potom sreli smo se u Skender Vakufu, gdje je stigla sa Kozarskim Udarnim bataljonima. Tu je od pučeva sačuvano banjalučko jezgro Čemerničkog bataljona, nas oko 140, ušlo u sastav Udarnog bataljona kao njegova 3. (Banjalučka) četa. Krenuvši otuda preko Vrbasa i Manjače, i stigavši 30. maja u Prijedor, naša Banjalučka četa je potom pošla na Kozaru, a Slavka sa jednom grupom na Grmeč.

Po izlasku iz Kozare, na prolazu kroz Mišku Glavu, Sveto i ja smo u štabu Udarnog bataljona dobili propusnice. Već na prvom koraku u Podgrmeču, još od Radomirovca, mogla se u narodu i kod boraca osjetiti izvjesna strijepnja od mogućnosti da i tu svakoga časa započne ista onakva ofanziva kakva je upravo protutnjala Kozarom. Razloga za takva strahovanja na pretek. I neprijatelj je odista namjeravao da odmah poslije Kozare krene i na Grmeč. Niko nije mogao znati da su Nijemci, zbog velikih gubitaka u vremenu i krvi na Kozari, morali taj plan odložiti čak za januar 1943. U takvoj atmosferi smo napustili Budimilića Japru, u takvoj atmosferi smo se našli i u Majkića Japri, u bolnici u zaseoku Lukići.

Tu u Lukićima, gdje smo se smjestili 22. jula predveče, i gdje ćemo poslije toliko danonoćnih borbi i neizvjesnosti u Kozari prospavati svoju prvu spokojnu noć, ležali su tada sekretar štaba Kozarskog odreda Božo Cikota i politički komesar jednog banijskog bataljona. U datim okolnostima, »psihozi« ofanzive, njima nije trebalo mnogo, pa da im već prvo jutro Sveto i ja postanemo sumnjivi. Možda nisu vjerovali da se poslije toliko vremena mogu pojaviti iz Kozare neki ranjenici. Ljuban Kukić (1924) iz Bistrice i Pero Prolić (1923) od Ključa, sa kojima smo izašli iz Kozare, bili su prvi kuriri koji su poslije proboja uspostavili vezu sa preživjelim u obruču i opet se otuda vratili, a Sveto i ja prvi ranjenici koji su se tada prebacili u Grmeč. Do našeg polaska iz Kozare u Šošinim barakama iznad Zidanog mlina okupilo se - prema izvještaju Branka Babića Slovenca koji su Kukić i Prolić tada nosili u Operativni

štab - svega oko 25 ranjenika. Možda Cikota i taj Banijac nisu ni znali za naše propusnice, možda su mislili da su falsifikovane, a može biti i da je malo priprosti i preuveličavanju skloni Sveto pričao nešto o tome kako je bilo u Kozari, pa je neko mogao to shvatiti kao »neprijateljsku propagandu« i širenje »panikerstva« među grmečkim ranjenicima.

No, bilo ovako ili onako, mogli smo se za jedan minut objasniti samo da su tog jutra sa mnom razgovarali. Ali, ja tada nisam ni znao za njih. Do mene je dolazio samo komandir zaštitnice, i to kao od upravnika bolnice. Prvo da mi traži na »poslugu« pušku, kao nemaju ih dovoljno za stražu, a onda i bombu, kao mogla bi se u bolnici »odšarafiti« i eksplodirati! Bunio sam se, ali ni u snu ne bih pomislio da me to razoružavaju. Zašto da jednog ranjenika iz Kozare razoružavaju partizani u Grmeču? Kao rijetki koji su izbjegli masakr na Kozari mogli smo očekivati samo da će nas tu »nositi na rukama«. Više mi to ličilo na neku traljavost u bolnici, koju su date okolnosti samo još pojačale. Tako sam tumačio i to, što mi komandir nije znao logički objasniti zbog čega, tek stigli, moramo nekuda »u štab«. Kako znati da u toj »psihozi ofanzive« neki vide u nama presvučene četnike, koji se kao neka »prethodnica« Nijemaca i ustaša infiltriraju u Grmečki odred, da ga »iznutra« razbijaju - kada su svi razgovarali sa nama kao sa »svojima«? A sve stoga da se ne bismo »dosjetili« da smo otkriveni, i da bi nas tako »nespremn« naši obavještajci u štabu Grmečkog odreda mogli »iznenaditi«!

Nisam shvatio o čemu se radi ni kada su dvojica naših pratilaca pohajali konje - a mi, ranjenici, pješke! Samo sam se zapitao, da li je to nešto »naopačke« u mojoj glavi, ili tu, u Grmeču. A kada sam jedanput, iznerviran njihovim držanjem, zaprijetio da neću više tako - i kada je na to, uz prijetnju pištoljem, uslijedila jedna gadna psovka - bio sam već siguran da je sa mojom glavom u redu, ali da se moram strpiti dok se ne sretnem sa nekim »normalnim« drugom. Jer, kako smatrati ove normalnim, kao i one koji su nas njima prepustili, kada kao bikovi snažni jašu na konjima - a ja sav iscijeden, tek što sam se iščupao iz jedne nevolje, sa gelerom u nozi, moram pješke i bosonog toliko prašinjati po nesnosnoj vrućinštini!

Vrhunac svega čekao nas na kraju toga puta, u Benakovcu! Namjesto »u štabu«, tu smo se najednom, neočekivano, našli - u partizanskoj buvari! Ali, kako sam se tek iznenadio, kada sam najposlije - na moje insistiranje da me tamo odvedu - u štabu Grmečkog odreda, u Đukanovićima, ugledao Velju Stojnića. Nije trebalo ništa objašnjavati. Poznawali smo se još iz Banjaluke. Njegov otac Stevan i moja majka Milka njegovali su jedno starinsko kumstvo, koje su sa Stojnićima uspostavili još Petar Kočić i mamin ujak dr Živko Nježić. Podijelivši partizanski njegov krevet u štabu, tu noć nismo dugo zaspali od priče o Banjaluci i Banjalučanima. U njihovom banjalučkom učiteljskom stanu - u školi u kojoj je njegov otac bio učitelj a moja majka učiteljica - slušao sam prvi puta, sa njegovim mlađim bratom Slobodanom, mojim vršnjakom, radio Moskvu. I za ono vrijeme, i za naše tadašnje skojevsko doba, veličanstveno ponočno otkucavanje kremaljskih časovnika i zvuke Internacionale!

Međutim, iznenađenjima nikada kraja. Na povratku, u bolnici, čekalo me novo. Od Kukića sam još u Kozari čuo da je na Grmeču oskudica u pisačem materijalu. I dok su ostali u razvaljenim magacinima na Vitlovskoj tražili štošta drugo, ja sam se zavukao u jedan sa takvim materijalom i napunio njime do vrha svoju uprtnjaču. Pola sam već ostavio u štabu bataljona, a ostalo sam čuvao za komandu čete i svoje skojevce. Potražim odmah torbu, a ona prazna! Sve podijelili u bolnici. »Šeponja« je opasan, taj se neće više nikada vratiti, garantovali su naši sprovednici. Onolike sveske, pisača hartija, indigo, olovke u mojoj torbi bile su samo još jedna potvrda mojih »opasnih« zadataka! To kao da je prelilo čašu. Tražio sam da smjesta idem u drugu bolnicu. Cikota i Banijac se nisu pojavljivali. Namjesto njih izvinjavao se upravnik Đuro Bajić, jedan srdovječan i blag čovjek, inače stari bolničar iz Drvara (rodom iz Mokronoga), koji je smatrao da se moralo prvo razgovarati sa mnom u bolnici, a tek onda, ako bi trebalo, da idem, »u štab«. Odmah potom, pronašavši za jedan minut nekoliko svezaka - u kojima sam od 17. avgusta 1942. nastavio svoj dnevnik - poželio mi je srećno do Nove centralne bolnice...

Kako dobro funkcioniše naš ustanički »bežični« telegraf uvjerio sam se već drugog-trećeg dana po mom javljanju Zori. Tog časa bio sam već u Novoj centralnoj bolnici iznad Lukića, kod izvora Dobra voda, i još sam pomalo gundao zbog svega što su mi u Lukićima priredila ona dvojica, kada su u bolnicu najednom gurnule, sa živošću i povicima kao da ih je ko zna koliko - Zora, Slavka i Duša!

Kako smo se samo pozdravljali! Dok su me gledale kao da sam iz mrtvih ustao - pojavio sam se iz Kozare poslije toliko vremena - ja sam u njima tog časa vidio cijelu našu Banjaluku! Još idući im u susret pitao sam Zoru - kako tako brzo dobi moju poruku, a onda i ne čekajući odgovor, u istom dahu, Slavku i Dušu - gdje se tako prije nađoše. A one skraćuju odgovore, još nestrpljivije da čuju od mene toliko toga što ih je interesovalo iz Kozare.

Ratno vrijeme dragocjeno, svako ima svoje dužnosti, ko zna kada ćemo se opet viditi. Da nam ne bi niko smetao, izdvojili smo se malo podalje, na jednu travnatu zaravan. Koncentracija na svaku riječ, koju će neko od nas izgovoriti, vidi se i po tome kako smo posjedali, koljena obgrlili, u lice se jedni drugima unijeli. One su na Vojno-političkom kursu u Srpskoj Jasenici. Tamo je i jedna četa od osamdesetak djevojaka. Među njima još jedna Banjalučanka, Kata Filipović (1917, radnica), sa kojom, se nisam poznavao iz Banjaluke. Dok sam im ja odgovarao na pitanja, kako je to bilo u Kozari, šta sam tamo sve za tri nedelje poslije proboja odreda vidio i doživio, kako su prošli ostali Banjalučani i drugi iz Banjalučke čete koji su takođe ostali u obruču - pošto za nas nisu mogle čuti ništa utješno od drugova koji su se 3. i 4. jula otuda probili - one su mi nekoliko puta upadale u riječ, da bi sa nekim osobitim ponosom kazale kako neće više raditi u pozadini, i da će i one uskoro »u četu«!

Nisam im znao ništa reći o sudbini Branka Stupara Miše (1918. student), prvog političkog komesara Banjalučke čete. Nemoćan da sa mnom krene, on je 4. jula ostao sa još nekim teškim ranjenicima na Vit-

lovskoj. Među tamo spaljenim ranjenicima, naišavši ponovo preko Vitlovske 18. jula našao sam i Slovenca Mirka Mrmonju (1913), predratnog doseljenika u Banjaluci iz Gorice. Osobito ih je uzbudila sudbina Lutvije Smailagić Lutke (1922. gimnazijalka), koja 5. jula osta pored ranjenog Vlade Kapora (1922. gimnazijalac) pred sami upad Nijemaca i ustaša među ranjenike, iskupljene poviše Bokana uz Mlječanicu i potok Grabovac. Odatle sam ja izmakao u zadnji čas, stigavši da sa njima dvoma progovorim samo nekoliko riječi, kao i malo dalje sa takođe ranjenim Milanom Dragičem (1922, đak učiteljske škole). Kada su ovde opet gotovo uzvikivale, da će i one »u četu«, moglo se osjetiti kako u njima plamti želja da se i same svete zlikovcima sa Kozare. Zločinci koji su na ko zna kakve načine umorile Lutku, Vladu, Mišu, Milana i tolike druge, spremni su da isto ponove i na Grmeču i svuda gdje bi još mogli da stignu.

Pričam dalje. Ostavši sami prilikom rasturanja odreda u manje grupe na Živoderu 7. jula, držeći se za ruke kao dvoje male djece, pored mene su bugareći promakli u dubinu nepoznate im šume - kada ni sam još nisam znao ni šta ću, ni kuda ću, ni hoće li me ranjenog neko primiti u svoju grupu - dvojica nerazdvojnih kumova i opštih ljubimaca našeg ranijeg Čemerničkog bataljona, ranjeni Veljko Mladenović (1903, radnik) i Vaso Kukrika (1914, seljak). Samo časak ranije, uhvativši sa obema rukama za glavu, tamo je promakao i Almas Sarajlić Juko (1917, radnik), dok je malo podalje stajala u mislima možda sa svojim šestomjesečnim Jasminkom koga je pred polazak iz Skender Vakufa u Kozaru morala ostaviti u jednom selu ispod Čemernice - takođe osamljena Ševala Hadžić (1923, domaćica), drugarica na Manjači tek poginulog Kasima Hadžića, sekretara OK KPJ za područje 4. krajiškog odreda. Pokazujem im, na glavi mi je gelerima isječena i njima dobro znana kožna kapa ridastih krznenih naušnica, sa kojom je u Kozaru došao posljednji komandant našeg Čemerničkog bataljona Dujko Komljenović (1909,ugar). Njega sam lutajući šumom našao 12. jula, osamljenog u jednom skrovištu, gdje se ubio bombom kada su ga otkrili. A one opet, kao svojevrstan odgovor na te moje riječi o Veljki, Vasi, Juki, Ševali i Dujki, i kao zavjet na osvetu:

»I mi ćemo u četu! Nećemo više raditi u pozadini!«

U času mog polaska za Grmeč 20. jula, kod Zidanog mlina iznad Mlječanice, gdje su se oko sekretara OK KPJ za Kozaru Branka Babića Slovenca okupljali preživjeli borci, nije se još znalo ništa za Šošu, Nikicu Pavlića, Vilka Vinterhaltera i drugo oko Štaba odreda i POB-a. Sa tom grupom sam se kretao 5. jula do večeri, naišavši na njih nešto poslije svog izvlačenja iz Grabovca, gdje su među 500-600 kozarskih ranjenika ostali Lutka, Vlado, Milan i još dvadesetak drugih ranjenika i bolničarki Banjalučke čete, među kojima je drugi politički komesar čete Jovica Savinović (1918, radnik). Pored njih u obruču je ostalo još desetak boraca koji nisu uspjeli da se 3. i 4. jula probiju sa četom u Karan a potom u Grmeč.

Koliko sam uz pomoć preživjelih boraca mogao do sada utvrditi, a o čemu se onda u Majkić Japri moglo samo nagađati, kroz neprijateljske »grablje« na Kozari uspjelo je da se od ovih provuče samo jedan

borac, dva ranjenika i tri bolničarke. Ostali neće nikada stići do Bošnjaka i prvog svečanog stroja svoje čete u 2. krajiškoj brigadi, ali će (izuzev 5 boraca i 5 bolničarki koji su neidentifikovani kao partizani preživjeli zarobljavanje) ostati trajno u spisku njenih boraca izginulih na Kozari prije ulaska čete u 2. krajišku brigadu. Inače, od oko 120 boraca Banjalučke čete, koliko nas je 1. jula krenulo iz Prijedora u Kozaru - odnosno, koliko sam do sada mogao poimenice utvrditi, što znači da faktičke brojke mogu biti samo veće - u Kozari su nam (pored onih 10 zarobljenih a preživjelih) poginula ili zarobljena pa odmah ili nešto docnije u logoru ubijena 63 borca i 5 bolničarki.

Dok se neposredna i emotivna Zora svaki čas uzbuđivala i nekim svojim pitanjem ili komentarom prekidala moju priču - pored ostalog i onom nekoliko puta ponovljenom upadicom da njih tri neće više da rade »u pozadini«, već da i one hoće »u četu« - dotle su me njena vršnjakinja Duša i tri godine starija Slavka slušale nešto uzdržanije, ne otkrivajući toliko kako sve to i same u svojoj duši preživljavaju. Ali, ako su u ovome ili onome različite, sve tri su bile podjednako oduševljene Kozarčanima - kako su se samo tukli sa Nijemcima i ustašama. Slušajući sa zebnjom gotovo cijeli mjesec danonoćno gruvanje topova i eksplozije avionskih bombi po Kozari, često su se pitale, hoće li tamo ostati ijedna živa duša, ijedno neranjeno drvo. Zato su na Kozarčane, kao i na druge borce iz Kozare, sa kojima su se sretale poslije njihovog proboja iz obruča, gledale kao na neke div-junake, koji su iskusili nešto što je drugima, koji nisu prošli kroz sve to u Kozari, teško i zamisliti. To će biti i razlog, što će se Zora u jednom trenutku ustezati da prihvati dužnost političkog komesara čete. Izgledaće joj neprirodno, da ona kao djevojka, pa još tako mlada i tek odskora u četi, bude politički komesar takvim Kozarčanima.

Ma koliko u svojoj mašti pretjerivala, idealizirajući sve čega bi se njena misao dotakla, što je bilo sasvim prirodno za njih kao djevojke, pa još tako mlade - Zora i Duša sa tek osamnaest a Slavka sa dvadeset i jednom godinom - u tom Zorinom viđenju Kozarčana tog ljeta bilo je dosta istine. I mi sami - pošto je prošlo izvjesno vrijeme, pošto smo se oporavili od izvjesnog šoka i krize koju je u jednom trenutrku Kozare morao tamo, u obruču, svako da osjeti - osjećali smo se poslije Kozare za jedno nesvakidašnje iskustvo bogatiji, utoliko samopouzdaniji i samosvjesniji, sami sebi drukčiji nego što smo bili prije Kozare. Uvjerili smo se neposredno, na vlastitom iskustvu, da nema takve situacije iz koje ne bismo mogli naći izlaz, da je moguće i ono nemoguće. S druge strane, golema mržnja prema njemačkim i ustaškim zlikovcima, razbuktana do najvećih mogućih vrhunaca njihovim zločinima na Kozari - i otuda silna žed za osvetom - davali su borcima sa Kozare dodatnu snagu. U onim dvjema riječima našeg jurišnog pokliča »Naprijed, Kozara!«, kojim su se u 2. krajiškoj brigadi počeli posebno služiti njeni kozarski bataljoni, Prvi i Treći, bilo je nabijeno i sažeto toliko toga od čega je odista moralo da zazebe srce svakom protivniku na kojeg bismo tada udarali. Pogotovo onima koji su ubijali i palili po Kozari, a koje je Pavelić uvjeravao da su kozarski partizani do zadnjeg uništeni, da je Kozara veliki »grob partizana«.

Mada su mi odmah kazale, da su na omladinskom vojno-političkom kursu u Srpskoj Jaseniei, ipak sam one njihove, nekoliko puta ponavljanje riječi, da će i one »u četu«, primao više kao izraz njihove takođe silne mržnje prema neprijatelju, i želju za osvetom Kozare i toliko svojih tamo palih drugova i drugarica iz Banjalučke čete, nego kao nešto što bi se moglo uskoro i ostvariti. Smatrao sam da im takav kurs i neka na njemu dobijena vojnička znanja mogu valjati i za njihov rad u pozadini - koja svakog časa može da se pretvori u front i ratno poprište - dok su im ona politička i tako potrebna. Tako se moglo desiti i to, da pred svoj polazak u Bošnjake ostavim kod Zore svoj kozarski dnevnik, računajući da će tu biti na sigurnijem. Jer, ma koliko i ranije navaljivale da idu u borbene jedinice, to se djevojakama u Krajini do tog časa još uvijek nije dopuštalo. Mogle su da budu bolničarke i referenti saniteta, ali ne i borci u četama. Da se u tome nešto promijenilo, tada nisam još znao. To je bio, kako ću poslije saznati, šesti tečaj tog kursa u Podgrmeču - koga su tada vodili Zoran Nikolić i Enver Redžić - a ujedno prvi u koji su bile uključene i djevojke upravo radi odlaska u čete.

Iz Kozare sam izašao potpuno bos! Od bijelih vunениh čarapa na nogama ostali samo njihovi grlići. Moja kozarska petorka - od koje smo na kraju Nijemcima izmakli samo Ostoja, Žeželj iz Saničana i ja - morala je danima da se šunja po šumi bosa, sa povezanim cipelama preko ramena, kako nas neprijatelj ne bi mogao osjetiti prije nego mi njega. Kako sam svoje bakandže, koje su mogle da me iznesu do kraja rata, dao jednom seljaku usred šume za komad kuruze - ali ne što je on to tražio, već što sam ja želio da mu nečim uzvratim u trenutku kada je komad hljeba bio vrijedniji od samoga zlata - posebna je priča. Rajthozne od slabog šatorskog krila, koje sam dobio od Miše Stupara na Vitlovskoj - pošto su mi stare vojničke pantalone isjekle bolničarke u žurbi da mi na položaju što prije previju ranjenu nogu - bile su u potpunom raspadu. Spašavao me samo novi njemački šinjel, do koga sam došao na Suhači 10. juna, prvog dana ofanzive na Kozari. Videći kako to izgledam, za neki dan u bolnici se opet pojavila Zora. Pored vunениh čarapa i opanaka, donijela mi i jedne pumphozne. Dobila ih nedavno i nije stigla da ih prema sebi prekroji. I kada sam iz Banjaluke polazio u partizane, snabdijela me je koječime za šumu, pa sada eto i u Grmeču.

Pogledavši mi ranu, polovinom avgusta 1942, Morie Levi mi reče da je dobra i da mogu u četu. On je takođe bio u grupi sa kojom sam izašao iz Kozare. Poznavali smo se još iz Prijedora, gdje sam do prelaska u Banjaluku svake godine ljetovao kod svog djeda Milana Bujića i završio prva tri razreda gimnazije. Kao stariji student medicine, bio je za nas u šumi već »pravi« doktor, pa će kao takav biti i prvi referent saniteta naše 2. krajiške brigade.

Iz bolnice sam morao prvo u štab Grmečkog odreda u Benakovcu. Tu mi je Milutin Velemir, sekretar štaba, dao propusnicu i uput za brigadu. Još na prilazu štabu sreo sam jednog Novljanina. Nekoliko godina u Banjaluci kretao se, kao i Hajro Kapetanović, u istoj grupi skojevaca kojoj sam i ja pripadao i koja se u ono vrijeme svako veče is-

kupljala ispod jednog kestena, na početku banjalučkog korza, preko puta »Kastelovog čoška«. Taj kesten se i danas tamo nalazi i ja ga i sada obidem kadgod se opet u Banjaluci nađem. Ali ne bi tada ništa od onoga što sam očekivao, i što se moglo očekivati pri prvom ratnom susretu dvojice takvih drugova koji su nekada o revoluciji toliko maštali i pjevali njene pjesme pod istim kestenom. Možda nečemu takvom i od ranije po svojoj prirodi sklon, bio je toga časa potpuno opsjednut »psihozom neprijateljske ofanzive« - kako je tu pojavu nazivao i Drago Mažar u posebnom Upustvu Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 31. jula 1942. - sa kojom sam se dosta bolno sudario već prvog jutra u bolnici u Majkić Japri. Tako taj susret prođe samo sa jednom njegovom i - našavši se u čudu - nijednom mojom riječju. Pitajući se još dugo do Bošnjaka, dokle će tako da mi se u Grmeču koješta događa, želio sam da se što prije nađem opet među svojim iz Banjalučke čete.

U svoju 2. (Banjalučku) četu 1. bataljona stigao sam baš na dan svečane smotre 2. krajiške brigade u Majstorovića gaju, u Bošnjacima. Približno u isto vrijeme, kada sam kod Kadine Vode 17. septembra ponovo ranjen a potom prebačen u bolnicu u Vodenici, sa onu stranu Grmeča, završavao se i omladinski kurs u Srpskoj Jasenici. Tim povodom održan je i veliki narodni zbor u šumi kod izvora Elezovca, kome je prisustvovalo oko 30.000 duša iz cijelog Podgrmeča. Svršeni kursisti, pa tako i četa djevojaka, bili su postrojeni ispred svečane tribine. Tu su poslije smotre, koju je izvršio Đuro Pucar, položili i svoju partizansku zakletvu. Poslije govora narodu i kursistima, Pucar je izvršio raspored djevojaka. Sjekući rukom stroj djevojačke čete, razvrstao ih je u nekoliko grupa, imenujući svaku brigadu u koju ih raspoređuje. Tako je Zoru, Slavku i Dušu zapala 4. a ne 2. krajiška brigada, kako su one želile, dok je opet neke podgrmečke djevojke zapala 2. a ne željena 4. krajiška brigada. Tada je na molbu tih Podgrmečanki, kojoj su se pridružile i Banjalučanke, Pucar dozvolio da se one zamjene. Tako su njih tri, sa još 18 djevojaka, pošle 19. septembra za 2. krajišku brigadu i do njenog položaja stigle uoči akcije na Jajce od 24-25. septembra 1942. Zori se ispunila i druga želja - raspoređena je baš u 2. četu 1. bataljona. Zvali smo je i dalje Banjalučkom četom, uprkos tome što su se u njoj Banjalučani poslije Kozare, kao i drugi borci sa našeg starog terena između Vrbasa i Vrbanje, veoma prorijedili. 1 Duša je želila sa Zorom u istu čet, ali joj se to nije moglo dozvoliti pa je raspoređena u 1. čet 2. bataljona, dok je Slavka otišla u 3. čet 3. bataljona, a Kata Filipović u 2. čet 2. bataljona.

Tako su sve one svoje vatreno krštenje imale u jednoj velikoj akciji. Bilo je i kod njih, kako mi je pričala Duša, onog početnog, normalnog straha. Takvog koji se u ovoj ili onoj mjeri prirodno javlja kod svakog normalnog čovjeka u trenucima iščekivanja samog početka borbe, pogotovo one prve - jer jedna je u čovjeka glava - ali koji se, čim borba počne, čim se novi borac uvjeri na vlastitom iskustvu da ne pogađa svaki neprijateljski metak, uglavnom brzo savladava. I one su taj svoj, kod koje veći a kod koje manji početni strah, pred svojom prvom i uz to teškom borbom, gdje ih je neprijatelj čekao zaklonjen iza kamenih i betonskih gradskih utvrda, uspjele da savladaju. Ma koliko taj strah u pr-

vom trenutku bio veliki, njihova svijest da se moraju pokazati kao prave skojevke bila je jaća. Kako se sjećaju mitraljezac Dušan Trebovac - u čiju desetine je došla Zora - kao i ostali drugovi iz brigade koji su mi o tome pričali, sve su one išle svuda uporedo sa njima. Držale su se hrabro i u pojedinim kritičnim situacijama, kada su grupe boraca sa kojima su se kretale u toku uličnih borbi zapadale i u neki škripac - kao što je bivalo i kada je neprijatelj uspijevao da bornim kolima za neki trenutak presjeca naše kolone i otsjeca pojedine grupe boraca od drugih, što se jedanput desilo Trebovcu i Zori - kada je moglo da zažebe i srce nekog starijeg i iskusnijeg borca.

Obilazeći omladinski kurs u Srpskoj Jasenici baš uoči njegovog završetka, Hajro Kapetanović se tada vidio sa Zorom i Dušom, koje je poznavao ne samo iz njihovog rada sa podgrmečkom omladinom, nego i po njihovim starijim sestrama i braći još iz Banjaluke. Opet po nekom zadatku, Hajro se našao i u štabu 2. krajiške brigade u vrijeme bitke za Jajce. Borbe su još trajale, kada je u jednom trenutku, kako će mi poslije pričati, ugledao opet Zoru i Dušu - samo ovaj put kako sprovode u štab jednu grupu domobranskih oficira u čijem zarobljavanju su i same učestvovala.

Priznanje ovim Banjalučankama - kao i drugim djevojkama koje su se tada uključile u 2. krajišku brigadu i učestvovala u borbi za Jajce - što su svoje vatreno krštenje tako uspješno prebrodile, mora biti utoliko veće što one, sticajem okolnosti, nisu uvedene u borbu postupno, kao većina drugih boraca, učešćem i prekaljivanjem prvo u nekim manjim, a tek onda i većim akcijama, nego su morale, poslije samo dva dana u brigadi, otprve, pravo - u najžešću bitku! Koliko je to teško, pokazao je i slučaj jedne druge djevojke u istoj akciji. Ne mogavši da savlada taj svoj početni strah pred neizvjesnostima svoje prve borbe, koja ju je očekivala u Jajcu, ona je u jednom trenutku, dok su se još privlačili, izgubila kontrolu nad sobom i počela da vrišti. Zatekao se tu i Milan Muharem, zamjenik komandanta 1. bataljona, koji će nešto poslije biti ranjen. Morali su, sjeća se Trebovac, da je odvuku iza nekog plasta sjena i začepe joj usta, da ne bi otkrila neprijatelju naše kretanje.

Potvrdivši se u toj borbi, ubrzo su Zora, Slavka i Duša, kao i Kata Filipović, dobile dužnost političkih delegata vodova, a Zora i Duša su postale još i sekretari skojevskih aktiva u svojim četama. Njih dvije su postale članovi SKOJ-a još 1939, kada su završavale peti i počinjale šesti razred banjalučke gimnazije, a prije kursa u Srpskoj Jasenici bile su članovi Sreskog komiteta SKOJ-a za Sanski Most. Pored odlučujućeg vlastitog rasuđivanja, one su se opredijelile za radničku revoluciju i ušle u SKOJ, tako mlade, zahvaljujući i svojoj porodičnoj sredini. Zora pod uticajem starijeg brata Mirka i sestre Dušanke, veoma aktivnih predratnih banjalučkih komunista, kao i oca Milivoja koji je takođe bio stari radnički aktivista, a Duša pod uticajem starijih sestara Danice, Lepe, Jele i Brane, kao i brata Dušana, takođe poznatih banjalučkih komunista. Još kao dvanaestogodišnja djevojčica, Duša je napisala jednu pjesmu koju je objavio ondašnji omladinski časopis »Stožer«, a koja je počinjala ovako: »O, bože, bože, ako te ima, (Što nisi jednak nama svima,) Što jedan da jede kolače, (A drugi da od gladi plače)«. Slavka je iz na-

predne učiteljske porodice Jove Grubora, pripadnika negdašnjeg omladinskog pokreta »Mlada Bosna«, a postala je član SKOJ-a 1940, u završnom razredu Učiteljske škole u Banjaluci. Tako su se još prije rata, i ne pomišljajući da bi to moglo tako brzo doći, pripremale za političke dužnosti u oslobodilačkom ratu i revoluciji.

Starija od Zore i Duše sedam godina - što je u njihovom dobu i u ono vrijeme predstavljalo veoma značajnu razliku - Kata Filipović je postala član SKOJ-a još mnogo ranije, a kao radnica banjalučke Fabrike duvana bila je posebno aktivna u okviru mjesne sindikalne organizacije. Poslije proboja iz Kozare, radila je jedan mjesec u krojačkoj radionici u Majkić Japri, a onda su im tamo u obilazak došli Đuro Pucar i Šefket Maglajlić, sekretar OK KPJ za Podgrmeč. Izašavši pred njih, Kata je kazala da ne želi više biti šnajederica i da bi htjela u brigadu. - »E, ali tamo se gine!« - upozorio je Pucar. - »Znam ja to, ali bih ipak želila u brigadu!« - istrajala je Kata, pa se tako i ona našla na kursu u Srpskoj Jasenici.

Kao i svi drugi »zemljaci«, kada se negdje »u svijetu« nađu pa se između sebe lako zbliže, tako se i Kata brzo zbližila sa ostalim trima, koje iz Banjaluke kao dosta mlađe nije poznavala. No, dok su Slavka i Duša bile za svoje godine isuviše »ozbiljne«, dotle je Kata, poput Zore, bila uvijek vesela, za pjesmu i šalu (»hajku«) orna. Kao starija i utoliko kao nekakav njihov pokrovitelj, pa i da ih više približi sebi, ona ih u tom »hajkanju« zvala »Slavurom«, »Dušarom«, »Zoretinom«, a one nju »Katurom«, »Katurinom«, »Kataručom«. Ali, zbog toga što je to zbližavanje - i vječita priča nas Banjalučana o našoj Banjaluci čim bi se nas nekoliko našli negdje zajedno - vodilo i tome da dobar dio svog slobodnog vremena provode zajedno, morale su da za to izdrže i kritiku.

Naravno, i druge djevojke bi se ponekada grupisale po svojim selima, pošto su i one imale pored opštih tema i neke svoje posebne priče, vezane samo za njihovo selo. Međutim, pošto između takvih »grupa« nije moglo biti nikakve stvarne razlike - kao što je nije bilo ni između njihovih sela - takva grupisanja nije niko shvatao kao nekakvo »izdvajanje«. Ali, kada bi se njih četiri našle negdje zajedno, onda je ta njihova »grupa« lako mogla da bode oči drugima kao nekakva »zasebna«, »gradska«, bitno drukčija u odnosu na sve ostale zajedno, ne tako oštro međusobno diferencirane, »seoske« grupe. Zbog hiljadama godina krivicom gradova kopanog jaza između sela i grada, kao i na toj osnovi toliko dugo stvaranog nepovjerenja i veće osjetljivosti uvijek višestruko osujećivanih i eksploatisanih seljaka prema u svemu uvijek privilegisanim građanima - što se nije moglo ni u partizanima ni na kakav način za jednu noć prevazići budući da pretpostavlja stvarno prevazilaženje svih materijalnih, političkih i duhovnih razlika između jednih i drugih, za šta će trebati ko zna koliko godina - to se od ovih banjalučkih djevojaka moralo tražiti i da se odriču tog »izdvajanja« i da u ponovno istorijsko zbližavanje sela i grada ulažu na svakom polju više nego druga strana. Znam kako to izgleda, bilo je i u mom partizanskom životu trenutaka, pa i u 2. krajiškoj brigadi, kojih se i danas tako dobro sjećam, kada sam na ime tog starog duga grada prema selu morao nešto da i sam platim.

Poslije borbi za oslobođenje Stare Rijeke i Starog Majdana, sa iskustvom uličnih borbi u Jajcu, one učestvuju 2-4. novembra 1942. u akciji na Bihać. Sa svojim bataljonima sve su već prve noći dostigle do desne obale Une i mosta.

Dušina 1. četa 2. bataljona napadala je periferijsko naselje Vincu. Pred četom je bilo više bunkera i utvrđenih zgrada. Kada su krenuli, ustaše su počele da se kuraže poznatom pjesmom: »Eto zore, eto bijela dana,/ Ne plašim se, braćo, partizana!« - Ali, da ih »ohladi« i nadoda im još malo straha, zamjenik komandira čete, Stojan Milinović Stojanda, odmah im odvрати da nisu došli da ostanu samo »do zore«, već da će, bude li trebalo, ostati tu i cijelih »petnaest dana«! Naravno, kako će mi jedanput ispričati sam Stojanda, tu se bez bombaša nije moglo ništa. Odmah se javilo desetak dobrovoljaca. Među njima - i Duša. Poveo ih Marko Budimir Maćo. Nije tamo bilo lako ni muškoj glavi, a kamoli jednoj osamnaestogodišnjoj »gradskoj« djevojci. Moralo se bunkerima i utvrđenim zgradama privlačiti pod kišom kuršuma sa svih strana, pa kroz zapušene prozore i tijesne puškarnice ubacivati bombe koje su mogle, ne pogode li cilja, da se odbijaju od zidova i pogađaju same bombaše. Pa ipak, ne dočekavši »zore« ni »bijela dana«, ustaše su morale da ostavljajući mrtve da bježe put grada. Poginulo je i ranjeno takođe i više bombaša. Među ranjenima i Marko Budimir Maćo.

Kada je istom došla u četvrtu, priča Stojanda, neko vrijeme su je gledali sa izvjesnim nepoverenjem. Činila im se kao neko im tuđi, pa i takav koji bi mogao ko zna kome i zbog čega da ih i »tužaka«. Njena veća opšta obrazovanost, uz veći smisao za literaturu nego za štošta iz »praktičnog« života, pokazivali su se prije kao smetnja nego pogodnost na putu njenog uklapanja u četvrtu. Morala se u svemu dokazivati malo duže, dok se nisu uvjerali da nije onakva kako su je sebi u prvi mah predstavljali, da im ono po čemu se od njih razlikuje ne može škoditi već prije koristiti, i dok je nisu, takvu kakva je, prihvatili i kao svoju. Kao politički delegat voda i sekretar svojevskog aktiva u svojoj četi, uvijek će se prihvatati onoga što je bilo najteže. Kako su im bolničarke bile poslabše, sjeća se Stojanda, ona je stalno prtila i njihova nosila.

Dok sam se raspitivao kod saboraca iz brigade kako se Duša pokazala u akcijama na Jajce i Bihać, jedan od njih - uočavajući dobro njenu prevashodno intelektualnu prirodu - izrazio sumnju da je Duša u Bihaću, makar to negdje i pisalo, išla i na bunkere sa bombama. Kada sam to propitivao i kod Stojande, koji je kao zamjenik komandira čete morao u svakoj akciji biti malo bliže borcima nego neko drugi, on je tu sumnju odlučno odbacio, potvrđujući da je ona u toj akciji odista bila bombaš kao i Milka Štrbac, rođica komandanta 2. bataljona Đure Štrbca. No, ako i nije bila »rođeni« bombaš, kao Marko Budimir Maćo i drugi naši bombaši - pa ni kao njena najbliža školska i ratna druga-rica Zora Kovačević - ona je to bila po svojoj svojevskoj dužnosti u onoj prilici, ili prilikama, kada bi njena visoka komunistička svijest ocijenila da bi morala da se i tako iskaže i potvrdi.

Ni Munib Maglajlić nije bio »rođeni« bombaš i možda ga se niko drugi, među živima, ne sjeća kao bombaša. Čekajući na početak napada, 10. juna 1942, ležali smo jedan pored drugog ispod neprijateljskih

rovova iznad Suhače. Tada se čulo pitanje, ko se javlja za bombaše, koji će otpuzati ispred ostalih i pobacati u rovove bombe. Sjećam se Muniba iz tog trenutka tako jasno, kao da je to juče bilo. I kao da je to bio dan, a ne noć. Sjećam se izraza njegovog tada mrkog lica, stegnutih vilica, boje njegovog glasa - kada se na to smjesta podigao i kazao: »Ja ću!« - Bio je tada sekretar partijske ćelije u četi, a ja sekretar skojevskog aktiva, ali još uvijek ne i član Partije. Tako toga časa nisam znao - što će mi kasnije ispričati tadašnji politički delegat voda naše Banjalučke čete Mihailo Zec - da je Munib nekoliko dana ranije, na partijskom sastanku u Međuvodu, bio kritikovan zbog nečega u vezi sa pogibijom Mile Mećave (koji je proglašen narodnim herojem) prilikom preotimanja dvaju tenkova od »Crne legije« 3. juna ispod Prosare. A on je otada samo čekao prvu priliku, da se za tu kritiku iskupi kao bombaš. Tako je možda i ono Dušino javljanje za bombaša na Bihaću bilo u sklopu nekog njezinog dokazivanja pred ostalim borcima čete, da i u tom pogledu može biti isto što i oni. Zato nije nimalo slučajno to, što je ona odmah poslije toga, još u novembru, primljena u Partiju - a primio ju je upravo Munib Maglajlić, tada zamjenik političkog komesara njenog 2. bataljona!

Poslije akcije na Bihaću, Duša je određena u svom 2. bataljonu za sekretara bataljonskog komiteta SKOJ-a. Ta dužnost se tada obavljala takođe sa boračkog mjesta u četi. Ubrzo potom, decembra 1942, među 365 delegata iz cijele zemlje, od kojih su 123 bila iz vojske, ona je - zajedno sa Vladom Bajićem i Neđom Ljubišićem - delegat 2. krajiške brigade na Prvom kongresu antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću.

Poslije juriša 3. bataljona preko mosta - omogućenog i napredovanjem 1. i 3. krajiške brigade lijevom obalom - Slavkina 3. četa i vod u kome je tada bila politički delegat prvi su stigli do jednog od neprijateljskih topova na toj strani Bihaća. Milan Majkić, tada borac pratećeg bataljona 4. krajiške divizije, sjeća se kako je ona toga dana, sa neskrivenim ponosom na licu, dojahala na jednom od konja koji su taj top dovukli do njihovog bataljona. Nisam mogao naći nekoga ko je bio u njezinoj blizini, u akcijama na Jajce i Bihać, da bih došao i do nekih bližih detalja o njoj iz tih borbi. No, o tome nešto govori i to što je poslije akcije na Bihaću postala politički komesar čete - prema nekim svjedočenjima u Partiju je ušla još u 4. krajiškom odredu početkom 1942. - zamijenivši na toj dužnosti Milana Stanića, koji je tada prešao na dužnost političkog komesara istog bataljona. Kada jednom docnijom prilikom brigada bude prolazila Majkić Japrom - sjećaju se Bosa Majkić, rukovodilac AFŽ-a u Majkić Japri, i Petar Majkić, komandir za vezu u Podgrmeču - Slavka će biti sa mašinkom, u novoj uniformi zaplijenjenoj u Bihaću. Niko Jurinčić i Đurad Predojević Đurin, pored kojih je tog časa išla i Slavka, doviknuće im tada u prolazu - možda i kao neki kompliment selu u kome se ona rodila, ali svakako i da bi Slavku malo postakli: »Ovo je naš najbolji politički komesar!«

Nisam našao nekoga iz 2. čete 2. bataljona, koji bi mogao da mi kaže nešto bliže o Kati Filipović u akcijama na Jajce i Bihać kao i ostalim borbama njene čete do druge polovine februara 1943. Ne znam

tačno kada je primljena u Partiju - u srednjoj Bosni ili negdje kasnije u Grmeču. Inače, Nevenka Novaković, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč, sjeća se Kate iz tog doba kao jedne veoma komunikativne drugarice, koja je uz sve drugo i veoma lijepo pjevala. Zнала je da u svakoj prilici svojom pjesmom i šalom za jedan tren stvori jednu osobitu atmosferu, da snaži posustale i podiže borbeni moral u svojoj sredini. U decembru 1942. ona je zajedno sa Zorom Kovačević - delegat 2. krajiške brigade na Prvom kongresu Antifašističkog fronta žena Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu. Polazeći sa položaja na Tromeđi, one su drugo veče zanoćile u jednoj kući u Smoljanima, zajedno sa Stanom Čulibrk i Dukom Bačkonjom, delegatima iz naroda. Tu je ležala neka bolesna i nepokretna baba, ali Kata se odmah počela i sa njom šaliti. Slušajući je »otvorenih usta«, baba se ubrzo malo pridigla i sjela na krevet. Prihvatajući njene šale, ukućani su na to kazali Kati: »Ostaneš li još malo kod nas, baba će i prohodati!! - Po povratku sa Kongresa, kako mi je svojevremeno pričala, ona je neko kraće vrijeme, negdje početkom 4. neprijateljske ofanzive, bila i zamjenik političkog komesara čete. Međutim, prilikom borbi na zaleđenom Grmeču, februara 1943, ona je promrzla, pa se opet vraća na rad u pozadini, samo sada kao član Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu.

Zadatak 1. bataljona na Bihaću bio je da se neopaženo provuče kroz spoljnu odbranu grada, izbiје na most i odmah juriša preko njega dalje. Glavnu prepreku do mosta, utvrđenu zgradu sa slastičarnom u prizemlju, savladali su bombaši 1. čete, sa zamjenikom komandira Dušanom Kondićem na čelu. Pokušaj te čete, da juriša preko mosta, podržale su svojom vatrom ostale čete. Jedan vod 2. čete, u kome je bila Zora sa mitraljezcima Omerom Bukićem i Dušanom Trebovcem - obojica su bili izvrsni strijelci, a Trebovac je upravo bio pohvaljen pred strojem brigade za preciznost gađanja u Jajcu - pružao je tu podršku iz jedne tamošnje zgrade. Međutim, sve to nije bilo dovoljno da neutralise neprijateljska mitraljeska gnijezda, koja su stvarala vatrenu zavjesu na brisanom prostoru preko mosta, pa se 1. četa, pretrpivši izvjesne gubitke, morala povući. Bez sadejstva 1. i 3. krajiške brigade na lijevoj obali Une, tamo se nije moglo bez osjetnijih gubitaka. Neprijatelj je onamo brzo dovukao jednu haubicu i usmjerio je pravo preko mosta. Ali, tek što je izbacio nekoliko granata i jednom pogodio njihovu zgradu, njenu posadu su rastjerali svojom puškomitraljeskom vatrom Bukić i Trebovac. Od toga časa, pa sve do juriša 3. bataljona preko mosta, prvih popodnevniх časova narednog dana, njih dvojica su držala naizmjenično na oku tu haubicu, ne dozvoljavajući njenoj posadi da joj se približi.

O Zori iz te borbe, kao i one u Jajcu, zabilježio sam već nekoliko detalja, po kazivanju Dušana Trebovca, u svom prilogu »Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem«. Pored njene hrabrosti i spremnosti da ni u čemu ne zaostane iza svojih drugova, tu je došla do izražaja i njena osobita, na svoj način plemenita vedrina i optimizam u svakoj situaciji, koje je ona kao nekakvu blagotvornu zarazu prenosila i na druge oko sebe, jačajući tako njihovo samopouzdanje i stvarajući jednu osobitu atmosferu borbenosti i spremnosti na najveće podvige. Uz Trebovčevu ocjenu i konstataciju, da je Zora bila »ko bog borac« (tre-

balo je samo čuti kakav naglasak je on dao svakoj od te tri riječi), i da je sa njim i Bukićem (koji će tu nakon ranjavanja ostati i poginuti prilikom odbrane grada) išla svuda »u stopu« - kao i njegov opis posljednjeg viđenja za Zorom dan uoči njene pogibije - ovde ću navesti još neka kazivanja o njoj, koja sam zabilježio u razgovorima sa njezinim saborcima iz Banjaluke i 2. i 12. krajiške brigade. No, prije toga, da pomenem samo još važnije borbe 2. krajiške brigade, vođene samostalno ili u sadejstvu sa drugim našim brigadama, u kojima je Zora - kao i Slavka, Duša i Kata - učestvovala poslije Jajca i Bihaća.

To su borbe u gonjenju neprijatelja niz Unu, ulazak u napuštenu Bosansku Krupu, oslobođenje Otoke i odbacivanje neprijateljskih ispada iz Bosanskog Novog (5-17. XI); borbe kod Miške Glave, Tromede i Ljubije u sklopu šire akcije razbijanja neprijateljskog pojasa od Bosanskog Novog do Ljubije (18-25. XI); tri uzastopna napada na Bosanski Novi (26-29. XI); poslije desetak dana predaha tri uzastopna napada na Sanski Most (10—13. XII) u sklopu akcije razbijanja neprijateljskog pojasa od Ljubije do Sanskog Mosta, te blokada ovog mjesta i odbijanje pokušaja neprijatelja da iz Prijedora probije tu blokadu (14-20 XII). O žestini ovih borbi, u kojima su učestvovala i ove četiri banjalučke djevojke, i u kojima je trebalo savladati ko zna koliko rovova i bunkera - u Biltenu VŠ je stajalo da je samo u borbama 4. krajiške divizije za razbijanje neprijateljskog pojasa od Bosanskog Novog do Ljubije »trebalo likvidirati 1000 bunkera i rovova« - govori i podatak daje brigada u njima, kao i u onim ranijim borbama počev od Vrhpolja (19-21. VII), dakle za prvih pet mjeseci svog postojanja, imala je preko 150 mrtvih i blizu 500 ranjenih, što predstavlja nešto jaču polovinu od oko 1.200 boraca, koliko ih je imala na dan svog formiranja u Bošnjacima.

Poslije izvjesnog predaha oko Nove 1943. godine u Podgrmeću, zatim značajne popune brigade, kada je ona dobila i svoj 4. bataljon i narasla na oko 1.400 boraca, te učešće na smotri svoje divizije u Srpskoj Jasenici 7. januara, slijedili su prelazak u Kozaru i desetodnevnne borbe na komunikaciji Banjaluka - Bosanska Gradiška (12-22. I); povratak u Podgrmeč i borbe sa Nijemcima u Benakovcu (28.1. - 5.II); sedmodnevna borba u zavejanom i zaleđenom Grmeću (6-13. II) u kojoj je poginulo i ranjeno oko 150 boraca, umrlo od zamrzavanja preko 100, a oko još 100 prošlo sa većim ili manjim posljedicama promrzavanja. Poslije ovih borbi, kao i njihovog nastavka do kraja marta na komunikacijama Bosanski Novi - Bihać - Bosanski Petrovac, brigada je opet više nego prepolovljena, spavši samo na oko 650 boraca, što riječitije nego išta drugo svjedoči kroz kakve borbe i teškoće su morale proći Zora, Slavka, Duša, Kata.

Prilikom februarskih borbi u opkoljenom Grmeću, Zora je sa svojom četom odsječena od brigade. Ta četa je 20. februara uključena u toga dana u Đriniću formiranu 12. krajišku brigadu kao 2. četa 1. bataljona (komandant Milan Egić), a ona postavljena za zamjenika političkog komesara čete (komesar Ljuban Lazić, komandir Mirko Dragić, zamjenik komandira Marko Komosat). O njoj kao borcu, partijskom rukovodiocu i bombašu u toj brigadi sam pisao u već pomenutom prilogu »Za slobodu sam živjela... « - prema kazivanjima političkog komesara

12. krajiške brigade Joce Marjanovića, političkog komesara 1. bataljona Brane Kovačevića, kao i Svetozara Čulibrka, člana Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Novi, koji je tada stupio u Zorinu četu i docnije o njoj pisao u svojoj knjizi »Zapisi sa Grmeča« - pa to ovde neću ponavljati. Inače, ta kazivanja se u svemu poklapaju sa onim što sam o njoj zabilježio u razgovorima sa prvim komandantom 2. krajiške brigade Ratkom Martinovićem, njegovim tadašnjim zamjenikom Burinom Predojevićem i drugima.

Posljednjeg dana marta 12. krajiška je u Rujiškoj preuzimala položaje 2. krajiške. Toga dana je Dušan Trebovac na prolazu kroz Hašane, idući sam nekim poslom, sreo Zoru koja je tog časa takođe išla nekuda sama. Bio je to prvi susret poslije njezinog odvajanja u Grmeču. I, kako će se brzo pokazati, posljednji. Pošto su razmijenili najvažnije novosti, posebno one koje su se ticale Banjalučana - ko je u međuvremenu poginuo ili ranjen, gdje je koji i šta se za koga čuje - Trebovac je pozvao Zoru da se vrati u 2. krajišku. Predlagao je i nagovarao, da odmah sa njim pođe.

»Ne mogu, Duško! Ovamo sam primila četu. A i kako bi to protumačio Niko? Napao bi me da sam dezertirala!«

Tako mi je Trebovac docnije prenio njezine tadašnje riječi.

»Teško se rastala od mene. Gotovo da se u jednom trenutku vidila suza u njenom oku. Kao da je predosjećala da će poginuti!«

Tako mi je Trebovac docnije opisao taj rastanak. I odista, sutradan, 1. aprila 1943, Zora je poginula! Zapravo, prilikom proboja teško ranjena u kuk i ostala na poprištu iza svojih - stigavši još da napiše onaj svoj posljednji pozdrav revoluciji i slobodi o kojima je toliko maštala - Zora je tada najvjerovatnije sama pucala sebi u čelo. Teško je pretpostaviti da je neko takav mogao skrštenih ruku čekati da živ padne u ruke neprijatelju, a lako je moguće da je prije toga pokušala da pogodi i još nekog Nijemca. Ona pomisao o Zorinom »predosjećanju« pogibije javila se Trebovcu svakako tek docnije, pošto je već čuo da je poginula. Mora da je tek onda onu njenu u jednom trenutku možda ispoljenu tugu za 2. krajiškom - i ko zna za još čime - protumačio sebi kao izraz takvog njenog »predosjećanja«, a tim prije što je tuga, ili bar odavanje tuge, bilo nešto suprotno njezinoj vječito vedroj i optimističkoj prirodi po kojoj smo je svi oduvijek poznavali.

Zoru je najbolje poznavala Duša. Iz školske klupe, banjalučkih skolevskih dana, rada sa podgrmečkom omladinom i poteškoća, pa i nekih nerazumijevanja na koje su tu nailazile, sa omladinskog kursa u Srpskoj Jasenici - svuda uvijek zajedno - te iz 2. krajiške brigade i najposlije, po pričanju drugih, iz 12. krajiške brigade. Zora je takođe bila, kao i Duša, misaone prirode, po svojim sklonostima i za ondašnje ratne prilike i svoju sredinu već prava »intelektualka«. U 2. krajiškoj brigadi je jedna od pokretača i - sa Josipom Tvrzomjz L_čete i Robertom Šolcom iz 3. čete - urednik bataljonskog lista »Mladi Krajišnik«, a u 12. krajiškoj brigadi jedna je od inicijatora i nosilaca kulturno-prosvjetnog rada i života u brigadi. Ali, sve te sklonosti, kao i štošta drugo, podređivala je želji da se u revoluciji pokaže u svemu, pa i sa puškom u ruci, kao vojnik, ravna muškarcima. Potpuniju realizaciju svojih intelektualnih

sklonosti ostavljala je, ostane li živa, za neko drugo, srećnije vreme. Vrijeme pobjede revolucije i osvajanja slobode.

Po Dušinom mišljenju, Zoru je u hrabrosti bilo teško preteći. Da bi našla neko poređenje, kaže da se Zora ne bi ni časa premišljala - ako bi to situacija zahtijevala ili bi to neko od nje tražio - da se sa vlastitim tijelom i bombama baci pod gusjenice tenka. Dok su se Duša i mnogi drugi javljali za bombaše, ili za izvršenje nekog drugog zadatka, ponajprije stoga što im je to njihova skojevska i komunistička dužnost nalažala - kao i da bi se pred drugima potvrdili kao borci, skojevci, komunisti - dotle je Zora za sve to imala i jedan razlog i motiv više. Bila je to njezina želja, da ni u čemu ne zaostaje ni iza najboljeg borca i njezina unutrašnja potreba, da se potvrđuje ne samo pred drugima nego i pred samom sobom: da bude onakva kakva je sama želila da bude. A njezin uzor bio je Pavle Korčagin, literarni junak kome se toliko divila još od svojih prvih skojevskih dana, herojski lik od koga mi u ono vrijeme nismo mogli zamisliti većeg. Makar bila djevojka i uz to, za razliku od Duše, dosta nježne građe, ona je dakle htjela da bude - podređujući tome sve drugo - kao (za nas tada) nenadmašni Pavle Korčagin. Zato je bilo teško nadmašiti Zoru. U tome je bila njena tajna - i tajna njene hrabrosti - koju je mogao da nasluti i shvati samo neko njoj blizak.

Evo nekoliko riječi Ratka Martinovića o Zori, kako sam ih zabilježio 1977. godine prilikom susreta na putu iz Beograda za Banjaluku, idući na proslavu 4. krajiške divizije. Dok je govorio, moglo se već u samom njegovom glasu osjetiti osobito poštovanje koje je on gajio prema ovoj djevojci-vojniku. (Uz ispuštanje stvari koje sam na drugom mjestu objavio, ovde moram nešto i ponoviti).

»Bila je obrazovana, načitana, odista intelektualka. U borbi hrabra. Nije zaostajala iza muškaraca. Kada je rukovodilac politodjela Petar Radović pozvao Zoru, da joj saopšti da bi trebala da primi dužnost političkog komesara čete, ona to nije direktno odbila. Pitala je, više iz skromnosti, kako da ona kao tako mlada djevojka, odskora u četi, bude politički komesar tako starim borcima, kakvi su bili Kozarčani. Radović je to shvatio kao odbijanje dužnosti, pa je prijetio i pozivanjem na odgovornost. Bila je lijepa. Poznavala je literaturu, znala je da zanimljivo priča o nekoj knjizi. Tako sam volio sa njom razgovarati. Dalje od toga, ništa. Poslije zaostala iza brigade. Pisala mi jedanput iz 12. krajiške. Žalila što ranije, kada je bila u 2. krajiškoj, nije sa mnom o jednoj stvari malo više razgovarala«.

Iste godine o Zori mi je pričao i Đurađ Predojević Đurin prilikom našeg viđenja u Zagrebu.

»Zora Kovačević je bila u našoj brigadi veoma zapažena, kako na političkom polju, tako i u borbi. Vrlo bistra, načitana, intelektualno daleko jača i obrazovanija od drugih. Dobar drug i masovik. Trudila se da bude omiljena kod boraca, i u tome je uspjela. Svojim držanjem i svojom ličnošću osvajala je drugove sa kojima je učestvovala u borbi. Shvatala je da je lični primjer najbolji način uticanja na druge. Kada su se stvarale udarne grupe, tražili bombaši, ona se uvijek svagdje javljala prva. Naravno, drugovi su bili uvidavni, nisu joj uvijek to i dozvoljavali.

Više puta se isticala, kada smo u štabu poslije akcija vršili analize, da je politički zrela i za političkog komesara čete. Ali, ona nije bila voljna da to bude s obzirom na sastav čete i mentalitet boraca«.

Pored Svetozara Čulibrka i Brane Kovačevića, o čijem kazivanju sam više pisao na drugom mjestu, o Zori - kao zamjeniku političkog komesara čete u 12. krajiškoj brigadi - govorio mi je u proljeće 1977. i Joco Marjanović u Sarajevu, prenoseći mi i neke ondašnje riječi Petra Mečave, komandanta 12. krajike brigade. Iz tog razgovora, takođe djelimično objavljenog na drugom mjestu, ovdje ću navesti samo još nekoliko Jocinih riječi.

»U našim razgovorima u štabu brigade često je naglašavana Zorina energičnost, njena hrabrost, njezin smisao za organizaciju. Imala je poseban smisao i za kulturno-prosvjetni rad. Sa jednom grupom boraca đaka i studenata pripremila je programe za priredbe za narod i vojsku. Veoma druželjubiva, riječita i otesita. Cjeneći njenu političku izdignutost i druge osobine, Mečava i ja smo govorili da bi mogla biti i dobar politički komesar bataljona. Sve u svemu, jedan rijedak izuzetan lik iz naše narodnooslobodilačke borbe. Jedna od malo drugarica koje su u Krajini dospijevale na komandne položaje četa i bataljona. Da nije poginula tako rano, sigurno bi dospjela brzo i do štaba brigade. Do zamjenika političkog komesara brigade, kakvih predloga je bilo još u Drinićima. Jedna grupa nas iz 12. krajiške brigade predlagala je odmah iza rata da se proglasi za narodnog heroja. Ne znam što to nije prihvaćeno«.

Pošto je opisao kako je Zora 1. aprila 1943. teško ranjena - i ostavši na poprištu iza boraca koji su se tada probili iz njemačkog okruženja u Rujiškoj napisala svoju poslednju, predsmrtnu poruku »Za slobodu sam živjela, za slobodu umirem« - Svetozar Čulibrk je u zborniku »Krajiške brigade« napisao sledeće:

»Tim riječima rastala se sa svojom brigadom, sa divnim sunčanim danom punim mirisa ljubičica, cvrkuta ptica, života. Bilo bi logično da svoje poslednje želje upućuje majci ili možda dragom svome ili drugu iz brigade, ali ne, ona ih upućuje slobodi za koju umire divnog proljetnog dana... U momentu njene smrti ni majka, ni sestra nisu bile tu, ali bile su majke partizanske iz Rujiške... Sahranila je rujiška omladina u selu, pod trešnjom pored seoskog puta... Zoru sam prvi put sreo u 2. četi 1. bataljona 12. brigade u Drinićima... Vidio sam je u streljačkom stroju sniježnih februarskih dana 1943. na Srnetici, u jurušu na Petrovac i Drvar. Vidio sam je smrznute sniježne februarske noći 1943. u koloni 30 dobrovoljaca, mladih komunista, koji su noću s bombama napali njemačko uporište u Bravskom Vagancu. Poslije akcije obično smo sjedili negdje pored ognjišta i pričali o borbama, maštali o slobodi. Ona je pričala o svojoj Banjaluci. Pričala je kako će kroz slobodnu Banjaluku projuriti partizanskim kamionima sa pjesmom partizanskom. Pričala je o jurišima na bunkere Jajca i Bihaća. Svi smo je u četi voljeli. Dijelila je sa nama i zlo i dobro i neprospavane noći na Grmeču, glad, studen, žeđ i noćna putovanja. Radovala se Zora svojem povratku zajedno sa slobodom u Banjaluku, u svoj rođeni grad... A ostala je na rujiškim brdima, da čuva stražu slobode... «

U istoj knjizi piše i Dušanka Kovačević, u ono vrijeme član OK KPJ za Podgrmeč, zatim član politodjela 7. krajiške brigade, a poslije rata dugogodišnji član CK KP/SK Bosne i Hercegovine.

»Zora mi je sestra. Rasla mi je pred očima. U ranim godinama kr-
žljava, bolešljiva djevojčica koju život nije mazio. A zatim je iznenada,
skoro preko noći - kao leptir - izrasla visoka, crnooka djevojka, živa
i uvijek nasmijana. Dobra i iskrena mlađa prijateljica. Prije nego što se
završilo njeno bosonogo djetinjstvo u kućici kraj Vrbasa počela je bor-
ba za život - davala je instrukcije da bi se mogla šk'olovati, sanjerala
učeći borbene pjesme o boljem životu. Rastale smo se jednog avgus-
tovskog dana 1941. da se ponovo vidimo u Podgrmeču 1942. Razvila se
i proljepšala, njenoj mladosti dala je krila slobodna teritorija Podgrme-
ča. Bila je borac, a zatim partiski rukovodilac u četi. Pričala mi je tada
o svom radu, o prvoj borbi u kojoj je učestvovala, o silnom strahu kada
je vidjela prvog mrtvaca, o satu koji je dobila poslije bitke na Bihaću
u kojoj je učestvovala. Pričala mi je o svojoj prvoj ljubavi. I više se nis-
mo vidjele. Početkom avgusta 1943. vraćala sam se, poslije 5. ofanzive
sa brigadama u Bosansku krajinu. Radovala sam se svakom selu, sva-
koj kući, svakom čovjeku ovog dragoga kraja. Radovala se garavoj dje-
vojčici koju ću naći u nekom krajiškom selu, razgovoru s njom, njenom
vedrom smjehu i svježoj mladosti. Ali, Zore više nije bilo. Poginula je
jednog aprilskog dana djevojka od 19 godina, stišćući u mrtvoj ruci ce-
dulju na kojoj je napisala: »Za slobodu sam živjela, za slobodu umirem«.

»Ova izuzetno hrabra omladinka - pričao mi je Jusuf Selman, svo-
jevremeno član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Banjaluci - ugledala se na
oca Milivoja, starog radničkog aktivistu, i stariju sestru Dušanku i brata
Mirka. Poznao sam cijelu porodicu i zaista je teško nekoga izdvojiti
u njihovoj čestitosti, karakteru, poštenju i revolucionarnoj aktivnosti.
To što ću iznijeti o Zori, znaju stotine njenih vršnjaka u Banjaluci. Za
nju se može sa pravom reći da je ostala vjerna svojim ubjeđenjima i u
najvećem mogućem iskušenju. Za kratkog, ali duhovno sadržajnog i re-
volucionarno bogatog života, ispoljila je punu dosljednost. Znam je kao
učesnika skojevske konferencije maja 1940. u šumi Trapisti, a koncem
avgusta je na kratkom skojevskom kursu u Suturliji, koji su vodili Ivica
Mažar i Zivo Preradović. Iako vrlo mlada, uključuje se u skoro sve ak-
cije oko dizanja ustanka. Među prvima izlazi u obližnja sela i zaseoke
obavljajući kurirske dužnosti. Neumorna u svojoj aktivnosti, obilazi svo-
je drugove i drugarice iz škole i aktivira ih na liniji oslobodilačke bor-
be. U posebnom sjećanju mi je jedan letak, namenjen progonjenim Jev-
rejima i Srbima, čiji je naslov - »Ostajte ovdje« - dala Zora inspirisana
stihovima Alekse Šantića. Poslije hapšenja i puštanja na slobodu nastav-
lja ilegalni rad, ali stalno insistira da pođe u šumu, pogotovo kad je na-
čula da joj je brat Mirko poginuo«.

Zoru je isto tako dobro poznao i Albert Trinki (1913) - od pro-
ljeća 1942. sekretar Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Posebno je
pamti iz jedne situacije, njemu nalik onoj: na muci se poznaju junaci.
Kada mu se banjalučka policija u ljeto 1941. našla za petama, Zora je
spremno, bez razmišljanja, preuzela od njega zadatak koji je on dotada
obavljao i tako mu omogućila da se na vrijeme skloni iz grada. Jer, u

šumu nije smio, tako mu je javljeno, prije nego što sebi nađe zamjenu. Za taj zadatak - koji je ranije preuzeo od Danka Mitrova - pripremao je Slavka Komaricu. Međutim, kada je Komarica uhapšen, a on morao bježati, drugi kojima se obraćao nisu to prihvatili. Tada se sjetio Zore. Zadatak je bio opasan, težak i za muškarca. Kolebao se neko vrijeme, da li je pravo da nju uvuče u tako nešto, ali više nije imao izbora. Iznenadio se, i obradovao, kada je ona to prihvatila, bez ikakvog razmišljanja, otprve. Zadatak je bio, da od nekoliko domobranskih oficira, idući im redovno dva-tri puta nedeljno na zakazana mjesta, preuzima i prenosi kroz grad do naših baza municiju, bombe i drugu vojničku opremu - pa je tako i meni pred moj drugi polazak u šumu nabavila pištolj, kako ne bih više mogao pasti živ u ruke policije, kao i kožnu avijaciarsku kapu kojom sam se osobito dičio mojih prvih partizanskih dana. Za Zoru je sve to bilo posebno opasno, policija je znala da su joj brat i sestra u šumi, pa je bila pod posebnom prismotrom. Uz to stalno u opasnosti da ustaše otkriju tu oficirsku grupu, kada bi se ona, kao naša veza sa njima, našla prva na udaru.

Sa Trinkijem sam razgovarao u Zagrebu, u proljeće 1977. O Zori je govorio najviše na osnovu svog neposrednog viđenja. A dok je radila sa omladinom i bila u 2. i 12. krajiškoj, po pričanju onih iz njezine blizine. Iz Operativnog štaba stalno se interesovao za nju, kao i ostale sa kojima je sarađivao još u Banjaluci. Iz tog razgovora, koji je započeo riječima da tu djevojku, tu skojevku, tu partizanku ne može nikada zaboraviti, izniče još i sljedeće.

»Zora je za mene, u ovo vrijeme, u Banjaluci, bila još dijete. Imala je tada 16-17 godina. Ali je tako nečega miloga, jednostavnog, imala u sebi. Vidio si kristalnu čistoću u njoj. Vidio si jednu čistu, plemenitu dušu. I nikada ja nju, i njezinog lika, neću moći zaboraviti. Ona je za mene oličenje komunista. U njoj sam vidio, za ono vrijeme koliko sam se poznavao sa njom, da je ukomponirano sve ono što jedan dobar komunista treba da ima. Da bude skroman, da bude pošten, da bude samoprijegoran. To je ona sve imala. I kao što sam ti prvi put rekao, ja tog čovjeka, tu ženu, tu drugaricu, komunistu, zaboraviti nikako ne mogu«.

»Kasnije, kada je izašla u partizane, kada je bila politički radnik, kada je bila pomoćnik političkog komesara čete, stalno sam pratio njeino kretanje i njen razvoj. I ne samo da je ona bila dobar komesar, nego je bila i neobično hrabar vojnik. U ničemu ona nije zaostajala ni za jendim našim drugom. U ničemu. To ja tvrdim na osnovu onoga što su mi pričali sami drugovi, njeni saborci. Ali koliko god govorio, ja o Zori ne mogu nikada reći dovoljno. To je bila jedna čestita, plemenita, neiskvarena duša. Jedna hrabra, jednostavna, dobra drugarica. U pravom smislu komunista. Kompletan čovjek. Sve najbolje, čega se u takvoj mjeri nije moglo naći ni kod daleko pozvanijih i poznatijih komunista. Zbilja je šteta, što nije više takvih komunista ostalo u životu. Takvih kakva je bila Zora Kovačević. Takav jedan lik - na kraju će Trinki kako je i započeo (i dvaput još ponovio) - ne može se nikada zaboraviti!«

»Tako se - da navedem ovde i završne riječi Jusufa, Selmana— ova mlada gimnazijalka, skojevka, ilegalka, kurir, hapšenik, borac, sekretar

čelijske i pomoćnik političkog komesara čete, sj^tala_u_pLejadu. najboljih kćeri i sinova socijalističke Jugoslavije, za uzor generacijama mladih kako se živi, bori i umire za svoju zemlju za radničku revoluciju, za slobodu!»

A kada budu pitali Kostu Nada koji mu je lik od njegovih krajiških saboraca najdraži, on će reći, u nemogućnosti da ikoga posebno izdvoji: »Veličanstveni su likovi, na primer, dr Mladen Stojanović, braća Mažar, Šolaja, Šipka, Mečava, Vaso Butozan, Zora Kovačević, Danko Mitfović...«, pa će u tom nizu navesti još četiri borca i dvije drugarice, političke radnice Krajine i Podgrmeča. Dakle, i po sudu tadašnjeg komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu a potom komandanta 1. bosanskog korpusa, Zora se svojim životom i svojom smrću, kao jedna od rednih žena-vojnika, vojnopolitičkih rukovodioca, uvrstila u plejadu »veličanstvenih likova« krajiških boraca. Time i u plejadu takvih likova cijele naše zemlje.

Koncem januara i početkom februara 1943. - nešto prije nego što će Zora biti otkinuta od brigade, a Kata se sa promrzlinama vratiti na rad sa ženama u Podgrmeču - iz borbenog stroja brigade ispale su i Slavka i Duša.

Od 28. januara do 5. februara Druga krajiška je - zajedno sa snagama 1, 5. i 6. krajiške brigade - vodila teške, danonoćne borbe sa jedinicama 737. puka 202. oklopnog bataljona 717. njemačke divizije, koje su uspjele da se iz Sanskog Mosta probiju do Benakovca i tu se, zaustavljene, utvrde. Nakon uzastopnih borbi sa tim Nijemcima 28, 29. i 30. januara, Slavka je i 31. januara, uoči ponovnog napada na njih - kako se sjeća vodnik Ratko Zrnić - održala kao politički komesar svoje čete govor u koje je borcima objasnila značaj njihovog zadatka za odbranu Grmeča. Iz rovova na njihovom sektoru trebalo je istjerati Nijemce i tući ih na otvorenom prostoru. Zajedno sa ostalim četama, u sadejstvu sa jedinicama ostalih brigada, trebalo je da se uništenjem te neprijateljske grupacije spriječi njeno spajanje sa snagama 369. legionarske (»Vražje«) divizije koje su još išle u susret iz Bihaća i Bosanske Krupe. Trebalo je onemogućiti neprijatelju prodor dublje u Grmeč, kuda se sklanjao narod, gdje su se nalazile bolnice i ranjenici.

Slavkina četa je uspjela da izbaci Nijemce iz prve linije njihovih rovova. Svi borci jednog voda djelovali su tada kao bombaši. Kada je u Šimarića Gaju jedan od mitraljezaca povikao: »Komesaru, zaglavio mi se puškomitraljez!«, Slavka mu je priskočila i pomogla da ga ponovo osposobi za dejstvo. Međutim, tada je tu eksplodirala jedna mina, ispaljena iz druge linije rovova koje su Nijemci još držali. Mitraljezac je tog časa poginuo, a Slavka je teže ranjena u lijevu nogu i desno rame. Borci su je iznijeli sa položaja, a potom su je prihvatili Bosa i Petar Majkić, da bi je sa Savkom Zorić i još jednim drugom, iste noći, prenijeli na nosilima do bolnice u Ravnom Dolu. Kao teži ranjenik, Slavka je odatle prebačena u bolnicu na Korčanici. Nosili su je, uglavnom noću, Savo Zorić sa još tri druga. Sve to vrijeme, Slavka je muški, bez jauka, podnosila svoje rane. No, već sutradan, morala je u evakuaciju i bolnicu na Korčanici. Slavka je tada, sa ostalim ranjenicima, prenijeta preko Smoljane u Driniće, gdje se priključila Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba.

Dalji put tih ranjenika vodio je od Oštrelja partizanskim vozom do Mliništa, dalje volovskim kolima za Glamoč, pa kamionima za Livno, zatim Prozor - odakle će se kao već prezdravio, sa vijestima o Slavki, vratiti u svoju jedinicu vodnik Ratko Zrnić, koji je takođe bio ranjen u borbama kod Benakovca - i najposlije preko Neretve, Hercegovine, Crne Gore do pивske visoravni, uskog i nepristupačnog platoa između dva duboka kanjona Tare i Pive.

Tu se Slavka postepeno oporavljala od rana, ali je obolila od tifusa, pa se i dalje nalazila među teškim i nepokretnim ranjenicima. No, taj predah nije dugo potrajao, počela je 5. neprijateljska ofanziva. U njenoj blizini bila je tada Jovanka Majkić Cuja, koja je kao omladinka iz Slavkine Majkić Japre bila u Podgrmeču poslata za ispomoć bolničkom osoblju oko njege ranjenika. Kada su bolničarke dobile naređenja, kako je ona to poslije pričala Petru Majkiću, da sve ranjenike sposobne da se oslone na svoje noge povedu iz bolnice i priključe jedinicama koje su išle u proboj - što se prema »Memoarima« tadašnjeg šefa Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba Gojka Nikoliša događalo 8. juna 1943. negdje na pивskoj visoravni i stazi od vrha klisure prema mostu preko Pive - Slavka je na Cujin poziv da se pridigne i pođe sa njom odgovorila: »Ja ne mogu ni da ustanem, a kamoli hodam! Ti idi, ne obaziri se na mene, i povedi nekoga koji može da se kreće!«

Tako je Slavka ostala sa još oko 1.000 nepokretnih ranjenika. Nijemci su ih pronašli i sve nemilosrdno poubijali. Nema svjedoka da nam поближе кажу како се то одиґрало. А како је изгледао онај тренутак када су борци и болничарке morale остављати своје ранјенике и болесне другове - из кога нам је Cuja пренијела само оне последње нам знане Slavkine ријечи - може се donekle наслутити и по неколико наредних редака из већ поменутих »Memoara«: »Треча дивизија формира маршевску колону и жу́рно креће према ријечи Пиви. Собом повлачи све ранјенике који су иоле могли да се крећу. Ноћу 8/9. јуна дивизија силази низ клисуре Пиве. Стаза закрчена носилима. Дивизија пролази, а ранјеници на носилима остају. Растају се друг од друга, брат од брата, доскоро rame уз rame у борби, а сада једни у колони која промиће, а други на носилима остају чекајући страшан крај. Општа беспомоћност да се ма шта битно измјени. Сви свједоци и сви описи се слажу да је то једна од најужбудљивијих и најстрашних ноћи можда читавог рата«.

Negdje u januaru 1943, nešto prije ranjavanja Slavke, Duša je dobila pјegavac. Zajedno sa Centralnom bolnicom Vrhovnog štaba, kao i Slavka, prošla je kroz sve peripetije bitke za ranjenike na Neretvi i stigla na pивsku visoravan, gdje su se smjestili ranjenici poslije 4. neprijateljske ofanzive. Ne prezdravivši još sasvim, na tom putu Duša je dobila zadatak da se brine o jednom ešalonu tifusara. U trenutku povlačenja iz Krajine, ni Slavka ni Duša nisu znale da im je neko vrijeme u zaštitnici između Petrovca i Drvara bila i Zora u 12. krajiškoj brigadi. Zajedno sa drugim jedinicama 1. bosanskog korpusa, 12. krajiška je na tom prostoru - Zora opet kao bombaš, sada kod Bravskog Vaganca - vodila 23-27. februara teške borbe sa jedinicama SS »Princ Eugen« divizije i 369. legionarske divizije, sprečavajući ih tako da odmah krenu za po-

slednjim ešalonima ranjenika prema Neretvi. Prošavši i sve teškoće bitke na Sutjesci, Duša se sa 7. krajiškom brigadom vratila ljeta 1943. u Krajinu i potom prešla na rad u Odeljenje za veze Vrhovnog štaba.

Prošle su mnoge godine. Počela se pisati i sjećanja. Pričajući mi o Zori, Duša nije mogla da se sjeti nečega što je svakako trebalo zabilježiti. Kada to nije uspijevala ni docnije, nije odustajala. Uvjeravala me: »Sjetiću se ja!« O sebi nije pričala, a ja sam je uvijek pitao za druge. Ni sestrama nije mnogo pričala, niti su je one više pitale. Ne znajući koliko je zaokupljena svojom strukom i uredničkim radom u svom izdavačkom preduzeću, računao sam da će stići da i sama napiše svoja sjećanja. Ali, ode nekako iznenada, i suviše brzo, pa osta nezabilježeno toliko toga što je doživjela i svojim okom vidjela u Podgrmeču i 2. krajiškoj, pa od Grmeča do Neretve i Crne Gore, te natrag, preko Sutjeske, do Krajine.

Već je ležala kada sam je pitao nešto na temu partizanske ljubavi. Kada sam pomislio da smo temu iscrpili, ona je razgovor prenijela na Karla Rojca (1915) - narodnog heroja, prije rata mašinskog podnarednika i partijca na podmornici »Smeli« - i njegovu pogibiju maja 1942. Onda je ustala sa bolesničke postelje, i na moje veliko iznenađenje izvukla odnekuda dva njegova pisma, iz februara i marta 1942, i pružila mi da ih pročitam! Gledam, pa se čudim, a nigdje okrzana, koliko puta je pokisla, a ona ostala suva! Čuvala ih sve vrijeme u Podgrmeču i 2. krajiškoj brigadi, prenijela ih u tifusnoj groznici preko zaleđenog Šatora i prebrodila Neretvu, nije ih pokvasila ni gazeći u povratku preko nabujale Sutjeske. I nikome prije ni da ih pomene, pa ni sestrama - izuzev, možda, nekada davno, u Podgrmeču, Jeli.

Da ih nije bilo lako sačuvati - ali i da nije bilo lako bez takvih pisama - svjedoči i slučaj sa jednim Dušinim pismom. Prilikom borbe sa četnicima na Lipovcu marta 1942. - kada je ranjen dr Mladen Stojanović - Karlo je dugo ležao u jednom potoku i pokvasio to pismo. Uz to pogoršao svoj reumatizam, pa morao u našu banju u Slatini. Obavještavajući o tome Dušu, on u svom drugom pismu kaže: »Tvoje pismo... se raskvasilo, pa sada nemam šta da čitam kada sam sa mislima. Zato se požuri i napiši drugo... Piši mi odmah i pismo šalji po prvom kuriru... Znaš... u Slatini neće biti interesantno bogzna kako, pa zato napiši jedan kilometarski list... «

»Znaš, nije to bila ljubav!« - kazala je pružajući mi pisma.

Pročitavši ih, komentarisao sam sve osim onoga za nju najinteresantnijeg! Shvatio sam to kada sam ih kod kuće još jedanput čitao. Sjetio sam se tada i kako je Zora svojoj sestri Dušanki kazala jedanput nešto o svojoj prvoj ljubavi, a Dušanka nije osjetila njenu želju da o tome porazgovaraju i malo više. Objasnila mi je to kada sam, pričitavši šta je o tome pisala u »Krajiškim brigadama«, htio da o svemu čujem od nje i nešto podrobnije. Međutim, osim pukog pomena prve ljubavi - i pisama kao njenog jedinog oblika ispoljavanja tako da »to revoluciji ne može da škodi« - Zora tada nije kazala ništa više, pa ni koje ta njena ljubav, pošto je Dušanka taj razgovor - zbog čega je poslije žalila - okrenula na druge stvari.

Tako sam se i ja kasno zapitao, nije li ono Dušino poricanje bilo zapravo pitanje: mada je nedostajalo toliko toga što se obično podrazumjeva pod ljubavlju - nije li to ipak bila ljubav? Takva kakva je u ondašnjim uslovima jedino moguća, između onih koji i sami vjeruju u nespojivost revolucije i ljubavi, pa su ljubav često krili ne samo od drugih, već i pred samim sobom.

Tako se i danas pitam, nisam li onda propustio da iznošenjem svog pravog mišljenja učvrstim kod Duše ono što je ona intimno vjerovala, ali u šta možda ponekad nije bila posve sigurna? Jer, ma koliko bio jasan kada od Duše traži da mu ona »odmah piše« i pismo šalje po »prvom kuriru« (ne krijući koliko mu ono treba kada se nađe »sam sa mislima« i kada mu pored toliko drugih oko sebe bude u banji dosadno) - uz simptomatičan dodatak: »Znam da kuriri rijetko idu, ali to je s jedne strane bolje« (i po Zori bi to bilo za revoluciju bolje) - Karlo sve to i ovde malo zamagljuje dodatkom da joj u pisanju željenog »kilometarskog lista« može pomoći i Jela! Nije li Duša možda i zbog nečega takvog poricala - u očekivanju da ću joj oponirati i tako potvrditi ono u šta i sama vjeruje. Možda je baš tog časa osjećala potrebu da joj to i neko drugi potvrdi, a mogla je to od mene očekivati pošto sam tada baš ja poveo riječ upravo, o takvoj vrsti partizanske ljubavi. Mladošću i zabranama sputanoj, u mnogo čemu okrnjenoj, sa jedva 'Vidljivim, a ponekad i za same aktere skrivenim spoljnim znacima, za koju se može reći da je tipična partizanska ratna ljubav. Tipična bar za jednu mladost i jedno asketsko shvatanje susreta revolucije i ljubavi.

Crne slutnje"

MIRKO STANIC

Kasna jesen odavno je bila potisla tople sunčane dane. S njom je pristigla gustosiva magla i postepeno zavila u neprozirni veo čitavu okolinu, sve do kotlina i dubodolina nad kojim je prijeteći visila kao da je namjerno skrivala od ljudskog oka neke svoje zle namjere. Iz nje je danima uporno sipila dosadna kiša, koju kao da je bila poručila neka zla kob s namjerom da potopi i dobri i loši svijet sa svim onim što im je na neki način služilo. Odavno je vani bilo sve mokro i prezisćeno vlagom. Polugolo granje tužno je visilo, dok je niz njega u mlazovima curila hladna kišica. Sticao se dojam kao da ono neutješno plače. Zemlja je bila raskvašena, a seoski putevi i putići blatnjavi, i teško prohodni. Na njima se rijetko kad neko pojavljivao. Priroda je bila zamrzla i trenutno ružna. Takvi dani su do zla boga dosadni ili su upravo takvi kakvi se nikad ne bi poželeli.

Po takvom nevremenu naša se četa nalazila na položaju oko Kozina, nedaleko od Stare Rijeke, nadomak neprijateljevih rovova priča sjetno nekadašnja partizanka Olga Budimir.

Jednog takvog dana, nastavlja ona, dok smo bili na položaju, slučajno sam se našla iza jedne poveće stijene, u nekom gustom šipražju. Uz mene su se nalazile i moje najbolje drugarice, Bosa i Angelina. Sve tri smo bile prokisle i ozeble, ali to kao da nismo ni primjećivale. Oko nas su se nalazili naši drugovi iz čete u istom položaju. Pritajeni, strpljivo smo iščekivali da se nešto desi. Tišina je lebdjela oko nas kao da nismo tu. Na suprotnoj strani takođe. Vidimo neprijateljskog stražara kraj sklepanog bunkera, koji nije imao pojma da mu se neko nepoželjan nalazi u blizini. Tapkao je u mjestu. Povremeno je duvao u prozeble ruke. Ponekad je nemarno pogledao oko sebe. Vidjelo se da je nestrpljivo čekao smjenu. Najednom je iz bunkera izašao još jedan vojnik. Prvo je zastao na izlazu, zatim pogledao oko bunkera. Nešto je zavirivao oko njega glasno pjevajući:

- Oj djevojko, djevojčice mala,

Ti si moje srce otrovala.

- E, čekaj bando, mi ćemo ti ga uskoro zaista otrovati, ali tako da će zaboraviti da kuca, ne samo za nju no i za tebe - procjedi kroz zube Angelina.

- Baš si davao, Angelina. Kako ti samo to pada na pamet - kažem joj tiho, Jiegledajući u nju već u raspjevanog vojnika.

Prema kazivanju Olge Budimir - Došenović.

Pokraj nas čuti nešto teško zamišljena Bosa. Smeta mi takvo njeno držanje, ali je ipak ostavljam na miru.

Kod bunkera se začu lavež psa. Ubrzo ga i primjetismo. Lajući lagano, išao je prema nama, zastajkujući s vremena na vrijeme.

»Da nas neotkrije prokletnik«, pomislila sam pritežući pušku uza se.

- Šta li to uznemiri psa? - pita dolje vojnik stražara.

- Možda je nanjušio zeca ili kakvu zalutalu mačku - spremno mu odgovara, kao da je unaprijed imao pripremljen upravo takav odgovor.

- Samo da umjesto mačke ne ispadne kakva mečka - kaže mu pomirljivo vojnik, odlazeći u bunker.

Mi čutimo ne mičući se. Pas polaja, učuta i vrati se nazad. Malo kasnije ponovi to isto još nekoliko puta. Sve to kao da i neuznemirava stražara. Ni ostale također. Vidi se da se osjećaju bezbjednim.

Nastalu tišinu iza toga nije trenutno ništa remetilo. Samo se čulo tiho rominjanje kiše po opalom lišću i ritmičko kapanje kapljica sa nepomičnog granja. Ta fina kišna harmonija djelovala je uspavljujuće. No, svijest o zadatku i položaju bila je jača od toga. Pod takvim okolnostima protekao nam je gotovo cio dan. Sve to vrijeme budno smo pazili na neprijateljske položaje, na kojima smo tek pred noć primjetili neko kretanje. Sad smo nestrpljivo očekivali izvjesne protivmjere sa naše strane. Nismo na to dugo čekali. Prvo smo vezom upozoreni na borbenu gotovost, a malo kasnije pala je komanda:

- Brza paljba!

Osuli smo vatru po bunkeru, stražaru i tamošnjoj okolini. Iznenađeni neprijatelj i sam na brzinu odgovori rastrganom vatrom. Dubrave su odjekivale od grokotanja pušaka i puškomitraljeza. Kad se na bunker sručilo i nekoliko naših bombi, njegova posada potraži spas u bjekstvu. Za njima se povedoše i vojnici iz rovova, noseći sobom pogodne. Ispratili smo ih vatrom, na koju su oni tek nasumice odgovarali dok su se u neredu povlačili.

U toku nastupanja zapalili smo nekoliko sijena radi orijentacije. Na kraju smo sredili redove i zauzeli nove položaje u sami sumrak. Tu smo proveli cijelu noć. Dugu jesenju mokru i hladnu noć, punu odricanja i neizvesnosti, a time i opreznosti s obzirom na mogućnost neprijateljeve intervencije iz Ljubije i Starog Majdana.

Naredni dan nas je zatekao tamo gdje smo i omrkli. Magle je bilo nešto manje nego proteklog dana. Kiše takođe. Dan nam je donio izvjesno olakšanje. Vedrije vrijeme uvijek je, pa i toga puta, donijelo i vedrije raspoloženje.

U toku toga i narednog dana nismo imali sukoba sa neprijateljem. Naše patrole su budno krstarile oko nas i izviđale neposrednu okolinu. Na jednoj uzvišici, koja je dominirala okolinom, ispod jednog krošnjatog drveta, održan je sastanak četnog aktiva SKOJ-a. Tu smo saznali za predstojeći napad na Stari Majdan i primili odgovarajuće zadatke u vezi s tim, jer je i naša četa bila planirana za taj napad, zajedno sa još nekoliko naših jedinica. To saopštenje primili smo mirno, kao i obično u sličnim prilikama. Nije to bilo ničeg iznenađujućeg. Tako nešto smo i očekivali od kad smo prispjeli na taj položaj. Partizanima je borba i onako bila sastavni deo svakidašnjice.

Poslije sastanka, kao i obično, nas tri smo bile zajedno. Nekako kao da nismo mogle biti jedna bez druge. Svaki put imale smo što da razgovaramo. To nam je donekle olakšavalo teške ratne dane. Tako je bilo i tog dana. Sjedele smo nasamo, na oborenom grabovom stablu. Raspravljale smo o doživljajima u toku zadnjih dana, kad Angelina, najedared, direktno bez uvoda reče:

- Šta mislite, kako će biti?
- Šta i gdje? - pitam začuđeno.
- Pa, noćas na Starom Majdanu.

- A, to! Ko zna? Ishod svake akcije zavisi od mnogo čega sa naše strane i neprijateljske strane. I ne samo od toga. U svakom slučaju, ja vjerujem u naš uspjeh rekla sam samouvjereno.

Razgovor smo okončale naglo kao što smo ga i počele. Dok smo ćutale, motrile smo pažljivo neobično zamišljenu Bosu. Kakva divna pojava. Kao da ju je sam Roden isklesao od bijelog komada najlepšeg meremera dok mu je pozirala kakva bajna vila. Sva je skladna, sva proporcionalna, sva lijepa u doslovnom smislu te riječi. Nema našeg muškog srca, mislila sam zadivljeno, koje ne bi uzdrhtalo pred njenom prekrasnom pojavom. Oduvijek sam joj se divila, ne zavideći joj nimalo. Uvijek sam je sa uživanjem posmatrala. Ona je bila svjesna svoje pojave, ali nije bila ni ohola ni neskromna. Naprotiv, bila je povučena, pa čak pomalo i stidljiva. Nije se razmetala ni u govoru, ni u ponašanju. Sve je kod nje bilo u granicama skromnog i moralnog. Bila je čak i pismena, zahvaljujući roditeljima koji su joj omogućili da završi osnovnu školu, što je bila rijetkost za tamošnje seoske djevojke. U partizane je otišla dobrovoljno, kao i nas dvije. Na svoju ruku, što no se kaže. Zajedno smo bile na istom vojno-političkom kursu, nakon kojeg smo otišle u 2. krajišku brigadu. Bile smo raspoređene u isti bataljon i istu četu. I eto, tako smo i tu ostale nerazdvojne kao i prije rata. I radost i tugu povjeravale smo jedna drugoj. Pošto smo do tada prošle srećno kroz mnoge bitke i okršaje, ponekad smo vjerovala u svoju srećnu zvijezdu i, kao i ostale djevojke, maštale o svojoj srećnoj budućnosti. Tad su tek posebno dolazili do izražaja zanosni djevojački snovi. Pri tome smo se nas dvije znale okomiti na Bosu, zadirkujući je za jednog momka u našoj četi za kojeg smo samo mi znale da ga ona veoma simpatije, a što je on, mada zaljubljen u nju, tek naslućivao. Bila je to ljubav na odstojanju, ljubav partizanska, u čiju je budućnost malo ko vjerovao, pa ni oni sami, s obzirom na ratnu svakodnevicu. I on je bio lijep mladić, a uz to odvažan, hrabar i veliki drug. U drugim, boljim prilikama imali bi sve uslove da zaista budu srećni. A tako, u jeku tek rasplamsalog narodnooslobodilačkog rata, koji je svakog dana uzimao svoj danak u krvi, i to je bilo stalno pod upitnikom, između priželjkivanja i strahovanja

Noć je brzo stigla, ali je sporo odmicala. Sve je bilo spremno za pokret. Znali smo za pravac kretanja, sektor dejstva čete i svoj zadatak u tome. Svi bi rado odmah pošli, jer čekanje te vrste, uvijek posebno teško pada. No, moralo se čekati planirano vrijeme za pokret. Kad će to biti nismo znali. Taj čas smo nestrpljivo iščekivali u savršenoj tišini. Nakon poduzetog vremena najzad smo krenuli. Išli smo lagano i oprezno kroz mrklu noć. Naprijed su bili vodiči sa prethodnicom, koji su dobro

poznavali taj kraj. Patrole su obezbeđivale sigurnost pokreta sa svih strana. Tako je četa bez smetnji išla ka svom cilju. Sve korak po korak. Lagano, tiho, strpljivo, sigurno... Kada smo stigle nadomak Starog Majdana, naređenje, preneseno vezom, glasilo je: zastanak do daljeg! Svako je stao gdje se zatekao tog časa. Nas tri smo se našle jedna uz drugu, pokraj nekog plasta sijena. Ledima smo se oslonile o njega, mada je bilo mokro. U prvi mah smo ćutale. Bosa je bila tužna. Pitala sam je:

- Ama, Boso, šta je tebi danas? Šta si, bolan toliko tužna, kao da si sve svoje pokopala. Ajde, kaži nam, molim te.

Na to je ona, bez oklijevanja i okolišenja, tiho i tužno rekla:

- Da znate, ja ću danas poginuti, ili ću u najboljem slučaju biti teško ranjena. Možda ćete pomisliti da to govorim iz straha pred bitku, ali nije tako. To mi jednostavno kažu moje crne slutnje. One me ne varaju. Uostalom, u to ćete se ubrzo i same uvjeriti.

Preneraženo smo je slušale, sleđenog srca, ne znajući šta da joj kažemo. Ipak, Angelina se snađe prije mene, pa joj tobože ko u šali reče:

- O, znam ja da se ti samo šališ s nama. Tako lude misli nemaju ozbiljnog mjesta u toj tvojoj lijepoj glavi. Ti si pametna djevojka koja ne može da vjeruje u takve gluposti. Tvoje čudne pretpostavke nemaju osnove i, molim te, nemoj više da nas bezrazložno plašiš.

- Tačno - brže i bolje dodam ja. - Sad nije vrijeme za šalu. Istina, svak od nas može da pogine već i u narednoj borbi, ali to niko ne može unaprijed znati, pa ni ti bolan Boso. Budi pametna i mani se glupih pretpostavki.

- Vidim, ne vjerujete mi. I ne morate. Neću više da vas u to uvjeravam. Ali, opet kažem, vidjećete uskoro i same ko je u pravu, ja ili vi - rekla je sjetno i začutala.

Skoro u isti mah naiđe komesar čete Slobodan. Angelina mu u povjerenju saopšti, krijući od Bose, njene kobne slutnje. On malo počuta, oborene glave, a onda podižući je reče:

- Pa, kad je tako neka ona odmah ode do našeg kuhara i neka tamo ostane sve dok se borba za Majdan ne okonča, pa će sve biti u redu.

Angelina se vrati i saopšti nam šta joj je komesar rekao. Kad to ču Bosa će uvređeno:

- Kako ste mogle i pomisliti na tako nešto: Neću za to ni da čujem. Takav postupak sa moje strane bio bi čisti kukavičluk. Da vas poslušam pa da se poslije stidim i sebe i vas, i svih drugova. A, to ne. Ni za živu glavu. Ako mi je suđeno da poginem, onda neka i poginem, ali kao pravi borac u borbenoj liniji.

Razoružala nas je objektivnim razlozima, pa više nismo pokušavale da je ubjedimo, mada smo i same počele ozbiljno strahovati za njenu sudbinu.

Najzad, stigla je naredba za pokret. Odmah smo pošli lagano i oprezno. Uz put je veza bila tiha, skoro nečujna, ali nama dovoljno jasna. Išli smo u koloni, u razmaku na nekoliko koraka. Na časak sam zastala, prišla Bosi i pitala je šapatom:

- Da li te je još strah?

- Sve je u redu. Ne pitaj me ništa više.

I nisam je pitala više, poštujući njenu volju. Zauzela sam ponovo svoje mjesto u koloni i produžih dalje sa ostalim borcima. Bila sam op-hrvana nekim čudnim raspoloženjem i teškim mislima, ne toliko vezanim za predstojeću borbu koliko za Bosina zla predosjećanja, kojima sam - priznajem - na kraju bila i sama podlegla.

Lebdeću tišinu oko nas pratio je samo lagani šum naših opreznih koraka. Uskoro su se počeli javljati i pijetlovi po selima. Znali smo da nagovještavaju zoru, prije koje je predviđen napad, pa smo ubrzali korak, ali ne zadugo, jer što smo bili bliže cilju morali smo se opreznije, a s tim i sporije kretati. Najzad, nalazili smo se na polaznom položaju za napad. Zauzeli smo borbeni raspored, očekujući naredbu da otpočnemo napad. U tom iščekivanju nervoza je sve više rasla. Naglo su je prekinuli plotuni istočno od nas. Začas je nad Starim Majdanom zaplamtila žestoka unakrsna vatra. Tišina je naprečac iščezla. Od silne paljbe i eksplozije, već su grmjale okolne stijene. Jurišali smo naprijed, pažljivo se prebacujući od zaklona do zaklona, neprekidno pucajući. Pored nekoliko drugova, i moje su drugarice bile oko mene. Prvi osvit zore rasplinjavao je mrak kad smo bili nadomak centra Starog Majdana. Brzo smo se prebacili preko ceste, prema Podvidači, i u nekoliko skokova našli iza pravoslavne crkve.

Ustaše su davale ogorčen otpor iz zidina kuća u koje su ih partizani sabili. Iz časa u čas oko njih se sve više obruč stezao, njihov otpor je slabio. Nas tri, sa još nekoliko drugova, kontrolisale smo prostor kraj parka prema Rimskom mostu na Gračanici, držeći ga pod neprekidnom vatrom.

Neočekivano, a bespotrebno, Bosa je provirila iza crkvenog zida, u pravcu bivše Gospavine gostione, i u taj kobni čas pogodio je dum-dum metak posred čela, ispod njene bujne smeđe kose. Njen mozak s krvlju njenom mladalačkom prsnu po nama, i ona se bez glasa sroza na moku zemlju pokraj nas. Pritrčali smo joj užasnuti. Njene divne glave više skoro da nije ni bilo. Metak ju je većim djelom prosto raznio. Nijemi od ljutog bola i teške tuge, uz pomoć ojađenih drugova, iznesosmo je izvan vatrene linije. Tek tad u cjelosti shvatismo veličinu tragedije, pa bez lažnog stida nas obe briznemo u očajan plač. Drugovi su nijemo skidali kape. I njihove suze su nezadrživo same tekle. S mukom sam prišla mrtvoj Bosi i priklonila uz nju ostatke njene krvave, nekad tako lijepe talasaste kose. Potom sam je prekrila svojom maramom, pa onda prišla skamenjenoj Angelini i sva očajna bacila joj se u zagrljaj.

Borba je bila odavno završena. Poginuli i ranjeni drugovi su prikupljeni. Radost pobjede mutila je tuga za izgubljenim saborcima. Spoznaja da u borbi mora tako biti davala nam je snage da bol stoički izdržimo.

Oko beživotnog Bosinog tijela okupilo se dosta njenih ratnih drugova, prijatelja i poštovaoca. S tugom na licu, sa bolnim grčem u srcu, nijemo su joj odavali poslednju počast pri vječnom rastanku. Tu se nalazio i njen nesuđeni mladić. Bez kapi krvi u licu, sa mukom se obuzdavao da ne zavapi na sav glas. A kako i ne bi za takvom drugaricom, za takvim borcem, za tako anđeoski lijepom djevojkom, koja ga je iskreno voljela čistim srcem mladog, bezazlenog bića, koje je jedva stiglo da malo mašta o nedostižnoj sreći.

»Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem«

VOJIN HADŽIŠTEVIĆ

Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem!« - Svojevrstan, najkraći meni poznat, partizanski dnevnik. U njemu, suštinski, cio jedan životopis. Autor - Zora Kovačević (1924), banjalučka gimnazijalka i krajiška partizanka - jedno vrijeme borac 2. krajiške brigade. Napisala ga u svom posljednjem času, između dva kuršuma. Do devetnaestog rođendana ostalo joj samo još nekoliko dana.

U tom svojevrsnom dnevniku, na jednom parčetu hartije, u jednoj rečenici, sažet je sav njen život. Sve od trenutka kada je, osluškujući, svoje srce, slijedeći brata Mirka (1920) i sestru Dušanku (1917), krenula vrletnim stazama radničkog pokreta i revolucije. U tih nekoliko riječi je sva njena mladost. Sve, izuzev njenih, samo njoj najbolje znanih, u jednom trenu zanavjek presječenih, nedosanjanih, neostvarenih, djevojačkih snova.

Zoru sam upoznao bliže prvih predustaničkih dana, proljeća i ljeta 1941. Tada je po raznim zadacima dolazila iz svog Majdana - dijela Banjaluke na desnoj obali Vrbasa - do naše skojevske grupe na Hisetima, sjeverozapadnoj perifernoj četvrti grada. Bila je tada tek sedamnaestogodišnji djevojčurak. Revolucija je budila u njoj neslućene snage, bila je uvijek u stanju da nas iznenadi nečim novim. Mada nježna, naizgled nevelike fizičke snage, brzo je pokazala da nema zadatka pred kojim bi zadrhtalo njeno srce.

Na Hiseta bi često dolazila i sa svojim najbližim drugaricama, budućim partizankama, Gordanom Kovačević (1924) i Dušankom Perović Dušom (1924). One su tog ratnog proljeća - sve tri skojevke još od jeseni 1939. - završile šesti razred gimnazije. Sastajući se u zaklonjenom dijelu susjednog voćnjaka, pozadi naših kuća, razgovarali bismo o našim zadacima i maštali o revoluciji. Duša je, još kao djevojčica od 12 godina, objavila u omladinskom časopisu »Stožer« jednu pjesmu na temu socijalnih nejednakosti, čak i nejedinstva radničke klase, pa se tu pored svjesnih pominju, kao »kukolj« u svakom žitu - i nesvjesni radnici, »štrajkebeheri!«

Zora je najviše volila da priča o Pavlu Korčagu - junaku romana Nikolaja Ostrovskog »Kako se kalio čelik« - na čijem primjeru se vas-

pitavala generacija nas u ratu najmlađih. Dok bi sa divljenjem govorila 0 njemu, iz njenih očiju kao da je sjaktilo: mada nisam muškarac, mada nemam toliko godina - zašto ne bih i ja mogla sve što je mogao Korčagin? Vjerovala je da je za to potrebno samo veliko srce - i osjećala da ga ima! U takvom njenom srcu, i želji da ne zaostane iza svog uzora, krila se njena »tajna«. Skrivao izvor njene neiscrpne moralne snage i njome posticane istrajnosti u njenom naoko poslabačkom tijelu.

U izvršavanju brojnih zadataka - a ustaše su za svaki od njih skidale glavu - isticao se veliki broj banjalučkih omladinaca. Ali, bilo je teško naći još nekoga koji bi mogao da ih obavlja sa takvom lakoćom, 1 sa takvim žarom, kao Zora. Stalno je tkala sa jednog na drugi kraj grada. Jedanput nosi neku poruku, drugi put zavežljaj sa stvarima drugova koji izlaze u šumu, treći put neki sanitetski materijal i štošta drugo za banjalučki partizanski odred, a ne rijetko - u korpi ispod mrkve i druge zeleni - municiju, neku bombu, pištolj i drugu vojničku opremu. Ovo osobito kada je od Alberta Trinkija (1913), docnijeg sekretara Operativnog štaba za Bosansku Krajinu, preuzela vezu sa jednom grupom domobranskih oficira. Vezu sa njima je uspostavio i neko vrijeme održavao Danko Mitrov (1918), ranije major španske republikanske vojske, a uskoro komandant »Krajiške divizije«, kako se jedno vrijeme zvala formacija svih ustaničkih četa Bosanske krajine. Polazeći u šumu Danko je sve to prenio na Trinkija, a kada je Trinki, prinuđen da hitno napušta grad, naišao na nespremnost kod nekoliko drugova, onda je on tu vezu - i sa njom povezan zadatak prenošenja dobijenog oružja do naših baza - predao za to kao zapeta puška spremnoj sedamnaestogodišnjoj Zoril!

Njeno uvijek nasmijano lice, uokvireno uvojcima duge kestenjaste kose, dobijalo je još vragolastiji izraz kada bi zadatak morala da izvodi policija ispred nosa. Ko zna koliko puta je morala da se pored toliko uhoda iskrada iz grada, kako bi neku poštu ili materijal iznijela do našeg Voda za vezu u Poniru, partizanskom selu poviše Banjaluke. Na sva ta odmjeravanja sa neprijateljem gledala je kao na iskušavanje i kaljenje vlastitih snaga, kao datom vremenu primjeren način svog ispoljavanja i samopotvrđivanja. Njeno onako nasmijano lice i kada je na nekom zadatku - kakvo je mogao imati samo onaj koji je savladao svaki strah u sebi - bilo joj je najbolja zaštita od sumnjičavih pogleda policije, agenata, svakojakih doušnika, kojih je Banja Luka tih dana bila prepuna.

Radi obavljanja nekog zadatka, u grad bi ponekada noću silazio komandir našeg voda u Ponoru Aleksandar Potkonjak Braco (1920), moj drug iz gimnazije i studija tehnike u Beogradu. Braco i Gojko Oklopčija (1915), takođe student tehnike, bili su prvi banjalučki »partizani«. U času ulaska Nijemaca u Banjaluku, 14. aprila 1941, nemajući momentalno veze sa ostalim drugovima - braću Mažar nisu našli kod kuće ali im je njihova majka Marija ispekla za put kajganu - izašli su sami na Starčevicu, očekujući tamo i druge. Nakon dva dana, videći da su preuraruli, vratili su se kući. Po Bračinom ponovnom izlasku u šumu, u njegovu kuću se takođe sticao materijal za odred. Kada se radilo o nekom oružju, Zora bi to na već oprobani način, samo sada obučena u zar, iznosila pod Starčevicu, odakle su to drugi nosili dalje. Neke komšije, pa i jedan policijski doušnik iz iste ulice, već su zapitkivali Bracinu maj-

ku Janju, ko je ta »Muslimanka« koja im tako često navraća. Čuvši to prilikom jednog silaska od majke - koja mu je pričala sa kakvom zebnjom tada ispraća Zoru i iščekuje glas da li je srećno prošla - Braco je zabranio Zori da se i time bavi. Može to i neko drugi, ona je dragocijenija za održavanje veza i organizaciju izvršavanja pojedinih zadataka.

*

Kako izgleda jedan Zorin dan mogao sam da vidim izblize jednog avgustovskog dana 1941. Preko mosta kod Kaštela, pored tamošnje policijske karaule, prenjela je moje u čebe zamotane stvari do zbornog mjesta ispod Oraha, na desnoj obali Vrbasa. Nas šest - dva radnika, dva studenta i dva đaka - trebalo je da odatle krene u šumu. Kada je sa našim polaskom nešto zapelo, ona je nekuda odlazila i opet se vraćala, da bi najposlije morala ponovo na lijevu obalu Vrbasa. Sada je preko donjeg, rebrovačkog mosta, u Borik, južnu četvrt grada, gdje su radili član Mjesnog komiteta SKOJ-a Branko Stupar Mišo (1918) i skojevci Nada Valenčič (1921) i Danilo Đidara (1919) - sve troje studenti. Skupili su nešto municije i bombi, kao i odjeće, pa je trebalo da nas šestorica to ponese ušput u odred, ali je kasnilo prebacivanje vreće sa tim stvarima od Valenčičke. Kada je utvrdila o čemu se radi, žuri natrag na Majdan i od stola i ručka diže Hamzaliju Galijaševića, od sebe godinu mlađeg gimnazijalca koji je još išao u kratkim pantalonama. Mati Ajša pustila ga tek kad joj je slagao da ide na ispraćaj nekih svojih drugova, koje su ustaše toga dana transportovale u Srbiju. Povjerila mu je zadatak da na biciklu Mirka Bobana (1920), gimnazijalca, preveze tu vreću do ispod Starčevice, gdje će je preuzeti naš vodič Mile Kresić (1921), takođe gimnazijalac. Tada možemo i mi krenuti.

Šta je sve toga dana preduzimala, te koga sve od učesnika u organizaciji našeg izlaska u šumu povezivala, to je samo ona mogla znati. Pored svega drugog, ugrabila je priliku da još jedanput skokne i do moje majke Milke. Znala je kako je ispao moj rastanak s njom, kada sam joj prvi put tek tog jutra kazao da idem u šumu, pa je htjela da je malo razgovori i utješi. »On bi do vas još jedanput navratio, samo ako vi nećete opet plakati!« Tako sam se još jedared vidio sa majkom i oprostio se od nje kako treba. Međutim, nismo toga dana imali sreće. Na izlazu iz grada policija hapsi četvoricu nas inače njoj nepoznatih - dvojica od ovih su bili samo pomagači - dok su ostali uspjeli da izmaknu. I dok se tada neki, iz straha od provale, sklanjaju kojekuda iz grada - Mirko Boban čak u Senj kod brata koji je tamo učiteljovao - dotle se Zora zanosila planovima kako da nas oslobode. Pričala mi to poslije petnaestak dana, kada nas je policija, ne utvrdivši našu vezu sa pobjeglim, pustila kućama.

*

Međutim, ma koliko rad ilegalaca u gradu bio važan, to nije bilo ono o čemu je Zora toloko maštala. Zelila je da ide u šumu, gdje se vodila glavna bitka revolucije. Tamo kuda su otišli njen brat Mirko,

sestra Dušanka i toliki drugi njeni drugovi. Ali, kako je bila rođena ilegalka, a možda i zbog njene mladosti, to joj sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Banjaluku Zaga Umićević (1918), studentkinja iz Svodne, nije dozvoljavala. Tako sve do početka decembra 1941. kada je načula, što se od nje krilo, da joj je poginuo brat Mirko, student prava. Dogodilo se to još 2. septembra, kod Mrkonjić Grada. Taj mršuljavi plavokosi mlađić, pjesnička duša i mio drug - nježan brat na koga se u mnogo čemu bacila Zora - bio je prvi Banjalučanin i prvi borac banjalučkog partizanskog odreda koji je tako, sa puškom u ruci, pao u oslobodilačkoj borbi i revoluciji. Nije uspio da ispjeva sve što je u sebi nosio, nestala je negdje njegova plava sveska u koju je stihove bilježio. Ali, ostala nam je pjesma »Po šumama i gorama...«, koju su poslije prihvatili partizani širom zemlje.

»Ja moram u šumul Moram osvetiti Mirka!« - govorila je svima.

Njenog oca Milivoja ustaše su protjerale u Srbiju, gdje će ga ubiti četnici. Otkako su Mirko i Dušanka otišli u šumu, njenoj majci Juli, koja je kao Hrvatica bila pošteđena progonstva, Zora je postala glavni oslonac i utjeha. Ali, i velika briga. Bojala se mati da će i ona u šumu. Za starije je znala da su morali poći. Zori takođe nije bilo lako da ostavi majku i dvanaestogodišnjeg brata Slobodana. Osim kućice na Halilovcu, nisu imali drugih sredstava za život. Ali, više od toga, brinula je za njeno majčinsko srce. Za njezin bol i zebnju sa kojom će, koliko sutra, misliti na nju u šumi. No, revolucija, kako ju je shvatala Zora - kao i sestrinska želja za osvetom brata - nisu joj dozvoljavali da zastane ni pred kakvom preprekom.

Kao i mnogi drugi, ni Zora nije pošla od svoje kuće. Ni nju nije ispratila njena majka. Neki su tako postupali iz predostrožnosti, neki što drukčije nisu ni mogli, a neki opet da bi na rastanku izbjegli roditeljsku suzu. Ovi poslednji bi se od svojih opraštali, na svoj način, neprimjetno, u nekom ranijem trenutku, a roditelji bi to shvatili tek docnije, kada su oni već bili u šumi. Tako je bilo i sa Zorom.

Na svoju partizansku stazu krenula je sa Hiseta, iz našeg susjedstva. Od kuće Voje Tišme (1922), gimnazijalca, koji je već bio u šumi. Osim njegovih roditelja - Vojo je bio jedinac - došlo je tu još njih nekoliko da se pozdrave sa Zorom. Na brižna pitanja Vojine majke Boje i moje majke Milke, kako će joj biti, tako nježnoj, u snijegom zavejanoj šumi, Zora je odgovarala sa njoj svojstvenim optimizmom, pribrano i mirno, stišavajući tako njihovo uzbuđenje.

»Nemojte se toliko brinuti! Vrat ćemo se mi brzo! Zamislite slobodnu Banjaluku, punu naše pjesme, crvenih zastava, svijeća!«

Boja Tišma je ispekla Zori za večeru pile. Ko zna kakva je kuhinja gore čeka. Ali, Zora je uzela samo jedan batak. No, ni njega, uz priču, nije dokrajčila kako treba, a već je ustala od stola. Bilo joj je vrijeme.

U nekoliko poteza navukla je zar, a onda pod njega zavukla zavežljaj sa svojim stvarima za šumu. I jedne velike, samo pertlama povezan, muške cipele! Za Mišu Stupara! Gore se, spram njegovih nogu, nije mogla naći nikakva obuća.

Prilazeći joj tako redom, svi su je grlili. Svako sa nekim svojim mislima i nekom svojom željom. Ako je dotle i uspijevala da to potiskuje,

u trenutku zagrljaja sa Vojinorn i mojom majkom teško da je mogla a da ne misli i na svoj dom na Halilovcu. Sa radošću zbog prestojećih susreta sa drugovima u šumi, mješala se i tuga što se tog časa ne može isto tako izgrliti sa svojom majkom.

Napolju je Zoru dočekala neprijazna sniježna noć. Bivalo je i ranije sličnih, ali ta je bila - kako se činilo mojoj majci - nekako osobito ježiva i hladna. Decembarska studen stezala je i sam kamen, no to nije bilo ni blizu onome šta je sve u srcu budila nad utihlim gradom zlokobno nadnijeta crna ustaška šapa.

Za Zorom, na nekoliko koraka, pošla je Boja Tišma, a potom jedan mojoj majci nepoznati drug. Boja će je pratiti do mosta na Vrbasu, kod Kaštela, da vidi kako će tu proći, a onaj drug sve do odreda. Svi drugi, koji su došli da se pozdrave sa Zorom, ostali su u kući, da sećakuju Bojin povratak. I svima je laknulo kada se Boja vratila i odmah, još sa vrata, radosno saopštila:

»Prošla je!«

Tako je izašla Zora. Namjesto njene majke Jule, sa istim majčinskim željama i zebnjom ispratila su je druge dvije, njenih drugova majke. A u vazduhu je ostalo da lebdi pitanje, na koje odgovore niko nije mogao znati: hoće li se jednog dana i vratiti, u svoju Banjaluku, kako je zamišljala? Hoće li je još ikada viditi njena majka Jula, i svi drugi koji su je volili?

*

Na Čemernici, planini na desnoj obali Vrbasa uzvodno od Banjaluke, bila je bolničarka. U proljeće 1942. prešla je na rad sa omladinom u Grmeču. Nešto kasnije, u julu-avgustu, pošla je na vojno-politički kurs u Srpskoj Jasenici. Sa njom, pored drugih, još dvije meni poznate Banjalučanke. Njena stara školska drugarica Duša Perović i mlada učiteljica Slavka Grubor (1921). Tih dana sam se i ja našao u Grmeču. Tri nedelje nakon proboja odreda iz Kozare, 21. jula, uspio sam da se kao ranjenik otuda izvučem i prebacim u bolnicu u Majkić Japri, a potom u Novu centralnu bolnicu. Već drugog-trećeg dana, došle su mi sve tri u posjetu. Dok sam im pričao o Kozari i tamo palim Banjalučanima, Zora je nekoliko puta uzvikivala:

»I mi ćemo u četu! Nećemo više raditi u pozadini!«

Stigavši u 2. krajišku brigadu, sve tri su raspoređene - kao i četvrta Banjalučanka, Kata Filipović (1917), radnica, koja je takođe bila sa njima na istom kursu - po četama kao borci, a potom i skojevski rukovodioci i politički delegati vodova. Zora je došla u moju 2. (Banjalučku) četu 1. bataljona. Vatreno krštenje su imale već druge-treće noći po dolasku u brigadu, u akciji na Jajce 24/25. septembra 1942. Poslije će mi puškomitraljezac Dušan Trebovac (1914), mehaničar iz Banjaluke, pričati kako su, ulicu po ulicu, osvajali Jajce. A kada pomene Zoru, koja je bila u njegovoj desetini, kazaće:

»Bila je ko bog borac! Išla je sa Bukićem i sa mnom u stopu!«

A onda 2. novembra i napad na Bihać. Zorin bataljon se već prve noći probija do mosta na Uni. Ali, dalje se ne može, dok se mostu ne

privuku i naši sa lijeve obale. Sa prozora jedne zgrade, koju je zaposjela Zorina četa, dvojica mitraljezaca, Dušan Trebovac i Omer Bukić (1920), baštovan iz Banja Luke, drže na oku i pod vatrom, na smjenu, most i neprijatelja sa one strane. I tako, izloženi i sami žestokoj protovničkoj vatri, sve do opšteg juriša u centar grada, drugog dana poslije podne. U jednom trenutku, u međuvremenu, Zori pada na pamet kako da razveseli borce, dočaravajući im na časak nešto iz jednog, kako im se činilo, davno već prohujalog vremena. A, ko zna, možda i da malo oduška nekoj svojoj, u svom kratkom vijeku neživljenoj, djevojačkoj želji. Tako za trenutak nestaje u jednoj stražnjoj sobi. A onda se uz opšti pljesak i vesele uzvike nakon kraćeg tajca i prvog iznenađenja, - sva nasmijana kako samo ona umije, zamišljajući slobodu i svoj prvi ponovni izlazak na banjalučko korzo - ponovo pojavljuje presvučena u neku lepršavu djevojačku haljinu, u svilenim čarapama i cipelama sa visokom petom!

Ej, pusto, prošlo vrijeme! Vrijeme korza, »Aleje uzdisaja« (kako smo mi mladi nazivali jednu banjalučku aleju) i momačko-djevojačkog ašikovanja! Ko li će te, i kada, opet dočekati?! A onda, poslije prave bure smjeha, doskočica i sjetnih uzdaha - kao odušak čežnji za izgubljenim mirom pomješanoj sa gnijevom zbog ratom prikraćene mladosti - rafalima, plotunima, iz svih cijevi, jarosno, složno, svi po neprijatelju!...

Zora se u četi brzo istakla, i vojnički i politički, a borci su je zavolili i priznali sebi ravnom. Jednog dana rukovodilac politodjela brigade, Petar Radović, saopštio je Zori da bi ona trebala da primi dužnost političkog komesara čete. Međutim, na iznenađenje sviju, ona se počela us tezati. Nije mogla nikako zamisliti, da ona tako mlada, još djevojka »komanduje« - makar i kao politički komesar - toliko starijim kozarskim borcima, koji su u Grmeču, nakon velike bitke na Kozari, uživali ugled nenadmašnih boraca. Najposlije, kako se sjeća Ratko Martinović, komandant 2. krajiške brigade, Radović je popustio, ali ja zato Zoru veoma oštro kritikovao.

Uz riječi divljenja prema Zori kao čovjeku, kao komunisti i kao borcu, Martinović mi je ispričao i jednu njenu »zgodu«. Nije znao da li se to zaista dogodilo, ili je neko izmislio da napravi šalu na račun njene ženske snage. Ovako ili onako, u brigadi se pričalo da je nju, kada je prvi put pucala iz puške - a desilo se da puca iz stojećeg stava - udar kundaka u rame oborio s nogu!

.

Jedne decembarske večeri 1942, idući na Zemaljsku konferenciju AFŽ, Zora se u sjedištu Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč srela sa svojom sestrom Dušankom. Bio je to susret poslije dužeg vremena. Nisu mogle znati da je i poslednji. Uvijek ozbiljnu i postrogu Dušanku najednom je zapljusnula Zorina veselost i vedrina. Dušanka je imala još jedan razlog da se raduje. Jer, kako će poslije pisati sjećajući se te večeri, nekada je to bila slabašna i bolešljiva djevojčica, a onda je, »iznenađa, skoro preko noći - kao leptir - izrasla visoka, crnooka djevojka, živa i uvijek nasmijana«. I ta uvijek vedra i raspoložena djevojka, kazala je tada svojoj starijoj sestri nešto, u dvije-tri riječi - o svojoj »prvoj ljubavi!«

Međutim, radujući se tome što se tako »razvila i proljepšala« - kao da su »njenoj mladosti« ustanak i revolucija »dali krila« - Dušanka je propustila priliku da se na te Zorine riječi nadoveže kako je ona možda očekivala. Zaokupljenoj drugim pitanjima, nije joj padalo na pamet da se upita, ne radi li se to o Zorinoj potrebi da joj se u jednoj takvoj stvari povjeri i čuje njeno sestrinsko mišljenje. I da od nje, kao starijeg komuniste - u dilemi koliko revolucija i ljubav mogu zajedno - čuje neku riječ i sa tog gledišta. A kada je možda očekivani odgovor i dijalog na tu temu izostao - pričaće mi poslije Dušana žaleći što je tako ispalo - Zora je tu temu sama i zaključila. Uz napomenu, da se radi o nečemu što se ispoljava samo kroz »poneko pismo«, ona je na kraju, smijuljeći se, dodala:

Je li da to revoluciji ne može da škodi!

Na prvoj zemaljskoj konferenciji Antifašističkog fronta žena, 6. decembra 1942. u Bosanskom Petrovcu, među 166 izabраниh predstavnica, Zora je bila -zajedno sa Katom Filipović - delegat 2. krajiške brigade. Tako nešto nije joj bilo prvina. Još u Banjaluci je aktivno učestvovala u posljednjoj osmomartovskoj proslavi žena. Ovaj put, uzimajući riječ u ime žena boraca iz svoje brigade, i osvrćući se na podređenost žena u starom društvu, Zora je - pričaće mi poslije Kata Filipović - govorila o uspostavljanju ravnopravnosti sa muškarcima kroz učešće žena u svim vidovima oslobodilačke borbe, pa i onom najetežem, sa puškom u ruci, u partizanskim četama.

*

U Četvrtoj neprijateljevoj ofanzivi Zora je sa četom, kod Drinića, odsječena od Brigade. Tu se 20. februara 1943. formira 12. krajiška brigada, a njena četa postaje 2. četa 1. bataljona te brigade. Istog dana, naredbom štaba 4. krajiške divizije, postavljena je za zamjenika političkog komesara te čete.

Na prethodnom savjetovanju u štabu Divizije - kako se sjeća Brane Kovačević, politički komesar 1. bataljona 12. krajiške brigade - bilo je govora i da se Zora postavi za zamjenika političkog komesara brigade. Međutim, tada Krajišnici - koji su se dugo opirali da žene idu u prve redove kao borci - nisu još navikli da vide i drugarice na komandnim, vojno-političkim i partijskim dužnostima. Uz to, u jeku neprijateljske ofanzive, osjećala se velika potreba za dobrim partijskim rukovodiocima u četama, a mjesta zamjenika političkih komesara bataljona bila su već popunjena. Tako je, kao srednje riješenje - kaže Brane Kovačević - Zora određena na tu dužnost u četi, dok je mjesto zamjenika političkog komesara brigade ostalo upražnjeno. No, ističući se na tom zadatku, Zora će ubrzo natjerati i poslovično strogog Petra Mečavu, komandanta brigade, da mjenja svoje mišljenje o tome šta sve mogu žene u oslobodilačkom ratu.

Zbog docnijeg zaborava, uzimajući za stvarno nešto što se nekada predlagalo, a za šta je Zora tada bila zaista dorašla, Joco Marjanović, politički komesar 12. krajiške brigade, govori o svojim sjećanjima o Zori - kako inače piše i na njenoj ploči na Partizanskom spomen groblju u Banjaluci - kao zamjeniku političkog komesara bataljona (»Kozara«, knj. 6, str. 453).

Brigada je odmah ušla u veoma teške i krvave borbe. Neprijatelj je svim silama nastojao da razbije jedinice 1. bosanskog korpusa, kako bi svoje tu angažovane snage - SS diviziju »Princ Eugen« i 369. legionarsku diviziju - mogao što prije okrenuti za tadašnjom Operativnom grupom divizija Vrhovnog štaba, ka Neretvi. Tako je Zorina brigada već 23-27. februara, štiteći ranjeničke ešalone i doprinoseći potonjoj odbрани ranjenika u dolini Neretve i Rame, vodila žestoke okršaje sa daleko brojnijim neprijateljem, koji je nadirao od Bosanskog Petrovca prema Drvaru.

Kada su tih dana traženi bombaši, da bi se kod Bravskog Vaganca razbio jedan bataljon »Princ Eugen« divizije, Zora se u svojoj četi javila prva. Smatrala je: kao što članovi Partije moraju biti u svemu primjer ostalim borcima - kako im je govorila već na prvom partijskom sastanku, prilikom formiranje brigade - tako i ona, kao partijski sekretar, mora služiti kao primjer ostalim partijcima. To je odgovaralo i Mećavinom načinu komandovanja: »Najbolje se komanduje kada se nađeš u streljačkom stroju, kada zajedno sa borcima bacaš bombe na neprijateljska utvrđenja, kada osjetiš radost zbog zarobljavanja neprijateljskog vojnika, ili kada sam tučeš po neprijateljskom stroju«. A kakvom su žestinom vođene te borbe kod Bravskog Vaganca, gdje je Zora učestvovala kao bombaš, svjedočila su i tri tamo uništena neprijateljska tenka, kao i da se Mećava, opet, služio i bombama i puškomitraljezom.

I tako iz borbe u borbu, sve do kraja marta. A već poslije akcije za ponovno oslobađanje Bosanskog Petrovca i Drvara, polovinom marta, kada se istakla i u vještini vođenja čete u napadu, izmamila je priznanje i od strogog a pravičnog Mećave. O Zori će on otada, kaže Joco Marjanović, govoriti ne samo kao dobrom partijskom rukovodiocu, hrabrom borcu i nenadmašnom drugu, po čemu se pročula još ranije u 2. krajiškoj brigadi, već i kao izvrsnom članu komande čete.

Četrdesetak godina kasnije, dobiće Zora još jedno priznanje. Košta Nađ, prvi komandant 1. bosanskog korpusa, ubrojaće je među najistaknutije Krajišnike. Na pitanje, koji lik mu je od krajiških saboraca najdraži, on će odgovoriti: »Ne bih mogao jednog izdvojiti. .. U divnom narodu onoga kraja, bio je bezbroj prekrasnih boraca. Veličanstveni su likovi, na primer, dr Mladen Stojanović, braća Mažar, Šolaja, Šipka, Mećava, Vaso Butozan, Zora Kovačević, Danko Mitrov, komandir Balać, kuriri Bućma, Gajić ili Kerkez, Vahida Maglajić ili Rada Vranješević«. (Intervju, br. 46, od 4. 3. 1983). Već samo »društvo« u koje je Košta Nađ uvrstio Zoru - i to kao ženu vojnika, dok su Vahida i Rada bile pozadinske političke radnice - govori na svoj način o toj zaista izvanrednoj krajiškoj djevojci.

*

A onda je došao 1. april 1943. godine. Zora se toga dana zatekla u Rujiškoj. Poslao je Brane Kovačević, politički komesar njenog bataljona, da posjeti ranjenike i oboljele od pjegavca, da im donose neke lijekove i nešto namirnica. Računao je - više od svega obradovaće ih sama Zora.

Dok sam ga slušao, sjećao sam se naše bolnice na Čemernici, decembra 1941, gdje sam se tada i sam liječio. Već prvog dana sam se pitao, zašto se stalno čuje njeno ime.

»Zoro, nešto me boli rana; kako bi bilo da me previješ?«

»Zoro, mogu li dobiti malo čaja; baš mi se pije nešto toplo!«

»Zoro, hajde da nam čitaš 'Kako se kalio čelik', da vidimo šta je bilo dalje!«

I tako, po cio dan, neko bi svaki čas zbog nečega zvao Zoru. I druge su bolničarke sa ljubavlju njegovale ranjenike. Ali, svaki je ipak želio da se oko njega bavi baš Zora. Kao da im je i od najboljeg melema više prijaio njen sestrinski odnos i blago nasmijano lice. Njene oči kao da su im govorile, da se ona osjeća isto tako srećnom - kada im u nečemu pomaže - kao što je i njima posebno draga baš njena pomoć!

A stoga, što je za obilazak ranjenika tog dana odabrao baš Zoru, Brane Kovačević sebi i danas prebacuje. Kaže, da nije tako uradio, da je Zora ostala u svojoj četi, ne bi tada poginula. Jer, tek što je svanulo, Brigada se najednom našla potpuno opkoljena od daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Dok se njen 1. bataljon izvlačio sa svojih položaja na drugu stranu, pretrjevši pri tome samo neznatne gubitke u ranjenim, Zora je uz pomoć rujiške omladine organizovala izvlačenje ranjenika prema Grmeču. Pošlo joj je za rukom, da ih priključi koloni boraca 2. bataljona, koji su se probijali iz okruženja jednim potokom. Međutim, zauzevši ranije sve visove sa obe njegove strane, neprijatelj ih je tu nemilosrdno kosio. Tako je, nedaleko do Gakovih kuća - zajedno sa još četrdesetak drugova - pala i Zora.

Sutradan, obilazeći poprište sa Ahmetom Šehovićem, političkim radnikom sa novskog sreza - koji će mi to pričati jednako kao i tadašnji Zorin četni saborac Svetozar Čulibrk - na poginulu Zoru naišao je Josip Mažar Šoša, komandant 4. krajiške divizije. Ležala je, kako priča Čulibrk, pored jednog još nerazlistalog grma, u vojničkim pantalonama i zelenoj njemačkoj bluzi zaplijenjenim u bici za Bihać, sa crvenim politkomesarskim znacima na rukavu. Okolo nekoliko ljubičica. Tu je pala teško ranjena u kuk. Ako je neko i pokušao da je iznese - i on je tu ostao. Drugo, smrtonosno zrno, posred čela!

Nema svjedoka da nam kaže, da li je to neprijatelj dotukao ranjenu i možda od krvarenja već onesvešćenu Zoru, ili je to - kako meni izgleda vjerovatnije - učinila ona sama prije nailaska neprijateljskih vojnika da bi izbjegla zarobljavanje.

U jednoj ruci stisla cedulju - našao je Šoša. Na cedulji, uz poklič »Živjela Komunistička partija!« - i još jedan bez kojega tada nije mogao nijedan komunista, ali koji bi i ona izbrisala 1948, pa ga i ja sada izostavljam - onaj njezin, između dva kuršuma, ispisan životopis. Ona njena poslednja poruka, pozdrav drugovima koji revoluciju nastavljaju dalje:

»Za slobodu sam živjela - za slobodu umirem!«

Tako se od nas, i od života, i od toliko toga nedoživljenog, oprostila Zora - jedan od divnih krajiških cvjetova pokošenih još u svom pupoljku. Pokošeni prije nego što su raskrili sve svoje laticice, otkrili svijetu sve svoje boje i mirise, osjetili na svojim laticama dašak leptirovog šaren-kрила.

Kad bih imala noge"

MIRKO STANIĆ

Predvečerje tog majskog dana bilo je izuzetno lijepo i ugodno. Poslije jutarnje tihe kišice bujno zelenilo bilo je čisto kao okupano, a nebo plavo, plavo kao razlićak. Melodični cvrkut ptica orio se u krošnjama jabuka kao da je jutro. Blagi vjetrovi u talasima je nanosio mirisnu svježinu, koja je prijatno opijala.

U Olginoj cvijetnoj bašti na okupu je bilo nekoliko njenih drugarica. Dok je oko njih lebdio opojni miris tek rascvjetalih ruža i drugog raznovrsnog proletnjeg cvijeća, one su uz crnu kafu živahno komentarisale razne dnevne i druge događaje, često upadajući u riječ jedna drugoj, što im nije smetalo da se u svemu razumiju. Spontano su prelazile s teme na temu, ne vezujući ih uvijek međusobno. Rosa još nije ni opisala sve vrste cvijeća koje je zasadila oko svoje kuće, a Olga joj upade u riječ podižući glas iznad njenog:

- Da vi samo znate, druge moje, kako je mene sinoć potresla ona ratna drama na prvom programu televizije. Poslije dugo nisam mogla k sebi doći.

- Zbog čega? - pita je zainteresovano, Bosiljka.

- Ne pitaj! - Olga će, dok je sklanjala fildžane ispred njih sa stola.

- Ajde, bolan, kaži nam šta je to bilo tako strašno, - Mira će, smijajući se.

- Pa, zar vi to niste gledale? pita ih začuđeno Olga.

- Ne, nismo - odgovaraju joj sve istovremeno,

- Čudno! - reče ona, zatim malo počuta, pa onda lagano nastavi.

- Meni je to zaista bilo strašno zbog toga što su me izvjesne scene grubo podsjetile na tešku sudbinu jedne moje drugarice, tako da sam veći dio drame pratila plačući.

Žene oko nje uozbiljiše se, znajući i same da je u toku narodnooslobodilačkog rata bilo bezbroj teških drama širom naše zemlje, pa i u njihovim podgrmečkim selima.

- Olga, molim te, de, pričaj nam sad šta se to desilo tvojoj ratnoj drugarici - Bosiljka će, povlačeći je za ruku.

- Ukoliko ti to ne bi bilo suviše teško Olga, s obzirom na sadržaj priče - dodade Rosa, namještajući se udobnije, očekujući da im ona udovolji znatiželji.

- Bilo mi teško ili ne, i kad to već želite, eto pričaću vam sve po redu kako je bilo. Tek kad me saslušate shvatićete razlog mojoj tuzi.

Prema kazivanju Olge Budimir - Došenović.

U isti mah drugarice joj se čuteći okrenuše, a ona poče tiho, svojim toplim ali sjetnim glasom.

- Šestog aprila 1943. 2. krajiška brigada vodila je teške borbe sa Nijemcima i četnicima na Crkvenom, Osoju i Vrbljanima. Najzad, nadmoćni neprijatelj uspio je da zauzme ta mjesta, nakon čega se naša brigada povukla prema Sanici. Tom prilikom bila sam jako iscrpljena i umorna, mnogo više nego obično u sličnim prilikama. Osjećala sam kako mi je i puška otežala na ramenu. I noge su mi bile teške, a glava me je boljela. Požalih se zbog toga jednoj drugarici. Ona mi stavi ruku na čelo, a onda mi se zagleda u oči i reče:

»O, pa ti imaš povišenu temperaturu. Da nije tifus jadna ne bila?«

Uplaši me ta njena pretpostavka. Nakon kraće pauze kažem joj neuvjerljivo.

»Ma kakav tifus! Vjerovatno sam premorena borbom i dugim maršem. Proći će to samo dok se odmorim pošteno«.

»Možda, - reče ona sležući ramenima.

Brigada je zastala u Sanici da bi se borci, nakon višerasovne borbe, dobro odmorili i nahranili. Meni je taj odmor posebno bio dobrodošao. Čim smo stigli na određeno mjesto, odložim pušku, raskomotim se, i onda se dobro ispljuskam svježom izvorskom vodom. Ubrzo sam osjetila izvjesno olakšanje i smirenje.

Još smo bili na okupu kad mi priđe jedan drug i pružajući nekakvo pismo. Iznenadila se, jer su u to vrijeme pisma rijetko primana. Moje iznenađenje bi još veće kad prepoznah rukopis moje velike predratne i ratne drugarice Angeline Indić, koja je u februaru promrzla i teško bolesna odnesena iz Grmeča nekud u nepoznatom pravcu. Zahvalih se drugu i brže-bolje razderah omot. Pred zamagljenim očima tritrala su mi njena draga, dobro poznata, malo ulijevo pisana slova. Prvo sam se malo sabrala, poluzatvorenih očiju, i tek tada počela čitati:

»Draga moja Olga! Nalazim se u bolnici u nekom selu u Lici. Kako sam i kad dospjela to ti ne bih znala reći, jer se ne sjećam. Kad sam došla k sebi, na svoj užas, vidjela sam da su mi obje noge odsječene ispod koljena. Bile su mi smrzle na Torevinama u Grmeču i nije bilo drugog izlaza, kazao mi je kasnije ljekar. Poslaće me kasnije negdje u inostranstvo, kad se mogne, gdje ću dobiti vještačke noge. Kažu mi, biće skoro prave. Moći ću s njima da lijepo hodam, pa čak i da plešem, možda i sa onim mojim, ukoliko ostane živ i ne bude se plašio djevojke sa vještačkim nogama. No, svejedno. Hoće-neće. Mene sad i sama pomisao na mogućnost kakvog-takvog slobodnog kretanja hrabri i raduje. Inače, trenutno se dobro osjećam. Čini mi se da bih poletjela kao lane, samo kad bih imala noge. Ali, šta mogu. Od sudbine nisam mogla pobjeći. Uostalom, ni u svojoj nesreći nisam usamljena. Znam, svjesna sam toga, da ću doživotno ostati teški invalid, ali nekako mi je lakše pri pomisli da sam tako što doživjela na bojnopolju vrletnog i u led okovanog Grmeča za vrijeme februarskih borbi sa prokletim Švabama, koji jureći svojim nečasnim putevima čak i tu stigoše, zahvaljujući svojoj velikoj brojnoj i tehničkoj premoći.

Često se pitam da li si ostala živa u onoj krvavoj proklesnoj ofanzivi. Uzdrhtim pri pomisli da te možda više nema, kao i naše drage Bose.

Ipak, nadam se, pa čak i vjerujem, da si bila bolje sreće od nje, i od mene.

Mojima nemoj reći šta se sa mnom desilo. Bolje je da, bar za sad, o tome ništa ne znaju. Iz istih razloga nemoj to nikom drugom da kažeš. Ako se ikad vidimo, a valjda ćemo se vidjeti onda ćemo sve redom pretresti što nas bude interesovalo.

Javi mi kako si? Kako je naša draga brigada? Da li nije ko poginuo od meni dobro znanih drugova? Da li si što čula o našim u Palanci? Pozdravlja te i voli tvoja Angelina«.

Sklopim oči i pustih suzama na volju da slobodno teku dok ih ima. U isti mah tonula sam u neki omamljujući polusan. Uspomene navriješe redosljedom...

Dogovor o odlasku u partizane između mene, nje i Bose Jarić - Vojno-politički kurs u proljeće 1942. i prve borbe u sastavu Đurinove omladinske čete i dolazak u sastav 2. krajiške brigade u ljeto iste godine i zatim, teške borbe sa ustašama na Vrhopolju, sa četnicima na Manjači, sa njima i Nijemcima oko Sitnice, Mrkonjića, Jajca, Banjaluke i Kozare, a naročito one u toku četvrte neprijateljske ofanzive oko Benakovca i po zaleđenom Grmeču. Za vrijeme jednog kraćeg predaha, nakon teških borbi sa Nijemcima na samim vrhovima Grmeča, vidjela sam je predzadnji put u Ravnom dolu, posve promrzlu, sa tifusnom groznicom. Tad joj ni sa čim nisam mogla olakšati položaj, jer sam i sama bila bespomoćna. Ipak, odlučno rješih da se vratim po nju čim to bude moguće. I vratila sam se ubrzo, sa jednim drugom, koji me u početku odvrćao od namjere tvrdeći da je ona već umrla. Moja ga je upornost pokolebala, pa je ipak pošao sa mnom. Zatekli smo je u nesvjesti. Mada se tada cijela brigada nalazila u veoma teškom položaju, našli smo mogućnosti da se i ona, sa još nekoliko ranjenika, ukloni sa bojišta i uputi prema Lici. Od tada o njoj nisam više ništa znala...

Kada sam se prenula iz tih misli, poslala sam u jednu od rijetkih preostalih kuća u tom selu. Sa mnom je bilo još pet drugarica. Prijazna domaćica odmah nas je nahranila. Dok su dvije, nešto prale, tri drugarice su se odmarale leškareći, a ja sam poslala da napišem odgovor Angelini. Pisala sam podugo, nastojeći da joj opišem sve ono za šta se interesovala i da joj tim putem pružim, kakvu-takvu utjehu u njenoj zaista velikoj nesreći. Kad je pismo bilo gotovo predala sam ga odgovarajućem drugu da ga uputi kud treba. Tek tad sam sa olakšanjem i sama poslala na odmor.

Još dok je tu brigada boravila mene je tifus potpuno savladao. Drugovi su me natovarili na konja i sa pratnjom uputili preko Jelašinovaca u Lušci Palanku mojima.

Bila sam težak bolesnik. Cesto sam u »vatri« buncala spominjujući i Bosu i Angelinu i mnoge druge ratne drugove. Sestre su me njegovale kako su znale i mogle. Lijekova nisu imale. Sve je bilo prepušteno snazi mog mladog organizma. I poslije poduže borbe, ona je i pobijedila.

Početkom juna bila sam se već pridigla prilično oporavljena. Baš u to vrijeme, jednog dana u sumrak, donese mi pismo kurir palanske relejne stanice. Prije nego što sam ga primila u ruke, radosno sam

pomislila da je od Angeline, jer sam ga očekivala. Kada tamo - nepoznat rukopis. Otvorim ga drhtavim rukama, ne znajući od koga je. Pred mojim očima redale su se potom mučne riječi, koje su mi srce kidale:

»Poštovana drugarice Olga! Mnogo mi je žao što baš ja moram odgovoriti na pismo koje si, ne tako davno, uputila svojoj drugarici Angelini, koje, na žalost, više nema među živima. Krvnička ruka dokrajčila je život tog divnog bića za vrijeme ofanzive na ovaj kraj. Neprijatelj je neočekivano banuo sa jakim snagama, i tom prilikom pored ostalog, uništio i partizansku bolnicu zajedno sa jednim brojem teških ranjenika, koji nisu mogli biti pravoremeno evakuisani. Među njima bila je i Angelina. Pokušao sam je spasiti, ali, kako sa i sam invalid, to mi u onoj paklenoj pometnji nije uspjelo. Kasnije sam je, uz pomoć drugova, sahranio u blizini spaljene bolnice. Njena smrt pala mi je veoma teško i muti mi preostale radosti života.

O tebi znam mnogo toga. O vašoj 2. krajiškoj brigadi takođe. Sve mi je to tako lijepo i slikovito opisala tvoja i moja nesrećna plavokosa drugarica, koja se znala tako silno radovati i samim iskricama života koji su joj zlikovci svirepo oduzeli... «

Olga naglo prekide pričanja. Bila je veoma tužna. Njen veoma dubok i težak uzdah, kao po dogovoru, popratije uzdasi njenih, rastuženih drugarica.